

Historia Ecclesiastica

Ročník VIII.
2017
č. 1

Z obsahu

Peter KÓNYA: Manželky obetí Prešovského krvavého súdu z r. 1687

Peter ZUBKO: Kult svätých košických mučeníkov

LÉVAI Attila: A Csicsói Református Egyházközség története a kezdetektől a második világháborúig

VYDAVATELSTVO
PREŠOVSKÉJ
UNIVERZITY

HISTORIA ECCLESIASTICA

Časopis pre dejiny cirkví a náboženstiev v Strednej Európe

Journal on the history of Central European churches and religions

Zeitschrift für die Geschichte der Kirchen und der Religionen in Mitteleuropa

Közép-európai egyház- és vallástörténeti folyóirat

Czasopismo Historii Kościoła i Religii w Europie Środkowej

Ročník VIII.

2017

číslo 1

Redakčná rada:

Prof. PhDr. Peter Kónya, PhD. (*predseda*)

Mons. Dr. h. c. ThDr. Ján Babjak SJ; PhD., Doc. PhDr. Miloslava Bodnárová, CSc.;

Doc. PhDr. Jiří Bílý, PhD.; Prof. Dr. Buzogány Dezső; Dr. Czenthe Miklós;

Doc. David Paul Daniel, A. B., M. A., M. Div., PhD.; Prof. Dr. Dienes Dénes;

Doc. PhDr. Martin Javor, PhD.; Mons. Prof. ThDr. Viliam Judák, PhD.;

PhDr. Eva Kowalská, DrSc.; prof. ThDr. Jan Blahoslav Lášek; Mgr. Lévai Attila, PhD.;

Prof. RNDr. René Matlovič, PhD.; Prof. PhDr. Pavol Mešťan, DrSc.;

Dr. Pálfi József; Prof. Dr. Papp Klára, PhD.; Prof. ThDr. Peter Šturák, PhD.;

Univ. Prof. Dr. Dr.h.c. Dr. Karl Schwarz; Prof. Dr. Wacław Wierzbieniec,

doc. Dr. Püski Levente, doc. Dr. Władysław Tabasz

Redakcia:

Doc. PhDr. Martin Javor, PhD. (*hlavný redaktor*)

PhDr. Jaroslav Coranič, PhD.; Mgr. Annamária Kónyová, PhD.

PaedDr. Patrik Derfiňák, PhD.; Mgr. Monika Bizoňová, PhD.; Marek Sedlák

Preklad rezumé:

Ústav jazykových kompetencií CCKV PU a autori

Jazyková úprava:

Mgr. Veronika Drábová

Vydáva:

Centrum excelentnosti sociohistorického a kultúrohistorického výskumu

Prešovskej univerzity v Prešove vo Vydavateľstve Prešovskej univerzity

17. novembra 15, 080 01 Prešov, IČO 17 070 775

Dátum vydania:

Máj 2017

Tlač:

GRAFOTLAČ, Prešov

Evid. číslo: EV 4273/11

ISSN 1338-4341

Vyšlo v rámci riešenia projektu KEGA 040PU-4/2015

Konfesionálny vývin strednej Európy v ranom novoveku – smery, cirkvi, udalosti

Časopis je registrovaný v textovej databáze ADT (Arcanum Digitális Tudománytár)

Časopis je registrovaný v databáze ERIH plus (European reference index for the humanities and social sciences)

Časopis je registrovaný v databáze EBSCO

Obsah – Content – Inhalt – Tartalom – Spis treści

Štúdie – Articles – Studien – Tanulmányok – Artykuły	3
ŽIVOT SV. KLEMENTA OCHRIDSKÉHO A JEHO VÝZNAM PRE POZNANIE CYRILOMETODSKÉHO DEDIČSTVA.....	3
<i>Ján ŠAFIN</i>	
MANŽELKY OBETÍ PREŠOVSKÉHO KRVAVÉHO SÚDU Z R. 1687.....	15
<i>Peter KÓNYA</i>	
KERESZTESI JÓZSEF A TÖRTÉNETÍRÁS ELKÖTELEZETTJE.....	25
<i>PÁLFI József</i>	
KULT SVÄTÝCH KOŠICKÝCH MUČENÍKOV.....	42
<i>Peter ZUBKO</i>	
T. G. MASARYK: HIS SPIRITUAL LIFE AND HIS DISPUTES WITH THE CATHOLIC CHURCH.....	58
<i>Marek ŠMÍD</i>	
A CSICSÓI REFORMÁTUS EGYHÁZKÖZSÉG TÖRTÉNETE A KEZDETEKTŐL A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚIG.....	75
<i>LÉVAI Attila</i>	
CMENTARZE ZWIERCIADŁEM HISTORII I KULTURY REGIONU.....	93
<i>Krystyna TABASZ - Władysław TABASZ</i>	
PEDAGOGICKÉ NÁZORY A PÔSOBENIE EV. UČITEĽA A ŠKOLSKÉHO INŠPEKTORA MICHALA SEKEYA V RÁMCI REFORMY ŠKOLY A VZDELÁVANIA NA SLOVENSKU V PRVEJ POLOVICI 20. STOROČIA	105
<i>Eduard LUKÁČ</i>	
Archív – Archives – Archiv – Levéltár – Archivum	120
SVIATOK PŮRÍM	120
<i>Simona KAPITÁŇOVÁ</i>	
HALIČ, SPIŠ, EURÓPA, KEĎ SA DEJINY PRIHOVÁRAJÚ SÚČASNOSTI	124
<i>Viera ŽEMBEROVÁ</i>	
„A TERMÉSZET VIZSGÁLÁSA” ÉS „A TERMÉSZET GENETIKAI TÖRVÉNYEI”	129
<i>SZABÓ T. Attila</i>	

Recenzje, anotacje – Review – Kritik – Könyvszemle – Reconzje i omówienia	146
Kronika – Chronicle – Chronic – Krónika –Kronika	158

Obsah – Content – Inhalt – Tartalom – Spis treści

**ŽIVOT SV. KLEMENTA OCHRIDSKÉHO A JEHO VÝZNAM
PRE POZNANIE CYRILOMETODSKÉHO DEDIČSTVA**

Ján ŠAFIN

The life of St. Clement of Ohrid and his importance for knowledge of Saints Cyril and Methodius heritage

The first whole translation of the Bible to old Slavonic language, besides the Books of the Maccabees, came into being in Great Moravia. These translations, which Saints Cyril and Methodius started, and their followers – disciples continued, laid the foundations of Slavonic lettering boom during the so called golden age of lettering in the Bugarian Empire, and which were substantially created thanks to the work of St. Clement of Ohrid. Thanks to him, the Slavonic spirit could breathe free under the roof of the Archbishopric of Ohrid. The monastery was established by Saint Clement here in 890, and the first Slavonic bishopric for Macedonia was established here in 893. Clement was appointed the bishop, and consequently he educated and brought up about 3000 disciples. Before he died in 916, he could see that the heritage of his teachers from Thessaloniki lived a new and creative life.

Key words: Saint Clement of Ohrid, Great Moravia, Saints Cyril and Methodius heritage, Slavonic lettering, Bulgarian Empire.

Dimitrij Furman pred necelými tridsiatimi rokmi napísal, že „*okolnosti pokrsenia Rusi sú obklopené legendou*“.¹ Potvrďuje nám to aj pozoruhodná *Повесть временных лет*. Tento starý, v plnosti zachovaný slovanský letopis hovorí, že v ôsmom roku vlády kniežaťa Vladimíra Svjatoslavoviča, roku 986 k nemu prišli štyri posolstvá z rozličných krajín, z ktorých každé vychvaľovalo svoje náboženstvo a presviedčalo Vladimíra, aby ho prijal. Boli medzi nimi volžskí Bulhari – moslimovia, ktorí sa naňho obrátili so snahou získať ho pre islam, ďalej záhadní chazarskí Židia, poslovovia zo starého Ríma a tiež Byzancia. Vladimírovi sa nepáčilo, že podľa moslimského zákona muži musia prijať obriezku, nesmú jesť bravčové mäso a najmä – nemôžu piť víno. V tejto súvislosti vyslovuje znamenitú vetu: „*Pre Rusov piť je rozkošou, nemôžeme bez toho biť...*“² Výhrady mal mať aj proti „západnému“ kresťanstvu, ktoré bolo reprezentované Nemcami; Židia historickým faktom straty krajiny ako dôsledku Božieho potrestania si taktiež nezískali jeho priazeň, a tak prišiel rad na Východorímsku ríšu, ktorú dnes poznáme skôr pod menom Byzantská, s jej hlavným mestom – „Novým či Druhým Rímom“. Keď sa Vladimírovi poslovovia vrátili domov na Rus, spomenúc si na bohoslužby

¹ ФУРМАН, Д. Е. Выбор князя Владимира. In Вопросы философии. 1988, год. 50, ч. 6, с. 90.

² Повесть временных лет. Подготовка текста, перевод, статьи и комментарии Д. С. Лихачева. Санкт-Петербург 1996, с. 40.

v staroslávnej konštantínopolskej Hagii Sofii, tvrdili, že nevedeli či sú na nebi, alebo na zemi...

Rozhodujúcou otázkou, na ktorú Vladimír hľadal odpoveď, bol teda problém pravej viery. Dilema, pred ktorú bol postavený, vonkoncom nebola ľahká a on ju nechcel riešiť ani silou, ani nerozumným rozhodnutím ako svojho času Svätopluk na Veľkej Morave, keď dovolil vyhnať Metodových žiakov.³ Najprv si chcel dôkladne overiť, čo ktorá viera hlása a ktorá by skutočne mohla byť tá pravá. Nasledovalo detailne skúmanie, ktoré je v *Povesti dávných liet* (*Повесть временных лет*) chronologicky situované do roku 986 a ktoré historici interpretujú nie bez protirečení.

Problém je v tom, že dejepisci pokladajú príbeh o *výbere viery* či *dišputu o viere* za pomerne rozšírený stredoveký knižný sujet s dostatočne jasnými byzantskými zdrojmi⁴ a tiež veľmi pravdepodobným židovským vplyvom, na čo ešte v 19. storočí poukázal cirkevný historik Jevgenij Golubinskij; z novších výskumov tu možno uviesť dielo Simona Franklina.⁵ Porovnanie letopisného sujetu v *Povesti dávných liet* s „výberom viery“ chazarským kaganom, zaznamenanom v židovsko-chazarskej korešpondencii i neskoršej židovskej tradícii 12. storočia,⁶ zachytenom okrem iného aj v liste chazarského kagana Josefa⁷ (ako sám seba hrdo nazýva) a adresovanom córdobskému židovskému učencovi a politickému reprezentantovi Chasdajovi ibn Šaprútovi, istú blízkosť vykazuje a paralelu potvrdzuje... Nás však zaujíma predsa len niečo iné, predovšetkým to, čo z poučného a zaujímavého príbehu o výbere viery vyplýva. A tou je skutočnosť, že sv. Vladimír si vyberá východnú formu kresťanstva, detailne predstavenú byzantským filozofom. To však nie je všetko. Františkánsky mních Florencio Emilio Reati, ktorý viac než 15 rokov pôsobí na území Ruskej federácie, hovorí, že „pravoslávny Východ veľa prijal z teologického a jazykového dedičstva Veľkej Moravy ... učeníci Metoda, rozptýlení franko-nemeckými vojskami, sa znovu stretli v Bulharsku. Pokiaľ poddaní Slovania boli helenizovaní, preživší stúpenci Metoda priniesli so sebou tento nevyčísliteľný poklad, a tak novozrozená bulharská cirkev si ho osvojila, aby sa vyhla

³ Pozri Život sv. Klimenta. In *Magnae Moraviae Fontes Historici*. Brno 1967, kap. 31; STANISLAV, J. *Osudy Cyrila a Metoda a ich učeníkov v živote Klimentovom* (preklad bulharskej a ochridskej legendy s úvodom). Bratislava 1950; ТУНИЦКИЙ, Н. А. Св. Климент, епископ словенский : Его жизнь и просветительная деятельность. Сергиев Посад : типография Св.-Тр. Сергиевой лавры 1913; ТУНИЦКИЙ, Н.А. Материалы для истории жизни и деятельности учеников свв. Кирилла и Мефодия. Сергиев Посад : Отд-ние рус. яз. и словес. Рос. акад. наук 1918; МУРЕТОВ, М. Д. Климент, епископ Болгарский. Сергиев Посад 1913.

⁴ ПЕТРУХИН, В. Выбор веры: Летописный сюжет и исторические реалии. In Древнерусская культура в мировом контексте : археология и междисциплинарные исследования. Москва 1999, s. 73 – 85.

⁵ FRANKLIN, S. Some apocryphal sources of Kievan Russian Historiography. In *Oxford Slavonic papers*. 1982, roč. 5, č. 15, s. 1 – 27.

⁶ ГОЛУБИНСКИЙ, Е. История Русской Церкви. Том 1. Москва 1997, s. 141; БАРАЦ, Г. М. Собрание трудов по вопросу о еврейском элементе в памятниках древнерусской письменности. Berlin 1924 – 1926, Т. 1 – 2, s. 585; АРХИПОВ, А. По ту сторону Самбатияна. Этюды о русско-еврейских культурных, языковых и литературных контактах в X – XVI вв. Berkeley 1995, s. 17.

⁷ КОКОВЦОВ, П. К. Еврейско-хазарская переписка в X веке. Ленинград 1932, s. 78 – 80.

gréckej či rímskej asimilácii. Toto osudové rozhodnutie malo ohromný význam pre celú ďalšiu podobu pravoslávneho kresťanstva... Ukazuje sa tak, že v 9. a 10. storočí bola v Bulharsku dovŕšená syntéza slovanskej kultúry a kresťanskej viery, pre ktorú sa namáhali svätí bratia Cyril a Metod na Veľkej Morave, pravda, so značnými osobitosťami. V Bulharsku sa zrodila predtým nevídaná a plne slovanská cirkev postavená na slovanskej kultúre a jazyku...⁸ F.M. Reati tým nehovorí nič nové, aspoň nie z pohľadu pravoslávneho kresťanstva, a v podstate potvrdzuje slová, ktoré zazneli u znamenitého teológa 20. storočia otca Georgia Florovského, ktorý vo svojich neprekonateľných „Cestách ruskej teológie“ okrem iného napísal: „Rus prijala krst z Byzancie, a toto zrazu určilo jej historický osud, jej kultúrno-historickú cestu. Toto ju zrazu zahrnulo do určitého a už sa sformujúceho okruhu vzťahov a vplyvov. Pokrstenie bolo prebudením ruského ducha – povolanie od ‚poetickej‘ blúznivosti k duchovnej triezvosti a premýšľaniu. A zároveň s tým – skrze kresťanstvo stará Rus vstupuje do tvorivého a živého vzájomného pôsobenia s celým obklopujúcim ju kultúrnym svetom... Samozrejme, v žiadnom prípade nemôžeme a nesmieme si predstavovať pokrstenie Rusi ako jedinečnú udalosť, pri ktorej je možné stanoviť presný dátum. Pokrstenie bolo zložitým a veľmi rôznorodým procesom, dlhým a prerušovaným, rozťahujúcim sa dokonca nie na desaťročia, ale storočia. V každom prípade sa tento proces začal skôr než prišiel Vladimír. ‚Kresťanstvo pred Vladimírom‘ je oveľa väčšia a určitejšia veličina, než sa zvyklo myslieť. A už pred Vladimírom sa začínajú ustanovovať kultúrne a religiózne spojenia Kyjeva so simeonovským Bulharskom a je možné, že aj s Moravou. Toto bolo vstupovanie do práva na cyrilo-metodské dedičstvo. Byzantský vplyv nebol iba priamy a bezprostredný – a zdá sa, že práve nepriamy vplyv bol časovo prvý, najvýznamnejší a rozhodujúci. Rozhodujúcim bolo prijatie cyrilo-metodského dedičstva, a nie priame osvojenie byzantskej kultúry. Bezprostredný duchovno-kultúrny vzájomný styk s Byzanciou a gréckym živlom bol až druhotný.“⁹

Nech už sú názory na cyrilo-metodské dedičstvo akékoľvek, vždy by mali vychádzať z nestranného historického poznania, ktoré napriek tomu nie je objektívnym odrazom skutočnosti, nezávislej na poznávajúcom subjekte, ale „vnútorným procesom zblížujúcim subjekt s objektom,“ procesom, ktorý je blízky platónskemu *anamnezis* (rozpomínaniu) a ktoré musí rešpektovať skutočnosť, že všetko, čo sa v dejinách stalo, je objektívne do takej istej miery, ako sú objektívne aj samotné dejiny. Znamená to potom, že aj všetky *nerozumnosti* a *subjektivity* existujú objektívne a reálne. No práve tento fakt poskytuje únik z absolútneho relativizmu, lebo pravda v dejinách je vôbec daná ako dejúca sa pravda. Uskutočňuje sa v srdci a vedomí jednotlivca i celého národa, ktorý ju môže pozorovať, prijať i chrániť..., ale rovnako ľahko aj odvrhnúť, lebo každý národ má svoje vlastné historické poznanie, podľa ktorého sa utvára, ktoré ho formuje, aj poslanie, ktoré sa skôr či neskôr stretáva s Božím plánom. Dynamizmus tohto stretnutia môže byť rovnako mimoriadne plodný, ale aj negatívny. Pokiaľ je kladný, potom sa z neho rodí *národná kultúra*.

⁸ РЕАТИ, Ф. Е. Православие. Взгляд одного католика. Санкт-Петербург 2009, s. 54 – 55.

⁹ ФЛОРОВСКИЙ, Г. В. Пути русского богословия Флоровский. Vilnius 1991 (reprint parížskeho vydania z r. 1937), s. 4 – 5; (pozri tiež český preklad FLOROVSKIJ, G. *Cesty ruské teológie*. Olomouc 2015).

Pohanská doba zostáva akoby za prahom histórie, v minulosti, hoci to neznamená, že by tejto pohanskej minulosti nebolo. Práve naopak, bola a stopy a reminiscencie minulosti (raz vyblednuté, inokedy veľmi živé a markantné) sa na dlhý čas uchovávajú v národnej pamäti, v spôsobe života a spoločenskom poriadku.

Stretnutím sa s Božím plánom začína história ako celkom osobitá skúsenosť každého národa; tak história začína mať zmysel, lebo je spätá s eschatológiou, so završením dejín a transhistorickým významom. História jedine v tomto konečnom završení, ktoré nahrádza do nekonečna sa opakujúce kvázi-eschatológie cyklických ponímaní času dávnovekých pohanských civilizácií, dostáva skutočný zmysel. A len „v novom nebi a novej zemi“ môžeme nájsť a spoznať nielen zmysel dejín, ale aj zmysel celej ľudskej existencie.

Pre Slovákov ale aj pre ostatných Slovanov je takýmto stretnutím s Božím plánom práve príchod svätých bratov Cyrila a Metoda na Veľkú Moravu, ktorí z ďalekej Byzancie prišli definitívne upevniť pravú kresťanskú vieru na území stredného Dunaja. S touto misiou sú geneticky spojené aj počiatky teologicko-filozofického myslenia na našom území. Vyslanie tejto misie sa odvodzuje od posolstva veľkomoravského panovníka Rastislava (vládol v rokoch 846 až 870) byzantskému cisárovi Michalovi III., v ktorom sa – podľa panónskej legendy život Konštantína – uvádza: *„Keďže náš ľud pohanstvo odvrhol a kresťanského zákona sa drží a nemáme učiteľa takého, čo by nám v našej reči pravú vieru kresťanskú vysvetlil, aby aj iné kraje, keď to uvidia, nás napodobnili. Pošli nám teda biskupa a učiteľa takého. Lebo od vás na všetky strany vždy dobrý zákon vychádza.“* Byzantský cisár žiadosti Rastislava vyhovel. Poveril dvoch vzdelaných solúnskych bratov Konštantína (827 – 869) a Metoda (asi 815 – 885), aby odišli na Veľkú Moravu a šírili tam kresťanské učenie v jazyku zrozumiteľnom tamojšiemu obyvateľstvu.

O Konštantínovi je známe, že už pred príchodom na Veľkú Moravu (r. 863) patrila v Byzancii k popredným znalcom antickej a ranokresťanskej náboženskej filozofie. Študoval na carihradskej Akadémii, kde sa – podľa svedectva panónskej legendy Život Konštantína – naučil Homéra aj geometriu..., dialektiku a všetky filozofické náuky, okrem toho ešte rétoriku a aritmetiku, astronómiu a muziku a všetky ostatné grécke umenia. Vzhľadom na svoje mimoriadne nadanie a intelektuálne schopnosti získal Konštantín už počas pobytu na carihradskej Akadémii nielen tzv. „učiteľskú stolicu (t.j. právo učiť filozofiu tuzemcov i cudzincov), ale tiež odmeňujúce prímene „Filozof“. Popri filozoficko-teologickom vzdelaní mal Konštantín tiež výrazné predpoklady pre filozofickú prácu, čo potvrdil najmä „vytvorením“ prvého slovanského písma.

Konštantínov starší brat Metod mal pôvodne právnické vzdelanie a podľa všetkého bol vysoko postaveným úradníkom v rímskej štátnej správe. Najskôr bol ženatý a mal rodinu, o ktorú v dôsledku nejakého nešťastia prišiel, po čom sa uchýlil k mníšskemu spôsobu života. Jeho sv. Fótios a cisár Michal III. a možno tiež mladší brat sv. Cyril, vybrali za jedného z vodcov misie na Veľkú Moravu. O tom, že to bolo dobré rozhodnutie, svedčí história. V Ríme bol neskôr vysvätený za kňaza a potom aj biskupa. Od roku 869 až do svojej smrti r. 885 pôsobil ako apoštolský legát a prvý arcibiskup novoustanovenej moravsko-panónskej diecézy.

Z filozofického hľadiska možno v ideovo-kultúrnom odkaze misie Konštantína a Metoda na Veľkej Morave zdôrazniť tieto skutočnosti:

1. misia Konštantína a Metoda prispela k celkovému rozvoju procesu christianizácie územia Veľkej Moravy a k postupnému pretvoreniu tamojšieho kresťanstva a podoby „rudis christianitas“, t. j. kresťanstva „hrubého a kultúrne nevyspelého“ (ako kresťanstvo na Veľkej Morave charakterizujú akty moháčskej cirkevnej synody z roku 852), do podoby kresťanstva kultúrne vyspelého, t. j. jazykovo zrozumiteľného a teologicko-filozofický rozpracovaného,
2. s misiou Konštantína a Metoda na Veľkej Morave súvisí vytvorenie prvého slovanského písma, ktoré sa stalo základom staroslovienskej literatúry a vzdelanosti. V pamiatkach staroslovienskej literatúry je zachytené tiež dobové filozofické myslenie, ktoré sa takto mohlo zachovať a odovzdávať aj nasledujúcim generáciám,
3. súčasťou ideovo-kultúrneho odkazu misie Konštantína a Metoda na Veľkej Morave je vytvorenie slovanskej liturgie a tým „povznesenie“ starosloviensčiny na úroveň liturgického jazyka, za aký sa v danej dobe považovala len latinčina, gréčtina a hebrejčina,
4. významné miesto v týchto pamiatkach patrí teologickým polemikám, ktoré tvoria približne 60 % obsahu Panónskych legiend, čím svedčia o napätosti a dôležitosti teologického zápasu v tej dobe.

Z jednotlivých pamiatok staroslovienskej literatúry si osobitú pozornosť zasluhujú najmä „legendy“ Život Konštantínov, Život Metodov a Život Klementov. V Živote Konštantínovom sa okrem iného nachádza aj Konštantínova „definícia“ filozofie. Uvádza sa tu, že na otázku carihradského logotéta (dvorného filozofa) Teoktista „čo je filozofia?“ – Konštantín odpovedal: *„Poznávanie ľudských i božských vecí, nakoľko sa môže človek priblížiť k Bohu, pretože učí človeka, ako sa stať obrazom a podobou toho, ktorý ho stvoril.“* Aj keď ideová súvislosť medzi touto „definíciou“ filozofie a koncepciou stoicizmu, resp. Platóna je zjavná, nemožno s istotou tvrdiť, že bezprostredným zdrojom Konštantínovej „definície“ filozofie bolo práve (alebo muselo byť práve) jeho poznanie analogických stanovísk stoicizmu a Platóna. Bezprostredným zdrojom Konštantínovej „definície“ filozofie mohla byť aj štandardná byzantská učebnica dialektiky (t. j. Porfyriova „Isagoge“) a početné komentáre k nej, predovšetkým komentár Dávida (autora zo 6. storočia), podľa ktorého *„filozofia je znalosť vecí božských a ľudských, ako sa stať podobným Bohu podľa schopnosti človeka“*. To však nijako neznižuje hodnotu Konštantínových filozofických úvah, ktoré našli odozvu aj v jeho nezabudnuteľnej interpretácii a apológii slovanskej liturgie.

Filozoficko-teologický rozmer Konštantínovej obhajoby slovanskej liturgie je obsiahnutý najmä v jeho dišpute s tzv. „trojjazyčníkmi“, ktorá sa odohrala r. 867 v Benátkach. Túto udalosť zachytáva XVI. kapitola legendy Života Konštantína, v ktorej sa uvádza, že v Benátkach sa okolo Konštantína zišli biskupi, kňazi a mnísi, pričom sa obrátili naňho s výčitkou: *„Človeče, povedz nám, prečo si utvoril teraz Slovienom písma a učíš ich, čo nikto iný predtým nevynašiel, ani apoštoli,*

ani rímsky pápež, a nie Gregor Bohoslovec, ani Hieronym, ani Augustín? My však poznáme len tri jazyky, ktorými sa patrí v knihách sláviť Boha: hebrejský, grécky a latinský.“ Konštantín odpovedal: „Či neprichádza dážď od Boha na všetkých rovnako? Či slnko nesvieti tak isto na všetkých? Či nedýchame na vzduchu rovnako všetci? To ako vy sa nehanbíte len tri jazyky spomínať a nariadiť, aby ostatné národy a kmene boli slepé a hluché? Povedzte mi, či Boha robíte bezmocným, že to nemôže umožniť, alebo závistlivým, že to nechce?“

Z hľadiska filozoficko-sémantickej analýzy Konštantínovej argumentácie sú pozoruhodné hlavne tieto skutočnosti:

1. zdôvodnenie významu zrozumiteľnosti jazyka pre ľudské poznanie,
2. naznačenie vnútornej podmienenosti jazyka, ducha a rozumu.

V prvom prípade Konštantín dokazuje, že nemá zmysel hovoriť ľuďom jazykom, ktorého slová sú mu nezrozumiteľné, nakoľko: „Ak nepoznám silu a význam hlasu (slová – pozn. R.D.), budem cudzincom tomu, čo hovorí, a ten čo hovorí, bude cudzincom mne.“ Nezrozumiteľný jazyk teda nevedie ani k pochopeniu, ani k poznaniu.

V druhom prípade Konštantín upozorňuje: „Keby som sa modlil cudzím jazykom, modlí sa môj duch, ale môj rozum je bez úžitku. Čo teda? Pomodlím sa duchom a pomodlím sa aj rozumom ... lebo ak by si dobrorečil duchom, ako povie amen po tvojom dobrorečení ten, čo zaplňuje miesto nevedomého, keď nevie, čo si hovoril. Vďaka Bohu, jazykmi hovorím väčšmi než vy všetci, ale v cirkvi radšej poviem päť slov zrozumiteľných pre poučenie iných, než tisíc slov jazykom neznámym.“ Ešte veľa iného by sa dalo povedať o tejto misii a jej význame, nielen z hľadiska vonkajšieho, ale aj vnútorného, teologicko-filozofického a polemického.

Nech však teraz postačí, keď povieme, že veľmi skoro sa ukázalo, keď táto pomerne krátka spoločná misia Cyrila a Metoda – veď jej prvá a najintenzívnejšia etapa trvala iba štyridsať mesiacov – neukončila, ale skôr otvorila otázku christianizácie Slovanov. Ďalšia životná odysea obidvoch svätých bratov a predovšetkým ich žiakov a pokračovateľov je toho najlepším dôkazom. Ich vyhnanie z Veľkej Moravy, uchýlenie sa do Bulharskej ríše a následne rozmnoženie prvých plodov cyrilo-metodskej misie ďalej na sever a východ Európy sa dočkalo svojho zavŕšenia v Kyjevskej Rusi roku 988. Tu sa zároveň začínajú aj dejiny ruskej kultúry. Preto skutočne viac než odôvodnene známy filozof Vladimir Solovjov hovorí „o pokresťení Rusi Vladimírom ako o národnom sebazaprení, ako o prerušení či roztrhnutí národnej tradície. Krst naozaj znamenal roztržku, ale zároveň aj určenie historického osudu Ruska, jeho kultúrnej – historickej cesty, podmienenej tým, že ho prijala z pravoslávnej Byzancie.¹⁰ Krst bol prebudením ruského ducha – povolaním od „poetickej“ blúznivosti k duchovnej triezvosti a premýšľaniu. A zároveň skrze kresťanstvo sa stará Rus dostáva do tvorivej a živej súčinnosti s celým okoli-

¹⁰ ФЛОРОВСКИЙ, Г. В. Пути русского богословия. Vilnius 1992, s. 4. Byzanciou začali nazývať Východorímsku ríšu (a do doby ikonoboreckých cisárov a Karola Veľkého, teda do VIII. st. Rímsku ríšu) až od roku 1562, kedy tento názov zaviedol nemecký učenec Hieronymus Wolf. Pozri ŠAFIN, J. Palamizmus v kontexte byzantskej teológie a latinského kresťanstva. Prehistória palamizmu. Prešov 2007, s. 71 – 77.

tým kultúrnym svetom. Vplyv Byzancie na Rus bol vtedy veľmi hlboký a nesmierne dôležitý – nakoniec, podnes nie je definitívne a nestranne zhodnotený. Netreba zabúdať, že v čase prijatia kresťanstva Rusou bola Byzancia v rozkvele svojej kultúrnej tvorby, že tam prebiehala doba skvelého byzantského humanizmu,¹¹ za otca ktorého sa plným právom pokladá svätý patriarcha Fótiος Konštantínopolský.

To isté platí aj o ostatných Slovanoch. Parafrázujúc Georgia Florovského možno poznamenať, že pokrstenie Slovanov nebolo ničím náhlým a neočakávaným, ale že to bol oveľa zložitejší a rôznorodejší proces, dlhý a prerušovaný, rozložený nie do desaťročí, ale na stáročia. Rozhodne sa začal pred sv. Rastislavom i Vladimírom. „Kresťanstvo pred Rastislavom a Vladimírom“ je oveľa väčšia a zreteľnejšia veličina, ako si myslíme. Veď už pred misiou svätých bratov na území Veľkej Moravy pôsobia misionári z „Vlach, Nemiec i Grecka,“ a pred Vladimírom sa zasa utvárajú kultúrne a religiózne zväzky Kyjeva so simeonovským Bulharskom, ktoré sa tak intenzívne a tvorivo ujalo cyrilo-metodského dedičstva, že toto obdobie dostalo pomenovanie „zlatá éra bulharského písomníctva“ – dokonca je možné, že aj s Moravou. Teda s krajinami, ktoré prijali krst z Byzancie, napriek tomu, že „moravskú misiu“ postihlo veľa nepríjemností. Georgij Florovskij preto poukazuje na to, že „byzantský vplyv na Rus nebol len priamy a bezprostredný, ale, zdá sa, že aj nepriamy. Dokonca práve tento nepriamy vplyv je časovo prvým, najdôležitejším a najrozhodujúcejším. Sv. Cyril a Metod priniesli zo Solúna nielen kresťanstvo, ale tiež teokratickú a teocentrickú ideu podľa byzantského vzoru, ideu vytvárajúcu slovanský byzantinizmus.“¹² A je príznačné, ako sa potom za krátky čas v Bulharsku a Srbsku hlási k životu potreba autonómie, ktorá vyjadruje ich zhodné aspirácie na teokratickú hodnotu, rovnajúcu sa konštantínopolskej. Pre Rusov to bola skutočná účasť na cyrilo-metodskom dedičstve, ktoré sa v ďalších storočiach stále viac prejavovalo. Prijatie tohto dedičstva a nepriama „apercepcia“ byzantskej kultúry sa stali rozhodujúcimi faktormi. Priamy duchovno-kultúrny vzájomný vzťah s Byzanciou i s gréckym živlom bol viac-menej sekundárny. Niektorí autori dokonca hovoria o zrážke a zápase dvoch princípov – bulharského a gréckeho – v starom Kyjeve. Predsa však netreba priveľmi zveličovať rozdiely medzi týmito súperiacimi kultúrnymi prostrediami, lebo z vieroučného hľadiska medzi gréckou a bulharskou vierou nebol žiadny rozdiel. Ak teda išlo o „zrážku či zápas“, tak predsa len medzi gréckym a slovanským byzantinizmom. Navyše toto stretnutie nebolo, ako sa zdá, deštruktívne, ale skôr tvorivé, syntetické či syntetizujúce. Byzancia v tom čase určite nebola zbadačenou krajinou a svojím osudovým vplyvom na Slovanov sa nestala príčinou ich jednoduchej zaostalosti a primitívnosti, ako si to myslel napríklad Peter Čaadajev (*La misérable Byzance*). Ani Bulharsko nebolo presiaknuté „pochmúrnou religióznou doktrínou“, t. j. bogomilstvom, ako sa zasa domnieval N. K. Nikol'skij a čiastočne Priselkov, ani z toho vyplývajúcim extrémnym „asketickým rigorizmom“. Proti tomuto „smelému domýšľaniu“ uvádza G. Florovskij: „... je však hneď možné veľa namietat'. Po prvé existuje nepochopiteľné nedorozumenie v pokusoch odvádzať ‚vieru Vladimíra‘, toto ‚tešiace sa zo

¹¹ ФЛОРОВСКИЙ, Г. В. Пути русского богословия, с. 4.

¹² ФЛОРОВСКИЙ, Г. В. Пути русского богословия, с. 4.

života, optimistické a slávnostné kresťanské ponímanie sveta, oslobodené od asketického rigorizmu – z Bulharska... Z Bulharska doby Kozmu Presbytera je miestnejšie derivovať práve ‚pochmúrnu doktrínu‘ – veď bogomilstvo bolo hlavne ‚bulharskou herézou‘. Po druhé je sotva prípustné štylizovať celú pečerskú zbožnosť akoby do dôsledku z tejto ‚pochmúrnej doktríny‘ a všetky pečerské duchovné asketické vzostupy zvádzať na náboženský fanatizmus. V každom prípade do takejto charakteristiky sa nedá vtesnať ani samotný ctihodný Feodosij (Pečerskij), zo všetkých najmenej ‚pochmúrny‘ a navyše nepochybný grekofíl, priamo spojený so studitským monastierom. A ani ‚grécku vieru‘ sa nehodí predstavovať si ako jednu osobu. Aj tu má byť čo najostražitejším a presným pri rozlišovaní (por. Simeon Nový Teológ a jeho protivníci v tom istom 11. storočí)... Po tretie niektorí vzbudzujú pochybnosti nad dielom samotného Cyrila a Metoda, či skôr nešlo o chybu alebo veľkú neopatrnosť (G.G. Špet, G.P. Fedotov). Či slovanský jazyk Cirkvi neoznačuje ‚odtrhnutie od klasickej kultúry‘ – preklad zasláňa originál, je odstraňovaná nevyhnutnosť vedieť grécky, podobne ako na Západe latinský jazyk Cirkvi bol záväzný. O tom, že ‚neprítomnosť klasického dedičstva‘ je jedna z hlavných črt odlišnosti medzi ruskou a ‚európskou‘ kultúrou, hovorili už dávno a hovorili hlavne slavjanofili, zvlášť Ivan Kirejevskij. Napriek tomu ani tu nie je namieste zjednodušovanie. Je pravdou, že v starom Kyjeve nepoznali ani Homéra, ani Vergília. No nič nenasvedčuje tomu, že na vine bol práve slovanský bohoslužobný jazyk. Určite nie je zodpovedajúcou hyperbolou hovoriť, že na Rus z Byzancie dostali jedine Bibliu, ‚jedinú knihu‘ zo všetkého bohatstva kresťanského helenizmu. Veď v každom prípade bola preložená nielen Biblia, ale aj dlhý rad iných a dosť rôznorodých pamätníkov a diel. Pravdou je aj to, že ‚grécka náučná, filozofická, literárna tradícia absentuje‘ v grécko-ruskej cirkevnej zásobe, no opäť tomu nie je na vine slovanský jazyk... A čo je najhlavnejšie, nemôžeme takto ponížovať samotný fakt alebo proces prekladov. Veď preklad Biblie býval vždy skutočnou udalosťou v národnej sudbe, vždy označoval istý pohyb a vzostup. Neustále počúvanie Evanjelia v blízkom jazyku počas bohoslužby samozrejme donucovalo a veľmi napomáhalo pamätaniu na Krista a chráneniu Jeho živého obrazu v srdci. Ale aj vo všeobecnosti na preklad treba veľké tvorivé napätie, veľkú vynaliezavosť a vynachádzavosť, a to nielen v prípade slova. Prekladať znamená myšlienkovu bdiť a zakúšať. Toto vôbec nie je iba jednoduché cvičenie či formálna gymnastika mysle. Skutočný preklad vždy spoluoznačuje aj kompetenciu samotného prekladateľa, jeho schopnosť vojsť do predmetu, t. j. obohatenie jeho samého o udalosť, nielen rozšírenie jeho obzoru... Hľa, práve v tomto spočíva nezmeniteľný význam cyrilo-metodského diela. Toto bolo ustanovenie a vytvorenie samotného ‚slovanského‘ jazyka, jeho vnútorné pokresťančenie a pocirkevnenie, premenenie samotného živlu slovanského myslenia a slova, slovanského loga, samotnej duše národa. ‚Slovanský‘ jazyk bol zložený a posilnený práve v kresťanskej škole a pod silným vplyvom gréckeho cirkevného jazyka, a toto bol nielen slovesný proces, ale hlavne usporiadanie mysle. Vplyv kresťanstva je pociťovaný značne ďalej a hlbšie oproti vlastným religióznym témam, je pociťovaný v samotnom manieri myslenia... Takto sa na počiatku 11. storočia na Rusi náhle ocitá v používaní celá literatúra v blízkom a plne do-

stupnom jazyku. V podstate sa pre ruského učenca stala dostupnou celá písomná zásoba simeonovského Bulharska. Jagič vo svojej dobe hovoril o písomnosti simeonovského storočia, že mohla ‚bohatsvom literárnych diel cirkevno-religiózneho obsahu smelo stáť vedľa najbohatších v tej dobe literatúr, gréckej a latinskej, prevyšujúc v tomto ohľade všetky ostatné európske literatúry‘. Súčasný historik slovenskej písomnosti sa s týmto hodnotením môže v plnosti stotožniť... V každom prípade obzor staroruského vzdelanca nemôžeme pomenovať zúženým. Skôr existovala opačná ťažkosť a nebezpečenstvo: prenos celej literatúry mohol zadúšať ruského učenca a gramatika (teda všeobecne vzdelaného človeka) – pred ním sa odhaľoval nový a veľmi bohatý, no jemu zatiaľ cudzí svet, najskôr príliš bohatý, príliš vzdialený obklopujúcemu ho a rodnému životu. Opäť bolo potrebné predovšetkým psychologické sebaaprekonanie a sebaodtiahnutie... Osvojenie bulharskej písomnosti si, prirodzene, netreba predstavovať ako jednorazový akt či nejakú jedinečnú udalosť. V skutočnosti toto ‚osvojenie‘ znamená, že bulharská písomnosť sa stáva vlastnou ruskému učenovi, prameňom, z ktorého kedykoľvek si to situácia vyžadovala, bolo možné z nej čerpať. Pritom bulharská písomnosť nezacláňala grécku, určite nie v 10. a 11. storočí. Za čias Jaroslava Múdrego minimálne v Kyjeve (podľa všetkého priamo pri Katedrálnom chráme sv. Sofie) pracuje celý krúžok prekladateľov z gréčtiny a s prácou tohto krúžku je spojené dostávajú sa do slovanského obehu dlhého zoznamu pamätníkov, neznámych v simeonovskom Bulharsku. ‚I bol Jaroslav takým, ktorý miloval cirkevné poriadky, popov milujúc preveľmi, nadmieru však mníchov, aj do kníh pozeral, často ich čítajúc v noci aj počas dňa... I zhromaždil mnohých pisárov a prekladali z gréčtiny do slovanského písma i opísali mnohé knihy i spisy... ‘ Určite stojí za zmienku, že prinesená literatúra z Bulharska bola hlavne taká, ktorá sa používala v cirkevnej bohoslužbe (Sväté Písmo a diela otcov, taktiež na čítanie v chrámoch), zatiaľ čo pri dvore Jaroslava prekladali skôr knihy historické a svetské. Kyjev bol postavený na križovatke ciest. Kyjevskú cirkev si nemieme predstavovať ako niečo uzavreté a osamotené. V 11. a 12. storočí je úzko spojená s Konštantinopolom a Atosom, ba aj so vzdialenou Palestínou, ktorá sa vtedy nachádzala v rukách križiakov. Aj so Západom boli vzťahy permanentné a nemálo rozvinuté. Presvedčivo môžeme hovoriť o tom, ako sa toto osvojenie byzantsko-kresťanskej písomnosti, toto pripojenie ku kresťanskej kultúre, odrazilo na Rusi. Ved’ práve na tejto literatúre boli vychovaní aj prví ruskí letopisci, i prví ruskí hagiografi, títo opisovači spôsobu života novej a svätej Rusi. Toto boli ľudia s presným a citlivým nazeraním na svet, vôbec nie naivní prostáčikovia. V rozvinutí ruského letopisectva vždy pociťujeme presnú religiózne-historickú tendenciu či ideu... Za osobitnú zmienku stojí niekoľko mien. Metropolita Hilarion (Ilarij), zo všetkého najlepšie známy ako autor znamenitého slova ‚O zákone danom Mojžišom a o milosti a pravde‘, o ktorom dokonca aj puntičkársky Golubinskij bol nútený vyjadriť sa ako o ‚bezchybnej akademickej reči, s ktorou z tých nových sa dajú porovnávať jedine reči Karamzina – nie rétor horších dôb gréckeho orátorstva, ale pravý rečník dôb jeho rozkvetu‘ (Golubinskij pripomína a kladie vedľa tohto diela ešte ‚Slovo o pluku Igorovom‘). Toto je skutočne znamenitý vzor rečníckeho umenia – jazyk slobodný a pružný, je pociťovaná napätosť kresťanských prežívaní, veľmi

harmonický a priezračný plán... K tomu istému literárnemu typu patria aj kázne Kirilla Turovského... O samostatnosti týchto spisovateľov by bolo zbytočné hovoriť. Nachádzajúc sa pod určujúcim vplyvom byzantskej písomnosti, opakujú cudzie témy a dostatočne známy materiál. No práve toto je pre historika dôležité a vypovedajúce. Kirill Turovskij aj sám pripomínal, že učí a píše ,nie sám od seba, ale z kníh'. A ako majstrovsky a slobodne píše ,z kníh' – rétorická vybrúsenosť neuháša živý srdečný pocit, v Kirillových kázňach je veľa dramatizmu. Prirodzene, toto je len kompilácia – no kompilácia inšpirovaná a živá. Treba spomenúť ešte Klementa Smoljatiča – ,bol učencom a filozofom takým, akého v Ruskej zemi nebolo, vyjadruje sa o ňom Letopis; písal ,z Homéra, Aristotela a Platóna...'. Ešte ctihodný Avraamij Smolensky... Títo všetci, samozrejme, patrili k menšine. Bola to cirkevná inteligencia, pokiaľ sa vám páči takáto vyjadrenie. No teológov v jej radoch v ranných dobách nebolo. Avšak boli to ľudia skutočnej cirkevnej kultúrnosti a kultúry, prvé výhonky ruského helenizmu...¹³

Toto všetko bolo možné predovšetkým vďaka osvojeniu byzantskej a južnoslovanskej duchovnej skúsenosti, vzniku písomnosti, novej formy kultúrnej tvorby – toto všetko sú ohnivé jediného kultúrneho procesu od príchodu vierozvestcov na Veľkú Moravu, ba už od ich cesty ku Chazarom a útoku Rusov na Konštantinopol roku 860 až po sv. Vladimíra, jeho syna Jaroslava Múdreho a potom Monomacha, počas ktorého vlády sa utvárala a dávala dokopy filozofická kultúra Slovanov, predovšetkým však na Kyjevskej Rusi. Pamätníky staroruského myslenia svedčia o tom, že na tomto pomedzí sa jej cesty prakticky zhodujú s cestami ruskej teológie. Ako na stredovekom Západe, tak aj na Kyjevskej a neskôr Moskovskej Rusi filozofické idey nachádzali svoje vyjadrenie predovšetkým v teologických dielach. Nešlo tak iba o špecificky kresťanský jav; s niečím podobným sa môžeme stretnúť aj na pôde judaizmu (Moše ben Maimonides) alebo islamu (Ibn Sina [Averroes]) a pod. Na pôde kresťanstva však šlo o zložitejší proces, daný samotným vieroučným bohatstvom, v ktorom sa prejavil postup otcov dávnych dôb, ktorí pri aperpcii a očistení starého helenizmu nám navždy zanechali nehynúci príklad, pokiaľ Cirkev môže ísť pri pokresťančení kultúrneho dedičstva ľudstva, a práve tento príklad, ba nielen príklad, ale aj priamo metódu nám priniesli a zanechali sv. bratia Cyril a Metod. Tak ako v Byzancii sa grécky génus ocitá v novej, kresťanskej dimenzii, rovnako je tomu najprv na Veľkej Morave, hoci, žiaľ, len nakrátko v Simeonovom Bulharsku a na Kyjevskej Rusi. Podstatné je však to, že tento pokrstený génus zostáva hlboko zakotvený v novom biblickom kontexte. Z tohto kontextu sa rodí pravoslávny mníšsky asketizmus, ktorý do Byzancie prišiel spod horúceho slnka Palestíny a Egypta a z nej prešiel ďalej medzi Slovanov. Práve z neho vyrastajúca hlboká teologická tvorba, ktorá vrhá svetlo na všetky ostatné záhady obklopujúce človeka či v človeku sa priamo nachádzajúce. Tu sa rodí mysticizmus, vyvážený a osvietený.

„Zo svetovej kultúry sme zachovali to, čo sa týka hľadania a kontemplovania pravdy,“ priznáva sv. Gregor Teológ. Môžeme preto otvorene tvrdiť, že Veľká

¹³ ФЛОРОВСКИЙ, Г. В. Пути русского богословия, s. 1 – 5.

Morava, Bulharská ríša ani Kyjevská Rus neboli zaostalé a primitívne. Práve naopak. Ako to ukázal ruský religiózny bádateľ K. P. Fedotov vo svojej knihe *Russian religious Mind*, kresťanstvo tam spadlo na blahodarnú pôdu: už v Kyjevskej Rusi pred mongolským jarmom bolo osvojené, aspoň najvyššími triedami, vrstvami národa vo svojej pravej podstate hlavne ako náboženstvo lásky.¹⁴ A ako hovorí N. Berďajev „na Kyjevskej Rusi sa zrodila kultúra oveľa vyššia, než bola v tom čase na západe.“¹⁵ V súčasnosti sa žiadny seriózny bádateľ neodhodlá spolu s Golubinským povedať, že starobylá Rus až po Petrov prevrat nielenže nemala vzdelanosti, ale dokonca ani písomníctva. A sotva niekto zopakuje Kľučevského mienku, že starodávne ruské myslenie pri všetkej svojej formálnej napätosti a sile takmer nikdy nevychádzala za hranice „cirkevno-mravnej kazuistiky.“ Toto bol smutný výsledok „europeizácie“ Ruska, kedy ponímanie a celostná apercepcia Byzantskej ríše v ruskej autoafirmácii či sebauvedomení dopetrovskej epochy, teda približne do roku 1700, na strane jednej a na strane druhej v ideológii 19. – 20. storočia sa veľmi podstatne, ba až principiálne rozchádzajú. Stručne a jednoducho povedané, do 18. storočia bola Byzancia vo všeobecnosti na Rusi prijímaná vo veľmi pozitívnom duchu. Avšak pre ďalšie obdobia je pre najvplyvnejších ideológov charakteristický negatívny vzťah k ríši s centrom na Bospore. Je ale tiež pravdou, že tento nepriaznivý pohľad na Byzanciu je typický skôr pre svetskú ako cirkevnú historiografiu cárskeho Ruska, hoci neraz so vzájomnými prenikaniami, čo sa zasa oveľa radikálnejšie prejavilo v druhej polovici 19. a na začiatku 20. storočia, kedy sa na pôde mimocirkevnej či svetskej historiografii stále markantnejšie formuje opačná tendencia, prirodzene majúca veľa podôb... Inými slovami, na tejto pôde vznikla tak bohatá mozaika názorov, že len ich stručnému výpočtu a krátkemu predstaveniu by sme museli venovať minimálne celú rozsiahlu knihu. Mnohofarebnosť až bezhraničná premiešanosť farieb postojov ruských historikov a iných mysliteľov pri skúmaní histórie legálnej pokračovateľky Rímskeho impéria – Byzancie, raných ruských dejín, byzantského dedičstva Ruska a nakoniec aj samotnej cyrilo-metodskej otázky je nespochybniteľná. No zároveň je výsledkom zložitého vývoja histórie Ruska od Kyjevskej Rusi až po Sovietsky zväz a od Sovietskeho zväzu po Ruskú federáciu na počiatku 21. storočia, od Askolda a Dýra po sv. Vladimíra, od sv. Vladimíra po Vladimíra Iljiča Lenina a od neho minimálne po Vladimíra Putina.

A tak jedni by chceli prehodnotiť samotné obrátenie sa ku kresťanstvu, ktoré potlačilo východoslovanské religiózne pohanské predstavy, ktoré pod-

¹⁴ Vladimír Monomach, veľké kyjevske knieža (z. r. 1125) vo svojom *Poučení deťom* odsudzuje nafúkanosť a pýchu, vyjadruje sa proti trestu smrti, v prírode vidí krásu a slávu Božiu, vysoko si váži modlitbu. Ku všetkým ľuďom odporúča byť priaznivým. Metropolita Kyjevskej Rusi Nikifor vo svojom *Liste Monomachovi* hovorí, že on rád pripravuje iným bohaté hostiny a sám hosťom posluguje. Pritom Vladimír nebol žiaden slaboch, ale človek mužného charakteru, neraz prejaviaci odvahu či už vo vojne, alebo na nebezpečnom love.

¹⁵ Tomuto Berďajevovmu tvrdeniu trochu odporuje jeho iný názor, že byzantský vplyv vnútorne potlačil ruské myslenie a činil ho tradične „konzervatívnym“. Por. BERĎAJEV, N. *Pramene a zmysel ruského komunizmu*. Bratislava : Kaligram, 2004; BERĎAJEV, N. *Ruská idea : základní otázky ruského myšlení 19. a počátku 20. století*. Praha : OIKOYMENH, 2003.

la stúpcov tohto smerovania do seba vteľovali skutočne samobytné princípy Rusi. Druhí, ako už bolo povedané, sa zasa pokúšali a pokúšajú dokázať, že Rusi v skutočnosti neprijali kresťanstvo z Byzancie, ale buď z Bulharska, ako je tomu v prípade prác vo svojej dobe vplyvného historika M.D. Priselkova, alebo z Veľkej Moravy (N.K. Nikolskij), či od Normánov – Varhagov (E.E. Golubinskij). V neskoršej dobe sa objavila teória o írskom pôvode ruského kresťanstva (A.G. Kuzmin). Nakoniec veľmi veľa z tých historikov, ktorí uznávajú byzantské pramene kresťanskej Rusi, sa zároveň usiluje upevniť predstavu o tom, že staroruská cirkev – ako aj stará Rus v celku – sa od samotného počiatku nachádzali akoby v stave raz urputnejšieho inokedy miernejšieho zápasu s Byzanciou za svoju nezávislosť, pre ktorú údajne Konštantinopol – so svojím patriarchom a cisárom – predstavoval neustále nebezpečenstvo. Na tomto základe je veľký dejateľ cirkvi na Kyjevskej Rusi 11. storočia, metropolita Hiláron, autor znamenitého „Slova o zákone a milosti“ vyzdvihovalý ako nezmieriteľný borec s byzantskou cirkvou, a jeho spomínané „Slovo“ sa usilujú vykladať ako svojím cieľom a zmyslom protibyzantské vystúpenie – apropo, iná teória v ňom vidí antijudaistické naladenie, čo je nesporne realistickejší názor. Táto antibyzantská tendencia je pritom živaná napriek zjavnej protirečivosti s tým, čo toto „Slovo“ v skutočnosti obsahuje. Veď Hiláron veľmi jasne píše „*blahoverné zeme Grécke, Christa milujúce a silné vierou, ako jediného Boha v Trojici uctievať a klaňajú sa Mu, ako sa v nich dejú sily a zázraky, ako...*“.

A to isté môžeme povedať o Veľkej Morave, kde vznikol prvý celý preklad Biblie okrem kníh Makabejských, počín, aký Európa nepoznala od doby Hieronymom preloženej Vulgáty, ako aj Nomokánona, „*to jest pravidla zákona, a kníh otcov*“.¹⁶ Týmito prekladmi, ktoré začali svätí bratia Cyril a Metod a v ktorých pokračovali ich žiaci, boli položené základy pre rozkvet slovanského písomníctva počas tzv. zlatého veku písomníctva v Bulharskej ríši, ktoré sa v podstatnej miere utvárali aj vďaka práci sv. Klementa Ochridského. Práve vďaka nemu pod strechou ochridského arcibiskupstva mohol slovanský duch ľahšie dýchať. Tu svätý Klement založil v roku 890 monastier, čiže kláštor a tu bolo založené prvé slovanské biskupstvo pre Macedóniu v roku 893. Za biskupa bol „rukopoložený“ samotný Klement, ktorý tu následne vychoval okolo 3000 žiakov a skôr než roku 916 zomrel, na vlastne oči mohol vidieť, že dedičstvo jeho učiteľov zo Solúna nielen nezomrelo, ale naopak, žije novým a tvorivým životom.

¹⁶ *Magnae Moraviae Fontes Historici*, II. Praha 2010, s. 138.

MANŽELKY OBETÍ PREŠOVSKÉHO
KRVAVÉHO SÚDU Z R. 1687

Peter KÓNYA

The wives of the victims of the bloody court in Presov of 1687

The recatholisation in Hungary has brought a number of significant, tragic as well as heroic characters. Except martyrs of Pressburg courts, Hungarian galley slaves, outlawed priests and teachers, and persecuted Evangelic townsmen and esquires, that period of time had a hard impact on wives, of which many showed adamancy on their faith, love of the fatherland and freedom. During the sadly known event of the bloody court in Presov in 1687, whose priority objective was not the recatholisation, however, it took life of twenty-four Evangelicals, notices about several wives of the judicature victims had been preserved, who were ready to make enormous sacrifices for the sake of saving their husbands, or at least preserving remembrance of them.

Key words: bloody court in Presov, anti-Habsburg uprising, Recatholisation, execution, wives.

Obdobie rekatolizácie v Uhorsku prinieslo našim dejinám mnoho významných, tragických i hrdinských postáv. Spolu s martýrmi prešporských súdov a uhorskými galejníkmi, umučenými a vyhnanými kňazmi alebo učiteľmi či prenasledovanými protestantskými mešťanmi alebo zemanmi, táto doba so svojimi prejavmi ťažko doliehala aj na ženy, z ktorých nejedna dokázala svoju neoblomnosť vo viere, lásku k vlasti a slobode. Počas smutne známych udalostí Prešovského krvavého súdu r. 1687, ktorý síce nebol prioritne rekatolizačným podnikom, pripravil však o život dvadsaťštyri protestantov, sa dochovali správy aj o niekoľkých manželkách obetí tribunálu, ochotných obrovských obetí v záujme záchrany či aspoň zachovania pamiatky svojich manželov.

V roku 1687 od marca do októbra šokovali celú uhorskú spoločnosť i protestantov v zahraničí udalosti prebiehajúce v Prešove. Mimoriadny súd odsúdil údajné sprisahanie proti panovníkovi, odsúdil a následne dal popraviť viac ako dve desiatky príslušníkov stavov evanjelického, resp. protestantského náboženstva, ktorí sa zúčastnili iba nedávno skončeného povstania Imricha Thökölyho. Tieto tragické udalosti vošli do dejín ako Prešovský krvavý súd.

Prešovský krvavý súd sa konal v atmosfére, keď Leopold I. slávil triumf ako víťaz nad Thökölyho povstalcami a najmä nad Osmanmi, ktorí v auguste 1686 museli po takmer stopäťdesiatich rokoch opustiť Budín a rýchlo ustupovali z Uhorska. Dobytie Budína v septembri 1686 a rýchly postup habsburských armád do vnútra tureckého územia priniesli niektoré zmeny v postoji panovníka a jeho vysokých úradníkov k Uhorsku. Vo Viedni sa začali zaoberať plánmi na potrestanie odbojných uhorských stavov, ktoré však za svoju účasť v protitureckej vojne očakávali beztrietnosť. Vzhľadom na rýchly ústup tureckej moci nebol však panovník už odkázaný na vojenskú silu bývalých kurucov a postupne mohol svoj vzťah k nim

meniť. Radikálni radcovia panovníka a generáli verejne poukazovali na skutočnosť, že v Uhorsku prebiehali takmer celé storočie povstania proti habsburskej moci, nikto však za ne nebol potrestaný. Napriek vyhlásenej amnestii podnikli vojenski velitelia a ústredné úrady viaceré represie proti účastníkom nedávneho odboja.¹ Najkrvavejšou a najkrutejšou z týchto udalostí, s ďalekosiahlymi cieľmi, bol Prešovský krvavý súd r. 1687.

Do začiatku roku 1686 dobyli habsburské vojská všetky mestá a pevnosti obsadené povstalcami Imricha Thökölyho, okrem Mukačeva, kde sa bránila jeho manželka Helena Zrínska. Niektorí vysokí činitelia, ako ríšsky kancelár gróf Strattmann, český kancelár gróf Kinsky a vysokí dôstojníci (generál Caraffa), podporovaní vysokým klérom, začali presadzovať myšlienku exemplárneho potrestania bývalých stúpcov odboja a následne podobného postupu ako po r. 1620 v Českom kráľovstve. Usilovali sa preto presvedčiť panovníka o nutnosti krvavých represii.

Hlavnou postavou budúceho súdu sa stal generál gróf Antonio Caraffa. Ako veliteľ vojska v Hornom Uhorsku sa od konca roku 1686 zdržiaval v Prešove.² V hláseniach Leopoldovi oznamoval, že prišiel na stopu rozsiahleho sprisahania Thökölyho prívržencov, ktorého centrum malo byť práve v Prešove. V nasledujúcich dňoch písal, že zadržal listy z Mukačeva (Zrínska bránila pevnosť až do januára 1688), adresované významným prešovským mešťanom, z ktorých sa vraj dozvedel o stykoch Prešovčanov s kurucmi v Košiciach a po ich kapitulácii s Mukačevom. Cez nich potom mali nadviazať kontakt s Thökölym vo Veľkom Varadíne a ubezpečiť ho, že ak príde s tureckým vojskom, vydajú mu mesto. Keďže za jednu z hlavných príčin novej rebélie považoval Leopoldom udelenú amnestiu, žiadal od panovníka dovoľenie zostaviť zvláštny súd v záujme vyšetrenia nového sprisahania a potrestania vinníkov, pričom niekoľko osôb dal už uväzniť.³

Leopold I. po prerokovaní tejto žiadosti poveril Caraffu ustanovením súdu, pričom zdôrazňoval nutnosť dodržiavania amnestie a rešpektovania zákonov krajiny.⁴ Caraffa a takisto i panovník nie náhodou zvolili za dejisko nasledujúcich krvavých udalostí Prešov. Mesto bolo už po viac ako sto rokov kultúrnym centrom evanjelikov v Hornom Uhorsku a na viedenskom dvore bolo známe (vďaka bezvýhradnej podpore Thökölyho povstania a hrdinskej obrane počas niekoľkých obliehaní) ako bašta protihabsburského odboja a uhorského protestantizmu. Pripravovaný proces bol vlastne súčasťou rekatolizačnej politiky kráľovských úradov, ktorá Prešov postihla zvlášť tvrdo. Keď začiatkom januára 1687 skonfiškovala komisia grófa Štefana Csákyho budovu školy, Kolégia hornouhorských stavov aj oba zvyšné evanjelické kostoly a evanjelikom určila miesto pre stavbu dreveného chrámu na predmestí,⁵ na protest proti tomu zorganizovali evanjelickí mešťania

¹ Krutým správaním sa voči obyvateľstvu dobytých území bol známy najmä generál Caraffa. Známe sú jeho popravy v Debrecíne, Brašove a inde.

² Caraffa levelezése Dietrichstein herczeggel I. In *Történelmi Tár*. 1895, s. 593.

³ VICO, J. B. *De rebus gestis Antonii Caraphaei Libri quattuor*. Neapol 1716, s. 189 – 192; Caraffa levelezése Dietrichstein herczeggel I.: Caraffove listy z 21. a 25. II. 1687, s. 607 – 609.

⁴ VICO, J. B. *De rebus gestis Antonii Caraphaei Libri quattuor*, s. 192.

⁵ *Annales fata et vicissitudines Ecclesiae Evangelicae Eperiessiensis a. 1671 – 1721*. Zborový archív evanjelickej a. v. cirkvi Prešov.

(z iniciatívy senátora Žigmunda Zimmermanna) zbierku na pomoc bývalým profesorom kolégia, ktorá onedlho poslúžila ako jedna zo zámienok pre exemplárny súdny proces.⁶

Začiatkom februára 1687 vymenoval Leopold Caraffu za svojho splnomocneného zástupcu a poveril ho zostavením súdneho tribunálu na vyšetrovanie pripravovaného sprisahania. Jeho zloženie bolo nasledovné: generál Juraj von Wallis (predseda), správca Spišskej komory Michal Fischer, veliteľ prešovskej posádky Martin von Görz, Jakub von Kinzig, Ladislav Szentiványi, Juraj Pelsöczy, prešovskí mešťania Pavol Szikszay, Juraj Thurcsány, Matej Medveczky, Peter Juliani, Matej Horader a vojenský sudca Matej Bongrad.⁷ Caraffa spočiatku nebol členom súdnej komisie, v skutočnosti ju však celkom ovládal a riadil. Potom ako súd opustil predseda generál Wallis, zastával jeho miesto sám Caraffa.

Keď začala komisia činnosť, konkretizoval generál svoje odhalenia i obvinenia. Tvrdil, že odhalil rozsiahle sprisahanie, ktoré bolo iba pokračovaním nedávno potlačeného odboja. Mali sa ho zúčastniť protestantskí zemanovia, mešťania i sedliaci s cieľom vyvolať ozbrojené povstanie a nastoliť v Uhorsku vládu Turkov. Za hlavný dôvod tejto rebélie považoval skutočnosť, že r. 1685 dostali účastníci odboja namiesto trestu milosť. Zdôrazňoval hospodársku užitočnosť súdu, ktorý mal priniesť peniaze z konfiškácií na ďalšie vedenie protitureckej vojny. Podobné súdne komisie navrhoval zriadiť i v iných mestách.⁸

Od februára 1687 prebiehalo v Prešove a na okolí zatýkanie, vypočúvanie a onedlho (5. III.) sa uskutočnila prvá poprava. Jej obeťami sa stali Žigmund Zimmermann, Andrej Keczer, František Baranyay a Gašpar Rauscher. Prešovský mešťan Žigmund Zimmermann zastával funkciu senátora a kurátora kolégia. Bol priateľom a horlivým prívržencom Thökölyho, spolu s Baranyaam a neskôr popraveným Medveczkým sa r. 1683 zúčastnil za mesto Prešov na povstaleckom sneme v Košiciach.⁹ Andrej Keczer patrila k jednej z najvýznamnejších zemianskych rodín v Šariši, s rozsiahlymi majetkami i v okolitých stoličiach. Obchodník Gašpar Rauscher pomáhal počas povstania kurucom.

Všetci boli obvinení z toho, že udržiavali písomný styk s Helenou Zrínskou, očakávali návrat Thökölyho a s pomocou tureckého a tatárskeho vojska chceli nastoliť jeho moc.¹⁰ Keď sa odmietli priznať, podrobili ich viacerým spôsobom mučenia.¹¹ Napriek tomu, že od nich sudcovia priznanie nevytlačili ani mučením,

⁶ Zbierka vyniesla 400 zlatých, ktoré mali byť určené pre profesorov, ktorí sa ocitli bez prostriedkov, podľa Caraffu však pre Helenu Zrínsku v obliehanom Mukačve.

⁷ Rozsudok z 3. III. 1687. Caraffa levelezése Dietrichstein herceggel I., s. 610.

⁸ VICO, J. B. *De rebus gestis Antonii Caraphaei Libri quattor*, s. 193 – 197; ÖSA, HHSA Wien. Hungarica des Hausarchivs, Fasc. 182 – Caraffa: List Leopoldovi I. z 20. IV. 1687.

⁹ A felső vármegyeyi rendek Kassai gyűlésének actái 1683-ból. In *Történelmi Tár*. 1883, s. 361.

¹⁰ Presné znenie rozsudku z 3. marca 1687 nad prvými štyrmi obeťami súdu bolo publikované v edícii Caraffa levelezése Dietrichstein herceggel I., s. 609 – 611.

¹¹ Išlo o mučenie na koníčku, nafaňkovanie na škripec, nasadzovanie španielskych čižiem, pálenie, lámanie kostí, rozťahovanie či vodnú tortúru. Spôsoby mučenia podrobne opisuje bývalý rektor prešovského Kolégia J. Rezik v práci *Theatrum Eperienze, seu Laniena Eperiensis*, ktorá je vlastne jediným uceleným dobovým svedectvom o Prešovskom krvavom súde. V slovenskom a maďarskom preklade vyšla r. 1931.

uznali ich 3. marca vinnými z „prípravy sprisahania, nesplnenia povinností voči božskému kráľovskému Majestátu“, a teda „zločinu proti Jeho Veličenstvu, velezrady a porušenia vernosti“ (panovníkovi). Preto ich súd odsúdil „na stratu všetkého hnutelného a nehnuteľného majetku a ďalej na trest smrti, ktorý mal slúžiť ako výstražný príklad pre ostatných. Najprv im bude odťatá pravá ruka, potom mečom hlava a napokon ich telá na štyri kusy rozsekané, budú na rôzne strany vedľa hradských pri Prešove zavesené a ich hlavy pred mestom vedľa seba na štyri koly budú narazené“.¹²

Medzitým dal Caraffa pozatýkať ďalšie osoby z mesta i okolia. K tomu mu popri vlastných indíciách slúžili svedecké výpovede markytánky Alžbety Újhe-lyi a uväzneného Fridricha Webera, syna slávneho lekárnik a spisovateľa, ktorý sa dostal do väzenia hneď medzi prvými obvinenými. V snahe zachrániť si život sa ku všetkému priznal a ako ďalších „sprisahancov“ udal viacerých nevinných ľudí. Zakrátko 22. marca boli potom na námestí podobným spôsobom verejne popravené ďalšie obete: Gabriel Keczer, Martin Sárossy, Juraj Fleischhakker, Ju-raj Schönleben a Samuel Medveczky. Syn popraveného Andreja Keczera Gabriel sa dostal do väzenia potom, ako bol Caraffu prosiť o milosť pre otca a Fridrich Weber ho obvinil z doručovania listov do Mukačevo.¹³ Zeman Martin Sárossy bol zaťom Andreja Keczera a synom vysokého povstaleckého dôstojníka Sebas-tiána Sárossyho, brániaceho v tom čase Mukačevo. Prešovský mešťan a senátor Juraj Fleischhakker zastával počas Tököliho povstania úrad richtára. Pod jeho vedením podnikli mešťania už spomínaný útok na františkánsky kláštor (1683) a spolu s vojenským veliteľom velil r. 1685 tvrdojšej obrane mesta počas posled-ného obliehania. Prešovský mešťan a senátor Juraj Schönleben bol popredným funkcionárom evanjelickej cirkvi, na jar 1682 sa u panovníka domáhal rešpek-tovania slobody vyznania protestantov na pôde mesta.¹⁴ Prešovským mešťanom a senátorom bol i právnik Samuel Medveczky. Všetci boli obvinení z tých istých skutkov ako obete prvej exekúcie, nikoho však nemučili a takisto ich telá neboli rozštvrtené a vystavené vedľa mestskej brány, ale generál ich (okrem hláv) dovolil pochovať.

Nasledujúca poprava sa uskutočnila presne o mesiac 22. apríla 1687. Svoj ži-vot vtedy skončili ďalší protestantskí zemanovia Andrej Székely, Ján Bertók, Gabriel Pallásthy, pravdepodobne i Juraj Kováč a spolu s nimi rozštvrtili aj telo Juraja Radvánszkeho, umučeného počas vypočúvania. Zeman Andrej Székely bol re-formovaného náboženstva a ako kurucký dôstojník sa r. 1685 zúčastnil na obrane Prešova.¹⁵ Ako povstalecký dôstojník pôsobil v meste aj zeman Gabriel Pallsáthy, pôvodom z Nitrianskej stolice, ktorý po porážke odboja bojoval v Leopoldovom vojsku proti Turkom. O zemanovi Jánovi Bertókovi a Jurajovi Kováčovi nie sú známe bližšie údaje. Bohatý šľachtic zo Zvolenskej stolice Juraj Radvánszky sa

¹² Rozsudok z 5. III. 1687. Caraffa levelezése Dietrichstein herczeggel I., s. 610.

¹³ Žaloba a výpoveď Fridricha Webera z 18. III. 1687. Caraffa levelezése Dietrichstein herczeggel I, s. 615.

¹⁴ *Annales fata et vicissitudines Ecclesiae Evangelicae Eperiessensis 1671 – 1721.*

¹⁵ REZIK, J. *Prešovská jatka z roku 1687*. Liptovský Sv. Mikuláš 1931, s. 47.

azda ako jediný z popravených nezúčastnil Thökölyho odboja. Spolu s Jurajom Bezeghom bol obvinený z dodávania medi do Mukačeva.¹⁶ Zahynul už 19. apríla pri mučení. Všetci okrem Székelya (pretože dal synov na výchovu jezuitom) boli popravení rovnako krutým spôsobom.

Okrem Radvánszkeho umrel vtedy vo väzení aj Dávid Feja, ktorý počas povstania vykonával úrad richtára v Košiciach. Jeho telo odviezli do Košíc, kde s ním naložili ako s popravenými v Prešove.¹⁷ Nasledujúcou obeťou Caraffovho tribunálu sa stal podplukovník Šimon Feldmayer z Küstrinu. Takisto bol kuruckým dôstojníkom, v r. 1684 – 1685 veliteľom Prešova a viedol obranu mesta v lete r. 1685. Na základe amnestie vstúpil do habsburskej armády a zúčastnil sa dobytia Budína. Po zatknutí spáchal z obavy pred mučením samovraždu. Jeho telo potom 5. mája na prešovskom námestí rozštvrtli.

Ďalšia, v poradí štvrtá verejná poprava nasledovala 16. mája 1687. Jej obeťou bol zvolenský podžupan Juraj Bezegh a bratia Weberovci. Daniela Webera udal jeho vlastný brat Fridrich, zadržaný ešte vo februári.¹⁸ Caraffa ušetril Fridricha Webera vďaka jeho výpovedi a Daniela vďaka prestupu na katolícku vieru drastického spôsobu popravy. Posledná poprava sa uskutočnila po dlhšej prestávke 12. septembra. Padli jej za obeť traja takmer neznámi ľudia: Fazekas z Rožňavy, reformovaný kňaz neznámeho mena a košícký mäsiar Samuel Lányi, popravený vraj iba preto, „aby Feja neumrel z Košíc sám“.¹⁹

Okrem týchto obetí súdu dal Caraffa uväzniť ďalších ešte asi šesťdesiat ľudí, ktorých takisto zamýšľal popraviť a jeho zámery boli ešte ďalekosiahlejšie. Po prešovských mešťanoch a niekoľkých uhorských zemanoch, ktorí sa zúčastnili na Thökölyho odboji, sa generál sústredil na zatýkanie vedúcich osobností povstania. Spolu s popraveným kapitánom Dávidom Fejom a podplukovníkom Šimonom Feldmayerom boli uväznení: dvorný kapitán Thökölyho Štefan Géczy, plukovník Juraj Ottlyk, povstalecký vyslanec vo Viedni Žigmund Jánoky a v Istanbule J. Géczy.²⁰ Caraffa mal v úmysle obviniť z účasti na prípravách údajného sprisahania takisto niektorých najvyšších predstaviteľov Uhorska i celej habsburskej monarchie. Mali nimi byť krajinský sudca Mikuláš Drachkovich, palatín Pavol Esterházy, hornouhorský hlavný kapitán Štefan Csáky, Ján Pálffy a dokonca i prezident Dvornej vojnovnej rady a víťaz viacerých bitiek protitureckej vojny vojvoda Ľudovít Bádenský.²¹

V tom čase však už Leopold I. rozhodol o ukončení súdu, ktorý splnil jeho očakávania a jeho ďalšie pokračovanie mohlo zapríčiniť odpor pobúrených stavov. Kruté mučenie a surové popravy vyvolali nespokojnosť v celej krajine. Manželky Žigmunda Zimmermanna, Juraja Otlika a Gabriela Kecera sa osobne sťažovali

¹⁶ Caraffov list Dietrichsteinovi z 13. III. 1687. Caraffa levelezése Dietrichstein herczeggel I., s. 613.

¹⁷ REZIK, J. *Prešovská jatka z roku 1687*, s. 125.

¹⁸ REZIK, J. *Prešovská jatka z roku 1687*, s. 61.

¹⁹ REZIK, J. *Prešovská jatka z roku 1687*, s. 69.

²⁰ Felsőőzöróczi és kohanóczi Ottlyk György önéletírása 1663 – 1711. In *Történelmi naplók 1663 – 1719*. Kálman Thaly (ed.). Budapest 1874, s. 413 – 458.

²¹ ÖSA, HHSA Wien, Hungarica des Hausarchivs Fasc. 182 – Caraffa: Caraffov list Leopoldovi I. z 8. V. 1687.

panovníkovi a intervenovali i viacerí magnáti a zemania z celého Uhorska. Kráľ si nechcel pobúriť stavy pred zasadnutím snemu v Bratislave, od ktorého čakal korunováciu svojho syna Jozefa, uzákonenie dedičnosti uhorskej koruny v habsburskom rode a zrušenie 31. článku Zlatej buly Ondreja II. (z r. 1222), poskytnúťceho stavom právo na odpor voči panovníkovi. Keď pozastavil činnosť komisie, zrušenie súdu odsúdil snem konaný v r. 1687 – 1688 v Prešporku. Na sneme sa zúčastnili viacerí účastníci prešovských udalostí (najmä prepustení Juraj Ottlyk a Ján Róth, bývalí sudcovia Megyery a Medveczky), ktorí delegátov podrobne informovali a podali verejné svedectvo o činnosti Caraffu a jeho komisie. V zákonný článok snemu udelil milosť všetkým väzňom Prešovského súdu, VI. zakotvil zrušenie súdnej komisie a VII. nariadil vrátenie skonfiškovaného majetku vdovám a sirotám popravených.²²

Prešovský krvavý súd počas niekoľkých mesiacov odsúdil na smrť dvadsaťštyri osôb, pričom exekúcií predchádzalo vo väčšine prípadov kruté mučenie.²³ Odsúdení pochádzali z rôznych častí Uhorska (zo stolíc Šarišskej, Spišskej, Abovskej, Novohradskej, Turčianskej, Zvolenskej, Gemerskej, Hontianskej, Zemplínskej) a jeden (Šimon Feldmeyer) až z Brandenburska. Všetci boli protestanti (z veľkej väčšiny evanjelici augsburského vyznania) a s výnimkou jedného či dvoch (Juraj Radvanský, resp. košický mäsiar) sa aktívne zúčastnili Thökölyho povstania.

Hlavným obsahom Caraffovej obžaloby boli teda styky odsúdených s Helenou Zrínskou a jej manželom Imrichom Thökölym, ktorý vtedy disponoval silným tureckým vojskom. To potvrdzuje, že panovník sa aj po potlačení odboja obával sympatií uhorských protestantských stavov k vodcovi povstania, ktoré podnecovala tvrdošijná obrana Mukačevskej pevnosti v hlbokom tyle cisárskych armád. Obvinenie zemanov zo Zvolenskej stolice (Radvánszky, Bezegh, Róth) z dodávania striebra a medi do Mukačeva malo zrejme zvýrazniť rozmery a zvýšiť nebezpečnosť údajného sprisahania v očiach panovníka.

Ústrednou postavou Prešovského súdu z r. 1687 bol generál gróf Antonio Caraffa. On vypracovával obvinenia, dával zatýkať podozrivých a viedol vypočúvania, a to pred tým i po tom ako sa stal predsedom komisie. Takisto pri súdení rozhodoval sám a mienku ostatných členov súdu odmietal brať na vedomie. Súd sa preto stal známym pod menom Caraffov súd alebo Caraffove jatky.

Na činnosti súdu bol v rozhodujúcej miere zaangažovaný samotný panovník. V jeho mene boli vynášané rozsudky, ktoré pravdepodobne aj schvaľoval a určite bol o dianí v Prešove podrobne informovaný.²⁴ Leopoldovi mal súd poslúžiť na exemplárne potrestanie uhorských protestantských stavov za posledné protihabsburské povstanie, hlavne však na ich zastrašenie pred blížiacim sa snemom. Od neho očakával korunováciu maloletého Jozefa, uzákonenie dedičnosti uhor-

²² Novellae seu Articuli Regni Hungariae, s. 354 – 355. Corpus Juris Hungarici. Tyrnavia 1734.

²³ Počet popravených udávajú pramene rôzne. Podľa tradície ich bolo 24, Rezik uvádza 23 a autori dodatkov k jeho práci (vyšli spolu so slovenským prekladom) 26. Na pomníku na prešovskom námestí je vyrytých 24 mien, pričom 4 ako neznámi.

²⁴ ÖSA, HHSA Wien. Hungarica des Hausarchivs, Fasc. 182 – Caraffa. V Rakúskom štátnom archíve vo Viedni je dochovaných viacero generálových listov, písaných z Prešova panovníkovi do Viedne, obsahujúcich podrobné informácie o priebehu súdu.

skej koruny v habsburskom rode po meči a zrušenie práva šľachty na ozbrojený odpor. Potom ako to dosiahol, ochotne urobil ústupok stavom, zrušil prešovský súd a súhlasil s odškodnením pozostalých.²⁵

Pre dvor nebol bezvýznamný ani ekonomický aspekt Prešovského krvavého súdu, teda finančný efekt z majetkov skonfiškovaných odsúdeným. Od začiatku ho mal na pamäti i sám Caraffa, ktorý neraz zdôrazňoval očakávaný osoh z konfiškácií.²⁶ Popravení boli iste nie náhodou poväčšine zámožní mešťania a zemanovia. Keďže všetci boli odsúdení zároveň na konfiškáciu všetkého hnuteľného i nehnuteľného majetku, dostali sa po exekúcii ich statky, kúrie, domy a iné majetky do vlastníctva alebo správy komory.²⁷ Okrem toho sa tieto konfiškácie vzťahovali aj na osobné veci, domáce zvieratá, knihy a nábytok odsúdených, ktorý sa takisto dostal do rúk komory.²⁸ Je zaujímavé, že veľkú časť konfiškátov nadobudli neskôr bývalí členovia Caraffovho súdu, najmä Ladislav Szentiványi a Juraj Thurcsányi.²⁹ Nariadenie snemu o navrátení majetkov pozostalým popravených nebolo pritom dôsledne dodržiavané a neraz trvalo i niekoľko rokov, kým sa tieto dostali k zákonným dedičom.

Popri uvedených aspektoch ostáva jedným z najvýznamnejších takisto protireformačný a rekatolizačný rozmer Prešovského krvavého súdu. Samotné mesto Prešov predstavovalo v druhej polovici 17. storočia organizačné, kultúrne a vzdelanostné centrum evanjelikov v Hornom Uhorsku. Všetci odsúdení i zatknutí boli protestanti a sám Caraffa túto skutočnosť často zdôrazňoval. Do väzenia a k výsluchom mal voľný prístup prešovský rímskokatolícky farár jezuita Ignác Perizhof, ktorý sa všetkými prostriedkami snažil dosiahnuť konverziu obžalovaných. Ani tí, ktorí tak zo strachu z mučenia (Zimmermann, Weberovci) či osudu detí (Székely) učinili, si však život nezachránili. Protireformačný aspekt prešovských udalostí z r. 1687 úzko súvisí s aspektom politickým, pretože hornouhorskí protestanti predstavovali najodbojnejšiu časť uhorských stavov a pre panovníka boli stále hrozbou nového odboja. V tejto súvislosti vystupuje do popredia aj zámer potrestať slobodné kráľovské mesto Prešov za jeho dovtedajší nepriateľský postoj voči Leopoldovi a významnú podporu povstaniu v rokoch 1682 – 1685.

K udalostiam Prešovského krvavého súdu existuje veľmi málo dobových správ. Popri rôznych písomnostiach, najmä Caraffových listoch panovníkovi a kardinálovi Dietrichsteinovi, a ďalších, zväčša sekundárnych prameňoch najvyčerpáva-

²⁵ Felsőőzöröczy és kohanóczy Ottlyk György önéletírása, s. 61.

²⁶ Caraffov list vojvodovi Dietrichsteinovi z 21. II. 1687. Caraffa levelezése Dietrichstein herczeggel I., s. 608.

²⁷ Len Andrejovi Keczerovi skonfiškovala Spišská komora majetky v stolicách Šarišskej (v hodnote 45 779 zlatých a 91 denárov), Zemplínskej, Abovskej a Užskej. Skonfiškované majetky Martina Sárossyho a jeho otca Sebastiana mali cenu 5488 zlatých, Žigmunda Zimmermanna 7992 zlatých, Andreja Székelya 6490 zlatých a pod správu komory prešli i menšie nehnuteľnosti ostatných odsúdených. MOL Budapest, Szepesi Kamarai Levéltár, Szepesi kamara számvévsége, E 706 – Libri bonorum fiscalum.

²⁸ Popravenému Danielovi Weberovi a Gabrielovi Keczerovi bol napr. skonfiškovaný hnuteľný majetok v hodnote 121 zlatých a 44 denárov. A Caraffa által kivégeztetett Keczer Gábor és Wéber Dániel elkobzott ingóságainak leltárai. In *Századok*. Valentinus Bujdosó (ed.). 1874, s. 137 – 140.

²⁹ MOL Budapest, Szepesi Kamarai Levéltár, E 706 – Libri bonorum fiscalum.

júcejšiu informáciu o týchto udalostiach podal niekdajší profesor a budúce rektor Kolégia hornouhorských stavov v Prešove Ján Rezik. On sám však nebol v tom čase prítomný v Prešove a o tragických udalostiach sa dozvedel od ich priameho účastníka. V tejto pestrej a žiaľ neúplnej mozaike dobových dokumentov sa dochovali aj sporadické správy o manželkách obetí Prešovského krvavého súdu, ktoré podnikli všetko, aby zachránili svojich manželov.

Najúspešnejšou z nich bola jednoznačne manželka plukovníka Juraja Ottlyka Eva Czébányiová. Bola svedkom zatknutia svojho manžela v ich rodinnom sídle v kúrii v Kochanovciach v Trenčianskej stolici, keď ho 19. marca 1687, niekoľko týždňov po návrate spod Budína, na dobýjaní ktorého sa zúčastnil, zadržali a odviekli Caraffom vyslaní vojaci, adjutant generála Capraru Dietrich so štyridsiatimi jazdcami. Pri rozlúčke ho vyprevádzala s plačom a tušila veľké nebezpečenstvo. Vďaka tomu, že cesta do Prešova trvala eskorte neobvykle dlho, podarilo sa Ottlykovej manželke získať čas a podniknúť viaceré kroky na oslobodenie svojho manžela. Ihneď po jeho násilnom odvlečení začala pracovať na jeho záchrane. Vzala so sebou vysvedčenie bavorského vojvodu Maxmiliána, ktoré dostal za hrdinský čin, vykonaný počas obiehania Budína, a rýchlo odcestovala do Viedne, kde vyhľadala Ottlykových vplyvných priateľov a spriaznené osoby z Leopoldovej blízkosti.³⁰ Tí jej neskôr umožnili predstúpiť aj pred samotného panovníka. Keďže od Leopoldovho služobníctva nedostala termín na audienciu, vystriehla vo Viedni jeho koč a pri vystupovaní sa mu hodila k nohám. Ukázala mu vysvedčenie bavorského vojvodu a objasnila zúfalú situáciu svojho manžela. Leopold jej nielen sľúbil pomoc, ale nechal vyhotoviť rozkaz o prepustení plukovníka Ottlyka.

Niekedy koncom mája alebo začiatkom júna pricestovala potom Ottlykova manželka do Prešova. Keďže nevedela, či je jej manžel ešte nažive a v akom stave ho nájde, snažila sa prísť čo najrýchlejšie. Napriek zlému počasiu a dlhotrvajúcim dažďom cestovala bez odpočinku, striedavo s poštovým vozom a striedavo sama na koni. Caraffa sa dozvedel o jej príchode a hneď v ten deň večer si ju nechal predvolať. Nie je jasné, za akých okolností došlo k Ottlykovmu oslobodeniu, či generálovi predložila panovníkovo rozhodnutie jeho manželka, alebo ho dostal úradnou cestou. Po rozhovore dostala súhlas na návštevu manžela. Ottlyk, aj keď nebol mučený a dlhší čas azda ani vypočúvaný, žil vo veľkom strachu a obavách. Keď na druhý deň prišiel k nemu do žalára vrchný strážmajster s jeho manželkou, zľakol sa, že sa s ním prišla rozlúčiť pred jeho popravou. Na jeho veľké prekvapenie sa však dozvedel o svojom blízkom oslobodení.

Niekoľko dní po príchode manželky bol na turíchnu sobotu Ottlyk oslobodený a prepustený z väzenia. Na pamiatku tejto udalosti odvtedy každú sobotu trávil v zbožnom pôste a modlitbách. Hneď po oslobodení sa vydali na cestu domov. Najprv odišli na Liptov a odtiaľ po Váhu do Trenčianskej stolice. Vtedy sa zaprišahal, že kvôli nekonečnej láske, ktorú mu manželka svojím pričinením sa o jeho vyslobodenie s Božou pomocou preukázala, že ak by jeho manželka umrela skôr ako on, tak keď sa neožení, do smrti bude chodiť v smútku, ak by sa oženil, tak

³⁰ Ottlyk György önéletírása, s. 51 – 52.

až do sobáša si nevyzlečie čierne šaty.³¹ Najneskôr v polovici júna 1687 sa tak Ottlyk dostal domov. Vďaka svojej manželke sa tak stal jedným z mála väzňov Prešovského krvavého súdu, uväzneným už na začiatku jeho pôsobenia (vo februári alebo marci), ktorým sa podarilo vyhnúť poprave. Z nich získal slobodu iba slepý prešovský mešťan Žigmund Guth a zvolenský zeman Ján Róth. Skôr kvôli pozastaveniu a zrušeniu súdu boli prepustené osoby, ktoré nechal Caraffa zatknúť neskôr (Géczi, Fajgel, Jánoky a iní).³²

Okrem manželky plukovníka Ottlyka sa na panovníka alebo priamo na Caraffu obracali s úpenlivými prosbami za oslobodenie svojich manželov takisto ďalšie manželky obetí súdu. Podobne ako Ottlykovi sa podarilo získať slobodu aj zemanovi Jánovi Róthovi z Banskej Bystrice. Róth sa dostal do väzenia so svojimi krajanmi Radvánszkym a Bezeghom. Rovnako ako ich aj jeho obvinil Caraffa z dodávania drahých kovov Helene Zrínskej.³³ Podľa diela Jána Rezika sa dostal na slobodu vďaka vplyvným kontaktom jeho manželky po zaplatení vysokej sumy 10 000 zlatých, bližšie informácie či iné podrobnosti o jeho oslobodení však nie sú známe.³⁴

Ďalšie manželky, resp. vdovy Caraffových obetí sa dostali ku generálovi aj k panovníkovi až po poprave svojich manželov. Boli to vdovy po Žigmundovi Zimmermannovi a Gabrielovi Keczerovi. Keďže v zmysle rozsudku bol všetok ich majetok po exekúcii skonfiškovaný Spišskou komorou, ocitli sa nielen bez manželov, ale takisto bez prostriedkov na živobytie. Panovník im síce sľúbil navrátenie zhabaných majetkov, daroval im však iba po 200 zlatých a komore prikázal vyplatiť ďalších 400 zlatých.³⁵ Zimmermannova vdova však viackrát navštívila aj generála Caraffu, ktorý sa od nej nezdráhal prijať nemalé čiastky. Rezik na viacerých miestach píše o vysokých sumách peňazí a o šperkoch, ktoré darovala Zimmermannova vdova generálovi a jeho manželke, v nádeji na oslobodenie manžela či aspoň získanie jeho tela.³⁶ Za svoje dary dostala však iba manželovo srdce podobne ako syn Juraja Bezegha.³⁷

Ďalšia z manželiek popravených či skôr umučených väzňov generála Caraffu Katarína Máriássyová napísala list snemu, zasadaúcemu v Prešporku, v ktorom podrobne popisala mučenie a ďalšie útrapy, ktoré musel jej nevinný manžel podstúpiť v Prešove. Rovnako čítali na sneme aj podobný list Jána Rotha. Po rozpačitej a pobúrenej reakcii delegátov, keď najmä chorvátski poslanci neverili jeho správe, sám sa zúčastnil zasadania a ukázal svoje rany, ktoré mu ostali po tortúre.³⁸ Radvánszkeho vdova sa tak priamo zaslúžila o zrušenie súdu snemom a záchranu jeho zvyšných väzňov.

Napriek tomu, že 7. zákonný článok snemu z r. 1687 riešil otázku navrátenia majetkov obetí prešovského súdu, „zabratých jedným alebo iným spôsobom z ti-

³¹ Ottlyk György önéletírása, s. 59 – 60.

³² Bližšie KÖNYA, P. *Prešovský krvavý súd z r. 1687*. Prešov 2001. 148 s.

³³ Ottlyk György önéletírása, s. 52.

³⁴ REZIK, J. *Prešovská jatka z roku 1687*, s. 63.

³⁵ REZIK, J. *Prešovská jatka z roku 1687*, s. 98.

³⁶ REZIK, J. *Prešovská jatka z roku 1687*, s. 14.

³⁷ REZIK, J. *Prešovská jatka z roku 1687*, s. 53.

³⁸ REZIK, J. *Prešovská jatka z roku 1687*, s. 64.

tulu prešovskej komisie, alebo aj skôr, následkom smrti rodičov či manželov, ako aj všetkých, závisiacich od aplikovania 11. zákonného článku z r. 1681“, vdovám a sirotám popravených, v skutočnosti sa toho zväčša nedočkali. Okrem iného stanovoval tento článok navrátenie „všetkých nehnuteľných a hnuťelných majetkov, ako aj písomných dokumentov, ktoré zákonne patrili osobám poškodeným rozsudkami prešovskej komisie alebo ich vdovám a sirotám.“³⁹

Habsburské úrady uskutočňovali zákon z r. 1687 o navrátení majetku obetí prešovského súdu ich zákonným dedičom len veľmi pomalým tempom a nedôsledne. Vdova Daniela Webera získala manželov majetok ešte v júli 1687, podobne aj manželka Samuela Medveczkého skonfiškovanú prešovskú záhradu.⁴⁰ Takisto synovia Andreja Székelya dostali od komory späť majetky svojej matky v priebehu roku 1688.⁴¹ V máji 1688 získali časť otcových pozemkov aj synovia Andreja Keczera. Mladému Andrejovi Keczerovi potvrdil však panovník právo na všetky rodové majetky novou donáciou až r. 1690. Vdova a siroty Žigmunda Zimmermanna sa nedočkali žiadnej reštitúcie majetkov a ešte r. 1688 bol v meste predaný ich dom podobne, ako aj dom Fridricha Webera.⁴²

K ženským postavám Prešovského krvavého súdu jednoznačne patrí aj dcéra Andreja Keczera a sestra Gabriela Keczera Klára, vdova po Mikulášovi Szi-nyey-Mersem. Táto hrdá zemianka videla popravu svojho otca a keď sa jej nepodarilo pochovať jeho zohavené ostatky, hľadala cestu ako sa ich zmocniť. Za nejasných okolností sa jej podarilo skontaktovať s Jánom Radvánszkym, ktorý sa rovnako usiloval získať telo svojho otca. Raz v noci sa dopravili do Prešova a s pomocou sluhov sňali ostatky svojich najbližších zo šibeníc a kolov na predmestí, naložili na voz a v tajnosti odviezli do Klárinho sídla vo Svinej spolu s pozostatkami ďalších dvoch popravených, Gabriela Pallásthyho a Jána Bertóka. Vo Svinej ich uložili pod vežou vtedy evanjelického chrámu. Hlavu Juraja Radvánszkeho odniesol jeho syn do Radvane a pochoval v rodinnej krypte.⁴³ Ostatky všetkých štyroch Caraffových obetí boli v roku 1933 vyzdvihnuté a v novembri slávnostne pochované v evanjelickom a. v. Chráme sv. Trojice v Prešove.

³⁹ Leopoldi I. Imperatoris et Regis Decretum VII. Art. V. Novellae seu Articuli Regni Hungariae, s. 355. Corpus Juris Hungarici. Tyrnavia 1734.

⁴⁰ MOL Budapest, Szepesi Kamarai Levéltár, E 706: Libri bonorum fiscalum.

⁴¹ MOL Budapest, Szepesi Kamarai Levéltár, E 706: Libri bonorum fiscalum.

⁴² ŠOKA Prešov, Mag. Prešov 1680 – 1689, B-12.

⁴³ REZIK, J. *Prešovská jatka z roku 1687 (Dodatky)*, s. 114.

KERESZTESI JÓZSEF A TÖRTÉNETÍRÁS ELKÖTELEZETTJE

PÁLFI József

József Keresztesi – committed historiographer

In recent years, we have thoroughly explored the works of József Keresztesi (1748-1812). Still, there is much catching up to do as he is an undeservedly "forgotten" polymath, an exceptionally skilled Reformed pastor. Jozsef Keresztesi left a large amount of extremely precious manuscripts for posterity. He documented in details the process of establishing a congregation and constructing a church. As a prominent pastor of his age, he was a collector, a numismatist, a philologist, a poet, and a hymn writer. As a man of literature, he wrote many thousands of pages, on various topics. His manuscripts highly contribute for a better understanding of that period of local church history. This study is focusing on his literature, as well as, on his works on church and national history.

Key words: József Keresztesi, polymath, Reformed pastor, precious manuscripts, reformed church, collector, numismatist, philologist, poet, hymn writer, church history.

Keresztesi (Szabó) József (Veszprém, 1748 – 1812, Szalacs) életének és életművének a bemutatásával az elmúlt esztendőök során, részleteiben már többször is foglalkoztunk. Ezzel együtt mégis úgy gondoljuk, hogy még mindig nem írtunk, beszéltünk róla eleget. Többször is megállapítottuk már, hogy azon sokoldalú tudós lelkipásztoraink közé tartozik, akiről talán méltatlanul megfélemedezett az utókor. Egyfelől ma is példaértékű lehet minden lelkipásztor számára a rendkívül szorgalmas gyülekezetszervező és templomépítő munkássága, amelynek részleteit több formában is megőrizte. Másfelől pedig ott áll előttünk a lelkiismeretesen gyűjtő, adatoló és író, öntudatos és széleskörűen művelt teológus, filológus, numizmata, poéta, énekkomponista. Meggyőződésünk, hogy a több ezer oldalnyi hátrahagyott gazdag kézirat-hagyaték még mind a mai napig tartogat olyan ismereteket és összefüggéseket, amelyek megismertetésével és publikálásával hozzájárulhatunk múltunk jobb megismeréséhez.

Jelen tanulmányunkban Keresztesi József munkásságának azzal a területével foglalkozunk, amelynek rendjén őt az irodalom-, az egyháztörténet és a nemzeti történetírás elkötelezett művelőjének csendes közkatónaként mutatjuk be. Az, hogy az adott korban, az ő munkásságában a három tudományterület még szorosan összefonódott, sőt számtalan ponton metszette egymást, az egyáltalán nem meglepő. A 18. század második felében leszünk tanúi annak a folyamatnak, amelyben megindul a különböző tudományágak differenciálódásának, illetve a különböző tudományterületek történetének historiográfiai vizsgálata. Ezek már javarészt anyanyelven íródtak és jelentek meg. Badics¹ szerint a magyar nyelv-

¹ BADICS, F. Tudományos irodalmunk. A magyar történetírás és irodalomtörténet. In *A magyar irodalom története*. (Szerk. Badics Ferenc) Kiadja az Athenaeum Irodalmi és nyomdai R.- Társulat. I kötet, Budapest, 1906, 879–891.

vű tudományos szakirodalom a 18. század utolsó negyedében „*még nagyon félénken jelent meg*”. Ezek a munkák bármely szakterületen is jelentek meg nagyobb részük még „*fordítás vagy átdolgozás, s ha eredeti is, nem annyira önálló kutatás és felfogás, mint szorgalmas gyűjtés és jó szándékú kompiláció eredménye.*”

Kereszteti azzal, hogy az irodalom-, és az egyháztörténet, illetve a nemzeti történetírás tudományterületeinek vizeire hajózott, azáltal a 18. századi *historia litteraria* világába került. A *historia litteraria* vagy, amint Tarnai Andor fordította, a *literatúra-történet* tekinthető az irodalomtörténet és egyéb tudománytörténetek *sui generis* közös ősének. Ez azért is lényeges, mert „*ebben vetődtek fel először bizonyos historiográfiai és ezzel kapcsolatos ideológiai problémák, amelyek aztán a legkülönbözőbb tudománytörténeti területeken öröklődtek tovább*”.² Témánk összefüggésében, ha most röviden arra kellene megadnunk a választ, hogy mi is az a *historia litteraria*? - akkor Tüskés Gábor szavait idézhetnénk: „*a historia litteraria a kora újkori tudásrendezés és –közvetítés XVIII. században kiteljesedő modellje, mely ugyanúgy magában foglalja az enciklopédikus-kompillációs formákat, a szövegek filológiai vizsgálatát és a tágértelem-ben vett bibliográfiai dokumentációt, mint az áthagyományozott tudományos ismeretanyag folyamatos történeti-kritikai áttekintését, rendszerezését, szelek-tálását és értékelését*”.³

Kereszteti a *historia litteraria* szerény közkatónájaként vett részt a korabeli tudományszervezésben és -művelésben. Nemcsak írásaiból világlik ez ki, hanem levelezéséből is ez tetszik majd ki, hogy Nagyváradon és Szalacson is benne élt, sőt élete végéig benne maradt a korabeli tudományos diskurzus körforgásában. A 80-as évektől kezdve írásait teljesen átjárta a magyar nyelvűség és nemzeti gondolat szellemisége és annak képviselője. Akkor működött, amikor a *historia litteraria* egyéb funkcióit már „*háttérbe szorította a nemzeti irodalom új paradigmája és a nemzeti irodalomtörténet-írás modellje*”⁴ és „*a magyarországi historia litterariából magyar historia litteraria lett*”⁵

A nemzet fogalmának színrelépése ebben a században kezdődött meg. Ideológiai trendként ugyan már a század első felétől kezdte éreztetni a hatását. Ekkortájt „*fogalmazódott meg az az elképzelés, hogy az irodalom történetében megragadható a nemzet karakterének kibontakozása, s az eszme nyomán irodalom, történelem és nemzet új szintézise jött létre*”.⁶ Az ő alkotói, írói motivációjában is látnunk kell, hogy elsősorban nem a maga dicsőségét vagy az öncélú tudományoskodását, hanem a köz-, a közösség javát akarta szolgálni. Főként a hazai közönség művelésének nemes ügyét akarta szolgálni, azt is elsősorban anyanyelvén. Az első ma-

² TARNAI, A. Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről. In *Historia Litteraria* 16. (Szerk. Kecskeméti Gábor). Budapest : Universitas Könyvkiadó, 2004, 33.

³ TÜSKÉS, G. Az irodalomtudomány és –kritika XVIII. századi történetéhez. In *Historia Litteraria a XVIII. században*, 2006, 10.

⁴ TÜSKÉS, G. Magyarországi gondolkodók 18. század. Bölcsészstudományok I. In *Magyar Remekírók, Új Folyam*, (Szerk. Tüskés Gábor). Budapest : Kortárs Könyvkiadó, 2010, 1076.

⁵ SZELESTEI, N. L. *Eszmék és arcok a 18. századi Magyarországról*. (Historia Litteraria, 26). Budapest : Universitas Könyvkiadó, 2010, 137.

⁶ TÜSKÉS G, i.m. 2006, 15–42.

gyar nyelven írt numizmatikai munka bevezetőjében is ezt a gondolatot tartotta fontosnak megfogalmazni: „Magyarul írtam azért, mivel még Magyar Pénzekről, Magyar Nyelven való Írás eddig nintsen. Minthogy pedig, sem módom, sem tehetségem, következésképpen szándékom is nintsen ezen Csekély Munkát Világ eleibe közkézre bocsátani: szerentsésnek tartom ezt, ha gyermekeim, vagy Közelebb lévő Jó akaróim valaha valami hasznát vehetik, szaporíthatják és Köz-haszonra véle szolgálhatnak...”⁷.

A 18. századi történetírásnak tehát bármelyik területét is kezdjük vizsgálni, szinte kivétel nélkül minden esetben vegyes és hiányérzetünk támad. A század évtizedeiben a magyarság élete minden irányba folyamatosan és nagyon gyorsan változott. A politikai viszonyok megváltozása pedig magával hozta a magyar történeti irodalom nyelvének, tárgyának, tudományos írása módszereinek a megváltozását is.

Keresztesi a 18. századi magyarországi második- és harmadik vonalbeli szélesebb értelmiségi, tudóskörének volt az aktív szereplője. A korabeli *historia litteraria* történetének azáltal vált konkrét szereplőjévé, hogy folyamatosan igényes és magas szintű gyűjtő, adatoló, rendszerező munkásságával kivívta, hogy kortársai elismerjék. A kor kiemelkedő tudósainak, szellemi társadalmának tagságába vagy áramkörébe küzdötte fel magát, és így oda tartozhatott azok közé, akik a korabeli szellemi Pantheon főszereplői voltak.⁸ Véleményünk szerint ő is azoknak a második- és harmad vonalbeli értelmiségieknek a csoportjába tartozott, akik Thimár megfogalmazása értelmében „a kiemelkedő személyekhez hasonló szemlélettel néztek a magyarországi műveltségre, noha irodalom-felfogásuknak, munkájuknak nem maradt fenn olyan kézzelfogható emléke, mint azokénak, akik könyvekben bocsátották a világ elé műveiket.”⁹ Ez esetben Naplója, illetve a magyar nyelvereddettel foglalkozó munkája képez kivételt.

A korszak megismerését, bemutatását jelentősen megnehezíti az a tény, hogy még mindig sok az olyan korabeli aktor és munka, amelyet alig ismerünk, akiknek a munkássága alig kutatott vagy feldolgozott. Úgy gondoljuk, hogy a Keresztesi József is ezek közé tartozik. Természetesen a helyén kezeljük a dolgokat, mert nem akarunk többet gondolni és tulajdonítani Keresztesinek, mint amennyit lehet és kell. Éppen ezért nem is soroljuk sem a nemzeti, sem az irodalom, sem az egyházi történetírás legelső soraiban állók mellé. Ám azt, amivel ő járult ezek gyarapításához, azt nem szabad elhallgatnunk, mellőznünk.

A következőkben Keresztesinek az irodalom-, az egyháztörténet és a nemzeti történetírás tárgykörében kéziratban maradt munkái, részben a már többször is említett Szakács-féle másolatok,¹⁰ illetve olyan források alapján ismertetjük, ahol azok fellelhetőek. Azt azonban fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy a legnagyobb formátumú munkáját, a részben *Krónika*¹¹ címen megjelent, de kéziratban

⁷ TIREK R. 565.

⁸ THIMÁR, A. *Lingua et litteraria*. In *Historia litteraria a XVIII. században*. (Szerk. Csörsz Rumen István – Hegedüs Béla – Tüskés Gábor). Budapest : Universitas Kiadó, 2006, 68–85.

⁹ THIMÁR, A. i.m. 2006, 68–85.

¹⁰ RK K.1.28. *Keresztesi József apróbb munkái*.

¹¹ KERESZTESI, J. *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII–dik század végén*.

maradt *Naplót*,¹² ezúttal nem tárgyaljuk. Naplóját ugyanis egy másik tanulmány kereteiben mutatjuk be. Igaz, hogy a most ismertetésre kerülő tárgykörök mindegyike megtalálható benne, ezzel együtt mégis más, több és önálló műfajként kezelendő.

1. Az irodalomtörténeti források gyűjtése, adatolása

A korábbi megállapításnak megfelelően ismét megjegyezzük, hogy a korra jellemző módon a nemzeti- az egyház- és az irodalomtörténet-írás számtalan ponton metszette egymást. Így volt ez az ő munkáiban is. Irodalomtörténeti vonatkozású kutatásai mögött is, természetesen másokat sem kizárva, de elsősorban a Sinaitól kapott indíttatásokat kell sejtenuünk. Sinai ugyanis nemcsak a história, de *„a klasszika filológia terén is széles körben és magas színvonalon”* állott.¹³ Nem csoda hát, ha a diákjaira is komoly hatást gyakorolt.

A szakirodalom a magyar irodalomtörténet 18. századának első két harmadát a hanyatlás,¹⁴ a beszűkülés szürkébb korszakaként tartja számon. Ez nem csoda, hiszen a nemzet a majtényi síkon elvesztette függetlenségi harcát, és az ezt követő évtizedekben a *„belefáradt nemzet lehajtotta fejét a békesség párnájára és törekvései más irányt vettek. Beletörődött a meglevő viszonyokba s most már csak azon volt, hogy alkotmányos jogait és nemesi kiváltságait, amennyire e viszonyok között lehetséges, sértetlenül megóvja”*¹⁵

A szatmári fegyverletételt követően a császári udvar rögtön létrehívta az állandó hadsereget, amelynek irányítása teljes mértékben az udvar kezébe összpontosult, ám cinikus módon a teherviselés már a nemességre hárult. A Magyar és az Erdélyi Kancellária, illetve a Helyhatósági Tanács az Országgyűléstől függetlenül közigazgatási hatóságként működött teljes teljhatalommal. *„A régi nemzeti érzés, mely függetlenségre törekedett, a csalódások által elcsüggedve, sarkaló hitében meglazulva, elszunnyadt... A magyarság ügye hanyatlott... A főnemességet meglegyintette a kozmopolitizmus szele, amely e korban egész Nyugat-Európán végig lengett. A tiszta magyar erdélyi fejedelmi udvar, mely a magyar előkellő élet központja volt s neki mintákat és formákat szolgáltatott megszűnt... Az idők szele a császárváros felé hajtotta... Odavonzották őket mindazon szellemi és anyagi előnyök, javak, élvezetek, amelyet a művelt nyugati világ nyújthatott, de legfőképpen az udvar fénye és melege, amely kitüntetések, méltóságok, hivatalok, címek, érdemrendek képében bőven áradt rájuk.”*¹⁶ Tény, hogy a szatmári békekötést követően

KERESZTESI József egykorú eredeti Naplója. Kiadja Ráth Mór, Pest, 1868. A második kiadás 1882-ben látott napvilágot, minden változtatás nélkül.

¹² KEK KGYK MS. 2467. – Keresztesi József eredeti (saját kézzel írt) *Naplója 1783–1810*.

¹³ TÓTH, B. A Kollégium története a XVIII. században. In *A Debreceni Református Kollégium története*. Kiadja Magyar Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1988, 66–142.

¹⁴ HORVÁTH, J. *A magyar irodalom fejlődésmélete*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1976, 29.

¹⁵ SZINNYEI, J. A nemzetietlen kor. In *A magyar irodalom története*. (Szerk. Badics Ferenc) Kiadja az Athenaeum Irodalmi és nyomdai R.- Társulat. Első kötet, Budapest, 1906, 535–542.

¹⁶ U.o.

a magyarság politikai, különösen pedig az ország nagyobb hányadát kitevő protestánsok egyházpolitikai és társadalmi helyzete, a korábbi időszakkal szemben teljesen ellentétes irányú fordulatot vett. A bécsi udvar az ország előjáróit egyre erőteljesebben kapcsolta magához a maga politikai, katonai, gazdasági összefüggéseivel és az egyáltalán nem elhanyagolandó szellemi, kulturális és művelődési atmoszférájával együtt. A kialakult új status quóban létrejött egység nem a magyar nemzet egysége volt, hanem az idegen hatalomé, amely a „nem magyar dinasztíának való alárendeltetés közössége: alattvalói sorsközösség” volt.¹⁷

A birodalmi centrumban a korszak nemzetközi diplomáciájának - latin - nyelve mellett, Európa-szerte elterjedt művelődéshordozó nyelve, a francia került az első helyre. A magyar ekkor teljesen háttérbe szorult, amelyre főleg az udvarban forgolódók nem voltak igazán büszkék rá. Nem is csoda, hogy hosszú évtizedeken keresztül, alig született valamilyen irodalmi, vagy tudományos igényű alkotás magyar nyelven. A 18. század közepén a magyar irodalom állapotára a szétszórtság volt a jellemző és a század közepéig „többnyire valamely más diskurzushoz (oktatás, politika, vallás, a hétköznapi életet meghatározó szokások hagyományrendszere) kapcsolódva, annak terében létezett”.¹⁸ A század utolsó harmadára azonban jelentős elmozdulás mutatkozott és több olyan központ is (pl. az oktatási centrumok) létezett, amelyek kivívták maguknak azt, hogy az „irodalmi működés bázisává” válhassanak.¹⁹ A század közepétől, de főként annak az utolsó harmadától hazai literátoraink az irodalom számára is keresték az újabb és újabb terek létrehozásának lehetőségeit, módjait és formáit és ehhez megfelelő intézményrendszereket is akartak teremteni. Ilyenekre gondolunk, mint a korábban már említett tudós társaságok vagy egyre nagyobb számban megjelenő lapok és folyóiratok (Magyar Hírmondó, Magyar Kurír, Hadi Történetek, Magyar Múzeum, Orpheus, Minden Gyűjtemény, stb.), iskolák diáktársaságai, irodalmi szalonok, könykiadók és mecénatúrák, stb.²⁰

Az 1754-es esztendő több szempontból is áttörést hozott. Ekkor már származástól függetlenül is lehetett jelentkezni a különböző értelmiségi pályákra, amelyet az 1781-es Tolerancia rendelet a felekezeti hátrány eltörlésével még kívánatosabbá tett. Mária Terézia 1760-tól hívta életre a magyar királyi testőrséget, amelyben számtalan magyar fiatal kapott lehetőséget. Az udvarnál nevelkedő fiatalok a kor európai szellemiségét és műveltségét - a német mellett főként a franciát - is magukba olthatták. Az európai művelődés szintje hamar rádöbentette a fiatal magyarokat arra, hogy a sajátjuk, ahhoz képest mennyire elmaradott és ennek érdekében tenni kellett valamit. A nemzeti eszme és gondolat ébredése, illetve megújódása pontosan ott „kapott éltető erőre”, ahol mindent elkövettek ellene, az-az Mária Terézia udvarában, a testőrség körében, akik a legtöbbit forgolódtak a nyugati világban. Bécsben „hogy ihletve és teremtvé hassa át az irodalmat, köz-

¹⁷ HORVÁTH, J. *Irodalomtörténeti munkái II.* Budapest : Osiris Kiadó, 2006, 579.

¹⁸ JANKOVITS, L. – ORLOVSZKY, G. *A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig.* (Főszerk. Szegedy-Maszák Mihály). Budapest : Gondolat Kiadó, 2007, 644–645.

¹⁹ GINTLI, T. *Magyar irodalom.* Budapest : Akadémiai Kiadó Zrt., 2011, 319.

²⁰ Részletesen lásd: GINTLI, T. *i.m.* 319.

művelődést és velük az egész nemzetet”.²¹ A magyar nyelv művelése és a magyar nyelven történő művelődés egyre inkább nemzeti létkérdéssé vált. Az „*irodalmi és a nemzeti élet egymástól ihletve, egymástól erősödve, lendülve, lüktetett: és az irodalom megújhódása a közművelődés megújhódása lett*”.²² A latin nyelvűség kötelékeinek lerázása hosszú korszaka ez. A századfordulóra aztán belső nyelv(tan) i forradalom, vagy háború bontakozott ki lassan, amelyet a nyelvújítók és azt ellenzők vívtak egymással.

II. Józsefnek 1784-ben kiadott birodalmi érdekű rendeletével a német nyelvet akarta teljes körű hivatali (közügyek, közigazgatás) nyelvvé megtenni. Ez azonban széleskörű ellenhatást váltott ki országszerte. Az elnémetesítő politika még jobban felébresztette az anyanyelvhez való ragaszkodást. A vármegyék néhány éven keresztül megtett panaszos felterjesztései egy ideig úgy tűnt, hogy hiábavalóak, ám a császár a halála előtt kevéssel, még 1790-ben visszavonta azt. Ekkorra azonban a hatását már visszavonhatatlanul megtette a magyarság életében, olyannyira, hogy tizenöt esztendő múlva az 1805. évi országgyűlésen a magyar nemcsak a hivatalos nyelv szintjére emelkedett, de az évtizedek óta vágyott és tervezett magyar tudós társaság megalakításra és tervének kidolgozására is utasítást adott.

Keresztési a 18. század utolsó harmadának csendes literátor-katonája volt. Annak az időszaknak az első éveiben bontogatta a szárnyait Debrecenben, amikor Négyesy László korszakos jelentőségű fogalmával élve megszületett a magyar „*irodalmi tudat*”. „*1772. óta van irodalmi tudat. Az irodalom eszméje nem ekkor merült fel először, de ekkor emelkedett általános tudattá, vált mozgató erővé, az irodalom ekkor szervezkedett, s ekkor foglalt helyet a közcélok közt, a nemzeti nagy érdekek és feladatok sorában...*”²³

A következőkben két, alapvetően irodalomtörténeti tárgyú munkáját fogjuk ismertetni. Sajnos egyik esetében sem tudunk arról, hogy megjelentek volna nyomtatásban, viszont beépültek más, egyéb kiadványokba és így nem vesztek el az utókor számára.

1.1. Az Athenas Toldaléka

Keresztési is azok közé tartozott, akik a 18. század második felében a magyar nemzet szellemi értékeinek felkutatását, gyűjtését és rendszerezését, az utókor számára való - írás általi meg- és átmentését, megőrzését - feltétlen kötelességének tekintete. Ennek érdekében folyamatosan és következetesen gyűjtött, adatolt, rendszerezett és írt. Amikor személyes hozzájárulását kérték, akkor nem habozott rendelkezésre állni. Bod Péter korszakos jelentőségű irodalomtörténeti munkájához, az *Athenashoz* írt *Toldalék* címében, azt fogalmazta meg, hogy munkája a végre született meg, hogy ezzel a „*köz hasznára*” tudjon lenni. Ezt a kéziratban maradt munkáját is Szakács József másolta le.²⁴

²¹ SZÉCHY, K. Franciások itthon. In *A magyar irodalom története*. (Szerk. Badics Ferenc), Kiadja az Athenaeum Irodalmi és nyomdai R.- Társulat. Első kötet, Budapest, 1906, 603–613.

²² U.o.

²³ TARNAI, A. Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről. In *Historia Litteraria 16*. (Szerk. Kecskeméti Gábor). Budapest : Universitas Könyvkiadó, 2004, 27.

²⁴ RK K. 1.28. *Keresztési József apróbb munkái*. - Néhai Tiszteletes Bod Péter Magyar Athénás nevű

Mielőtt rátérnénk a kézirat ismertetésére meg kell említenünk azt, hogy Varjas János is írt értékes életrajzi és könyvészeti bejegyzéseket Bod Péter Athenasához. Ezek a forrásértékű bejegyzések időben 1767 és 1785 között keletkeztek.²⁵ Erre a Héthy Zoltán által ismertetett anyagra ezúttal nem térünk ki. Arról nem tudunk, hogy Keresztési vajon ismerte-e Varjasnak ezeket a bejegyzéseit vagy sem.

Keresztési ismerte az 1766-ban megjelent Athenas-t és pontosan látta annak a jelentőségét. Bod saját munkájának hosszú barokkos címében azt írta, hogy „*a mostan élőknek s ezután következőknek tanúságokra*” való tekintettel „*szedegette*”, gyűjtötte össze az 528 magyar író és tudós életrajzi adatait, munkáit. Ezzel a munka célját is egyértelművé tette. Majd a hazáját és magyar nemzetét megszólító *Kegyes Olvasó*hoz írt előszavában rögtön nemzete védelmére kelt, hangsúlyozva, hogy nemzetünk más nagy nemzetekhez hasonlóan, korábban sem nélkülözte a tudós, művelt embereket, ám a baj az, hogy a sok költözés és hadakozás miatt több a csata-émlék, mint az írásban fennmaradt egyéb dokumentum. Így az utókor számára alig maradt fenn valami. Keresztési egyfelől Bodhoz hasonlóan, illetve az előddel egyetértve és őt követve a *közhaszn*ot szolgáló célt tartotta szem előtt. Másfelől a múlt hazai anyagának összegyűjtését és rendezését és felmutatását tartotta fontosnak. Harmadszor pedig a felsorakoztatott értékekkel akart követendő példát állítani a kortársak elé. Keresztési úgy járult hozzá az első magyar nyelvű irodalmi lexikonhoz, hogy az általa írt *Toldalék*ban mintegy hatvanhét címszó magyaroztatát írta meg, ezzel is továbbfejlesztve a magyar közművelődés, irodalom- és könyvtörténet ilyen jellegű első, mérföldkönek számító alkotását. A *Toldalék* rövidebb-hosszabb ismertetésére korábban már többen is kitértek.²⁶ Az általunk ismertek közül, csak Harsányi István jegyezte ki teljes egészében a kéziratot.²⁷ Ezeket az alábbiakban ellenőriztük és összevetettük az eredetinek megfeleltethető egyetlen hiteles másolattal.

A *Toldalék* elkészítésének alapgondolata Szerencsi Nagy István (1728–1789) győri református prédikátor nevéhez fűződik, aki több korabeli művelt kortársát kereste meg, a célból, hogy segítsék őt munkájának véghezvitelében. Szerencsi az 1787. esztendőre tervezte a bővített kiadást, mintegy 2000 példányban megjelentetni, de korai halála ebben megakadályozta. Miután másokhoz hasonlóan Szerencsi Keresztésit is meg kereste, ő rögtön készséges, támogató szándékkal állt az ügy mellé. Harsányi megpróbálta felkutatni a gondolat előzményeit, főként azt, hogy mi lett a Szerencsi által összegyűjtött anyaggal, de nem jutott eredményre.

Könyvének Toldalékja, melyet Midőn különös Királyi engedelem mellett N. Győri Reform. Prédikátor Szerencsi Nagy István illendő Bővítéssel 2szor ki akart volna adni, betsületes Levéllel mások közt e végre meg kerestetvén a köz haszonért öszve szedegetett Keresztési Jósef N. Váradon 1786 Eszt. Karátson havában. (207–242 old.).

²⁵ HÉTHY, Z. Varjas János debreceni professzor jegyzetei Bod Péter Magyar Athenashoz. In *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1974*. Debrecen : A Debreceni Déri Múzeum Kiadványai LV., 1975, 827–832.

²⁶ GULYÁS, J. Keresztési József. In *Theológiai Szemle*, 1927., HARSÁNYI, I. Bod Péter Athenasának eddig ismeretlen toldaléka 1786-ból. In *ItK.* 1928, 1–2., 81–95., SZILÁGYI, F. „Az Ész világa mellett...” *Tanulmányok a magyar felvilágosodás irodalmáról*. Budapest : Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 1998, 34–40, BELLÁGH, R. Keresztési József és a Magyar Athenas toldaléka. In *Magyar Könyvszemle*, 1995/1.1995, 90–94.

²⁷ HARSÁNYI, I. i.m., 81–95.

A Keresztési-féle kézirat is csak azért maradt fenn, mert Szakács ezt lemásolta. Szilágyi Ferenc, a *Magyar Műzsza* 1787. évi VI. számában, a Szacsvey Sándor által közzétett *Tudósítás* alapján mutatott rá, hogy Szerencsinek nagyobb formátumú tervei is voltak, amelynek során több, korabeli klasszikusnak számító munkát is szeretett volna bővített, javított formában az olvasó, érdeklődő publikum elé bocsátani. Szerencsinek a *Magyar Múzsához* eljuttatott levélből egyfelől az is kiderül, hogy a Bod Péter Athenasa mellett még Horányi, Weszprémi, Wallaszky, Seivert, Hanner, Czvittinger alpműveit is tervbe vette, hasonló módon megjeleníteni. Másfelől pedig az, hogy a kor érzékeny témájának számító vallási (felekezeti), illetve nemzetiségi szempontjain, a tolerancia jegyében túllépet.

Előbb Harsányi, majd Szilágyi is rámutatott, hogy Szerencsőtől függetlenül, a kolozsvári Szathmári Pap Mihály (1737–1812) is tervbe vette egy ilyen jellegű *bővítmény*, vagy *Toldalék* elkészítését. A két egymástól függetlenül tervbe vett munka, a Szathmári-féle Új Magyar Athenas utóélete, miként a Szerencsi által összegyűjtött nagy mennyiségű és értékű *Redivivus* sorsa is csak egy bizonyos időpontig ismeretes. A Keresztési-kéziraton kívül az összes többi összegyűjtött és már-már nyomtatásra előkészített anyag felelési helye, jelen pillanatig a ködbe vész. Keresztési az *Athenashoz* írt *Toldalékjában* 1787. január 2-kai dátumozással a következő megjegyzéseket tartotta fontosnak hozzáfűzni:

„I. Itt semmi sem íratik, ami bizonyos kútfőből nem vétetett volna, és meg nem lehetne mutatni bővebben is. II. Némelly régi Magyar Versek citáltatnak, azért hogy az Olvasó tudja a.) hogy azon Könyvek kéznél voltak, b.) hogy ezeknek a maiakkal való össze-vetésekéből a Poesisnak kipalléroztatása meg tessen. III. Néhol a Genealógia is feljegyeztetik, mert ezzel, mint sok Familiáknak használó dologgal az ilyen munka betesebbé tétetik. Bár mindenütt ezt lehetne követni. IV. A különös történetek meg íratnak azért, mert ezek nem mindenütt találatván, figyelmeztést okoznak. V. Két vagy három titulus hosszabbatska, de ezek bizonyos okokért rövidebbek nem lehettek, mellyekkel, ha a Közhaszonra valamit szolgálhat, örömeinek és fáradsága jutalmának tartja, és magát többekre ígéri. Nagy Váradon, 1787. d. 2. January Keresztési Jósef”.

Keresztési amellet, hogy rendkívül lelkiismeretesen végezte el a munkát, ugyanakkor precíz, a korabeli tudományos kritériumoknak is sietett megfelelni. Pontosan követte az eredeti mű vonalvezetését. Nemcsak megtoldotta vagy bővítette az egyes szócikkeket, hanem ahol konkrétabb, pontosabb ismeretei voltak ott korrigálta is őket, illetve újakkal is hozzájárult. Minden név előtt megjegyezte, hogy az általa használt kiadásban, az általa bővíteni kívánt szócikk (titulus) hányadik oldalon (pag.) található. Megjegyzéseiben fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy mindent személyesen leellenőrzött és a hivatkozott kéziratot, könyvet, dokumentumot látott és olvasott, ismert és vett a kezébe. Könyv- és kéziratgyűjtő szenvedélye legalább akkora volt, mint az állandóan olvasó, kutató, ismerni, tudni és művelődni akaró szomja. Levelezéséből majd látni, - annak ellenére, hogy csak egy töredékét sikerült eddig feltérképezni - hogy milyen széleskörű kapcsolatrendszere volt a korabeli művelt világ képviselői körében. Adatainak bázisa, forrása elsősorban saját bibliotékája, felesége révén családi hagyatéka (aki Miskolci Csulyak leszármazott

volt), a debreceni kollégium könyvtára, Teleki Sámuel gróf²⁸ személyes könyvtára. Bejáratos volt a váradi római katolikus Jogakadémiára, de levelezése alapján joggal feltételezhetjük, hogy különböző „*parokiális vagy lelkipásztori kiskönyvtárakba*” is. Bellágh vizsgálatából az is kiderül, hogy némely olyan általa megemlített munka, amely ma már nincs meg, akkor még megtalálható volt.²⁹

A következőkben felsoroljuk azokat a szócikkeket (66 név és egy szócikk, ahol 7 olyan könyvet sorol fel, amelyeknek nem ismert a szerzője), amelyekhez személyes munkájával járult hozzá. 1. Ambrosovszky Mihály, 2. Apafi Mihály, 3. Baranyi László, 4. Barta Boldisár, 5. Batsáni János, 6. Beregszászi Pál, 7. Bogáti Miklós, 8. Debreceni Fóris István, 9. Diószegi Bónis Mátyás, 10. Diószegi Kis István, 11. Domokos Márton, 12. Erdődi Lajos, 13. Eszéki István, 14. Felvinczi Sándor, 15. Fejér Antal, 16. Fodor Pál, 17. Görgei Pál, 18. Herczeg János, 19. Hunyadi Szabó Ferenc, 20. Illei János, 21. Kabai Bodor Gellért, 22. Kenesei Péter, 23. Kismarjai Veszelin Pál, 24. Kolumbán János, 25. Kosárvári Mátyás, 26. Köleséri Sámuel, 27. Lanque János, 28. Litteráti Ambrus de Gercien, 29. Madari János, 30. Miklós Sámuel, 31. Miskoltzi Chuliak István, 32. Miskoltzi Chuliak Gáspár, 33. Nánási István, 34. Nevetlen könyvek (7 darab) fel kell sorolni, 35. Ónadi József, 36. Patai Sámuel, 37. Pathai János, 38. Patzóth Ferencz, 39. Polgári Mihály, 40. Ráskai Gáspár, 41. Sárvári János, 42. Simoncsics Incze, 43. Szántai Póts István, 44. Szelek György, 45. Sz. Benedeki Mihály, 46. Szenczi A. Pál, 47. Szeremlei Sámuel, 48. Szilágyi Márton, 49. Szilágyi Sámuel, 50. ifj. Szilágyi Sámuel, 51. Szilágyi Márton, 52. Szirmai Antal, 53. Szirmai László, 54. Taxoni János, 55. Temesvári István, 56. Tsatári János, 57. Tsatári Ferenc, 58. Tsizi István, 59. Tsúzi Cseh Jakab, 60. Tzirják Mihály, 61. Tököli Miklós, 62. Vásonyi Márton, 63. Vajdakamarási Lőrincz, 64. Veres Balás, 65. Viski Pál, 66. Zimányi Lajos, 67. Teleki Sámuel.

1.2. *De Republica Hungariae Litteraria...*

Keresztesi József Bod Péter hatalmas munkásságához más esetben, akár felkérés nélkül, ügyszeretből is hozzájárult. Így történt ez a Bod *Hungarus Tymbaules*-éhez, illetve *Hungarus Tymbaules Continuatus*hoz írt *toldaléka vagy pótlása* esetében is, amelyet szintén Szakács József másolt le és mentett át az utókornak.³⁰ Keresztesi pótléka a Bodéhoz hasonlóan, miként már a címből is kiderül jeles, hazájukat szerető, azért konkrétan is cselekvő férfiak és nők sírfeliratainak és emlékiratainak sorba szedett gyűjteménye. Olyan műfaj volt ez, amellyel a magyar

²⁸ Megj. Keresztesinek Bod Péterhez hasonlóan nagyon és közeli jó kapcsolata volt a Teleki-családdal, Teleki (II) Józseffel és (II) Lászlóval, de a legközvetlenebb és leginkább élő az természetesen Teleki Sámuellel volt, miként erre a korábbiakban már említést tettünk.

²⁹ BELLÁGH, R. i.m. 90–94.

³⁰ RK K. 1.28. *Keresztesi József apróbb munkái.* - De Republica Hungariae Litteraria optime meriti Viri Clarissimi ac Doctissimi PETRI BOD dum viveret in Ecclesia H. G. M. Igeniensi Transsylvaniae V. D. Ministri. HUNGARUS TYMBAULES Continuatus seu Grata et Benedicta Hungarorum quorundam Principum, Heroum, Magnatum Toga et Sago, Domi Militiaeque insignium, Virorum Eruditione ac Prudentia clarorum, Feminarum Honestatis Fama et Pietatis studio illustrum Ex EPITAPIIS RENOVATA MEMORIA quam Ex. cineribus excitavit JOSEPHUS KERESZTESI In Ecclesia Helv. Conf. M. Váradensi primus post reductam Tolerantiam Christianam V. D. Minister MDCCCLXXXVII. (243–310 OLD.).

nemzet jeles embereinek jó hírnevét öregbíteni és emlékezetét akarták megőrizni, átmenteni az utókor számára.

Ezek az összegyűjtött és lejegyzett hosszabb-rövidebb sírfeliratok, sírversek nemcsak egyszerűen életrajzi, hanem kortörténeti dokumentumok, történelmi, egyház- és irodalomtörténeti adatok is. Egy olyan korban, amikor a németnyelvűséget központilag erőltették, mások pedig kiszolgáltatni akaró túlbuzgóságuk miatt a magyar értékeket elhanyagolandónak gondolták, Keresztési rendkívüli jelentőségűnek gondolta a nemzet bármely összefüggésű szellemi értékeinek mentését, hirdetését. Tudományos igényességgel akart ezzel a munkájával is szolgálni nemzetének. Így is a köz és a nemzet hasznára akart válni. Tette mindezt a betegségek számtalan tövisével a testében, mégis fáradhatatlanul, nem fegyverrel, hanem tollal küzdve.

Ez esetben nem írt előszót, bevezetést vagy legalább is Szakács nem tesz róla említést. Nem fogalmazta meg munkájának célját, apropóját. Itt a hosszú cím után, mindössze egy jelíges latin nyelvű idézet találunk (Ovidius Amor. L. III. Eleg. 8.), majd következnek sorban, a prózában és versben olvasható latin nyelvű írások. A négy fasciculusnyi (fasciculus octavus, fasciculus nonus, fasciculus decimus, fasciculus undecimus) pótlásban olvasható kilencvenöt (95) sírverssel, Keresztésinek minden bizonnyal hasonló véleménye és szándéka lehetett, mint Bodnak, aki azt írta saját műve előszavában, hogy ez a munka „a sötétből világosságra hozott nagy és nemes neveket foglal magába. Méltatlanság lenne, hogy örök feledés fedje azokat, kik a hazát hírükkel töltötték be, korukat jeles tetteikkel ékesítették s hon, mint csatatereken, mint a kisebb csillagok közt a hold, akként fénylettek. Az ősök példája halkan a velőig hat... régi könyvekről és könyvekből ezeket azért írtam ki, hogy mintegy hamvaikból feltámasztván, emléküik tiszteltessek, s az utódok ebben, mintegy tükröben, látván nagy elődeiket: nyomokban járásra búzdúljanak...”.

H. Tymbaules Continuatus Fasciculus Octavus, contineo Epitaphia Principum, Comitum, ac Baronum, procique Seculi XVI:

1. Mladini (1348) 2. Nicolai Zrínyi (1566), 3. Laurentii Újlaki (1500), 4. Ludovici II. (1526), 5. Emerici Zápolya (1487), 6. Joannis Thurzó (1508), 7. Joannis Thurzó (1520), Aliud Eiusdem, 8. Stanislai Thurzó (1540), 9. Alexii Thurzó (1543), 10. Joannis Thurzó (1558), 11. Alexii Thurzó (1594), 12. Alexii (terti) Thurzó (1600), 13. Stanislai Várallyi (1548), 14. Francisci Réwai (1553), 15. Joannis Lévai (1553), 16. Thomae Nádasdi (1562), 17. Joannis Sigismandi (1571), 18. Christophori Báthori (1581), 19. Stephani Báthori (1576), Aliud, Aliud, 20. Petri Farkas (1571), 21. Antonii Verantii, (1573), 22. Georgii Draskovics (1587), 23. Michaelis Csetneki (1588), 24. Stephani Csetneki (1594), 25. Nicolai Istvánfi (1594).

Fasciculus Nonus continent Epitaphia Seculi XVII:

1. Nicolai Pálfi de Erdőd (1600), 2. Martini Pethe de Hevess (1605), Aliud Eiusdem, 3. Christophori Warkócz (1520), 4. Pauli Székely de Doba (1572), 5. Sebastiani Thököly (1607), 6. Stephani Thököly (1651), 7. Martini Thököly (1641), 8. Gábel Báthori de Etsed (1613), 9. Sigismundi Rákóczi de Felső Vadász (1608),

10. Ludovici Rákóczi (1612), 11. Sigismundi Rákóczi (1621), 12. Paulli Rákóczi (1636), 13. Christophori Thurzó de Bethlenfalva (1614), Aliud Eiusdem, In Vexillo Eiusdem, 14. Stanislai Thurzó, de Bethlenfalva (1625), 15. Adami Thurzó (1635), 16. Francisci Forgács (1615), Ad Lectorem, 17. Stephani Máriassi (1516), 18. Francisci Máriassi (1649), In Vexillo, 19. Paulli Máriassi (1610), 20. Sigismundi Máriassi (1612), 21. Andreae Mariassi (1658), 22. Joannis Máriassi (1674), 23. Caspari Illyésházi (1648), 24. Nicolai Zrinyi (1665), 25. Adami Erdődi, de Mogyorókerék (1668), 26. Francisci Csáki de Keresszeg (1670).

Fasciculus Decimus: Continent Epitaphia Seculi XVII:

1. Petri de Perény (1416), 2. Catharinae Thurzó (1535), 3. Helenae Zrinii (1546), Annae Marjassi (1592), 4. Susannae Dóczi (1596), Aliud Eiusdem, 6. Máriae Gyulaffi de Rátóth (1522), 7. Mariae Drugeth de Homonna (1623), 8. Susannae Erdődi (1633), 9. Elisabethae Péchi (1631), 10. Sigismundi Péchy de Újfalú (1631), 11. Stephani Görgei (1619), Renovat, 1651. 12. Sigismundi Holló de Krompach (1661), 13. Joannis Holló de Krompach (1663), 14. Ladislai Berthóti de Pethenz (1679), 15. Nicolai Balogh Episcopi (1689), 16. Michaelis Váradi (1590), 17. Joannis Chuliak Miskolczi (1584), 18. Stephani Chuliak Miskolczi (1645), 19. Annae Szentandrás (1589), 20. Dorotheae Pelbárt (1607), Stephani Szent András (1609), 22. Georgii Szixovii (1610), 23. Georgii Szikszovii (1617), 24. Joannis Sambuci (1584), 25. Francisci Frangepan (datum nélkül).

Fasciculus Undecimus, Continent Epitaphia Seculi XVIII:

1. Emerici Thököly de Késmárk (1705), 2. Helenae Zrínyi (1703), 3. Evae Thököli (1716), 4. Joannis Sigrái (1718), 5. Michaelis Eszterházi de Galántha (1721), Iosephi Eszterházi (1721), 6. Francisci Gyulai de Maros Németi (1728), 7. Samuelis Köleséri de Köles-ér (1732), 8. Sigismundi Cháky de Keresszeg (1738), 9. Martini Borosnyai (1738), 10. Francisci Lónyai (1760), 11. Andreáe Hermán (1764), 12. Sigismundi Szepesi de Négyes (1767), 13. Joannis Rhédei de Kis Rhede (1768), 14. Adami de Bethlen (1772), 15. Antonii Grassalkovics (1771), 16. Soeietatis Jesu (1783), 17. Georgii Sombori (1772), 18. Catharinae Péchy de Pétsújjfalu (1786), 19. Nicolai Sinai (1808). *Huc usque Rever. Jos. Keresztesi.*

2. A magyar nemzeti történetírás világában

A korszak tudományos történetírása históriájának bemutatásra nem tartjuk indokoltnak, hogy nagyobb részletességgel térjünk ki.³¹ Keresztesinek a *Conspectus Historiae Hungaricae*³² címet viselő művén kívül nincs tudomásunk egyéb

³¹ Megj. A hazai történetírás történetének, önálló tudományként való kifejlődéséről, létrejöttéről, bemutatásáról Gunst Péter összefoglalója nyújt további támpontokat. Valamint Gudor Kund Botond, a történész Bod Péter kapcsán írt Közép-európai történetírás (ezen belül is az egyháztörténet írás fejlődése, alakulása) korabeli összefoglalója nyújt eligazítást témánknak ehhez a gondolatköréhez. A két említett munka paramétereit lásd a felhasznált irodalomban.

³² KERESZTESI JOSEPHI *Conspectus Historiae Hungaricae A primis Pannoniae populis - usque ad Andream Venetum, Reg Hung.* MS. [JSz?] Keresztesi József: Magyarország történetének áttekintése Pannónia első lakóitól Velencei [III.] Andrásig, Magyarország királyáig [?]. Ő volt az

világtörténelem vagy a magyar nemzeti történelem tárgykörében írt munkájáról. Ám az ebbe a témakörbe tartozó ismeretlen kéziratát feltétlenül meg kell említenünk. Ameddig azonban nem sikerül a nyomára bukkanni, addig a mű címénél és a címben hordozott információnál többet, egyebet nem tudunk, nem ismerünk. Erre a munkájára a Szakács József által összeállított magyar nemzet történetét összegyűjtő irodalom-katalógusban bukkantunk.³³ Tudomásunk szerint Keresztesinek ez az egyetlen olyan önálló munkája, amely teljes mértékben magyarságtörténeti tematikájú. Azt viszont hangsúlyoznunk kell, hogy szinte minden kéziratában találkozunk rövidebb-hosszabb megjegyzésekkel, kommentárokkal, konkrét adatokkal, utalásokkal, amelyek a magyarság történetével foglalkoznak. Ahol csak lehetett vagy tehette mindig kitért a hosszabb-rövidebb ismeretek közlésére, gyűjtésére, áthagyományozására. A nemzet történelme iránt tanúsított szeretete a fellelhető és átmenthető források kutatása, adatolása, az összefüggések megismerése, meglátása, az literátori munkásságának mindenkor markáns jellemzője volt.

Természetesen nem akarunk egyoldalúan elfogultak lenni és tudjuk, hogy nem csak Keresztesire volt jellemző ez az adat- és forrásgyűjtés iránti elkötelezettség. Keresztesi történelemszemléletéről ugyan nem tudunk sokat, azt azonban a későbbiek rendjén bemutatandó, nyelveredettel foglalkozó munkájából tudjuk, hogy magyarok eredetét illetően a szkíta-hún-avar-magyar folytonosság elvét vallotta. Mondhatjuk, hogy ezt örökségként kapta és vitte tovább ő is. Sinairól tudjuk, hogy „*gyűjtésre lelkesítette és oktatta a tanuló ifjakat is*”. Keresztesi minden bizonnyal e tekintetben (is) Sinaitól kapta az indítást.³⁴ Révész jegyezte meg azt, hogy neki személyesen volt a birtokában egy olyan latin nyelvű, 438 oldalas manuscryptum, amely a legrégebb időktől, a 15. századig tárgyalta a magyar nemzet történetét. Az eredeti hollétéről azonban ő sem tudott többet. Azt már csak az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy egykori kortársának, Péczeli Józsefnek is volt egy olyan magyarságtörténeti munkája, amely ugyanezzel a korszakkal foglalkozott. Megjegyezzük, hogy mindkettő a Pannóniai kezdetektől az Árpád-házi királyok kihalásáig, illetve Velencei (III.) Andrásig vezette a történelem fonalát.³⁵

3. Az egyháztörténet író

Azt mindennek előtt le kell szögeznünk, hogy amikor Keresztesi esetében egyháztörténetről beszélünk, akkor elsősorban a református egyház történetéről van szó. Számára elsődlegesen ez volt a prioritás. Ezt látta elesett, le- és elmaradt állapotában és ennek akarta gazdag szellemi értékeit összegyűjteni, rendszerezni és a jövő számára meg- és átmenteni. Történelemszemléletének, egyháztörténeti írásainak sajátosságait, jellemzőit, mentalitásának gyökereit ott találjuk jeles

utolsó Árpád házi királyunk.

³³ RK K. 1. 113. *Catalogus Auctor.*

³⁴ RÉVÉSZ, I. Sinai Miklós magyar történetbúvár emlékezete. In *Századok*, 1868.217–226 és 296–309.

³⁵ PÉCZELI, J. *A Magyarok Története az Ázsiából kijövetelüktől fogva az Árpád ház kihalásáig.* 1837.

elődje, Bod Péter gazdag hagyatékában.³⁶ Olyan önálló egyháztörténeti munkáról ez esetben sem tudunk, amelyet ő írt és esetleg megjelent volna, ám különböző terjedelmű részletekkel és olyanról viszont igen, amely kéziratban maradt fenn. A következőkben két olyan egyháztörténeti vonatkozású munkát fogunk megemlíteni, amely mindkettő kéziratban maradt fenn.

3.1. A Tiszántúl való református Superintendensek vagy püspökök életéről...

Keresztesi következő - Tóth Ferencnek a tiszántúli református püspökök életéről írt munkájához - pótlásokkal, toldalékokkal elkészített történeti tárgyú munkáját szintén Szakács József szorgalmának és lelkiismeretességének köszönhetjük. Ez is a korábbiakban már említett kolligátumban található.³⁷ A negyven oldalas munka első lapjának belső oldalán olvasható *Jegyzésben* azt hangsúlyozta, hogy erre a munkára, őt személyes levélben Tóth Ferenc, pápai professzor kérte fel. „A Pápai Reform. Collégiumban Theológiát tanító Professzor T. T. Tóth Ferencz Ur, minek utána a Túl a Dunai Ref. Püspökök életét le írta 1807-ben, az világ eleibe bocsátotta 1808-ban, ezt a czélt tette magának, hogy a Tiszán-túl élt Reform. Püspököket is le írván, életeket ki adja. E végre több betses leveleivel engemet is meg keresvén barátságosan kért, sőt kényszerített, hogy szándékában tehetségem szerént segítssem és előmozdítsam, mellyet én, noha e Télen beteges voltam, amint lehetett, e következő Jegyzésekben tselekedtem. Szalatson 1808-ban, Febr. És Martius Hónapokban. Keresztesi Jósef”³⁸

A kettejük (Tóth Ferencz és Keresztesi József) közötti - az OSzK-ban megtalálható - levelezésében, a Tóth-féle anyagban, a fent említett anyag kétharmadát meg is találjuk. Ennek megírásáról és az elküldés szándékáról, az 1808. április 18-án kelt leveléből szerezhetünk tudomást.³⁹

³⁶ GUDOR, K. B. *Istoricul Bod Péter (1712–1769)*. Cluj-Napoca : Editura Mega, 2008.

³⁷ RK K. 1. 28. Keresztesi József apróbb munkái. A Tiszán-túl való Superintendensek, vagy PÜSPÖKÖK Életéről való kevés TARLÓZÁS, mellyet nem kevés kurkászással szedegetett összeve Keresztesi Jósef a Szalacsi Ref. Ekklesiának 21 esztendő L. Tanítója 1808-dik Esztendőben. 311–349.

³⁸ U.o.

³⁹ QUART HUNG. 1043. III. kötet. – Részlet a fent említett levélből: „...A mi illeti a Tiszántúli való Reform. Püspököket, azoknak Históriájában, a mit e télen, beteges lévén is dolgozhattam, a nálam lévő Subsidiókból, azt imé mostan elküldöm. A Két Elsőkről, kiket e. i. Ember Pál a Keresszei István MS-ből azoknak gondola, u. m. Hevesi Mihályról és Bogácsi Demeterről eleget törődtem, sok ideig szorgalmasan kurkásztam és másokkal is közlöttem. A mit rólok írtam, tessék gondosan megolvasni, és ha hasznát veheti, azonn örülni fogok. Ha pedig T Professzor Uram másképpen gondolkozott- s talán, bizonyosabb kútfejekből, már el is végezte rólok való írását, Cselekedje meg legalább azt a barátságot, hogy valami N3. Alatt, vagy Toldalékban, ezenn én Jegyzéseimet, a maga betses munkája mellett adja ki, azonn Levél formában, mellyben én írtam és küldöm. – Katona Gelei István Praeconiámának fenn forgó Darabját ki akartam íratni, de úgy reménylvénn, hogy ott is meg vagyon, ismét elhagytam. – Szegedi K. István Ki osztottat Talentuma előtt lévő Ajánló Levelét T Senior Fazekas István Úr, itt nálam le íratta, nem tudom mi czéllal, mert az ő élete nagy részét én is onnan vettem.

Az Időből kifogyván, még a T Vetsei Sámuel és Benedek Mihály Urakról való Jegyzéseket el nem végezhettem, hanem, ha kívántatnak, legalább is, a Supplicatioba jövő Páaoi Deáktól el küldöm. – Annak idejében talán némelly Oskolákra tartozó, és csak nálam található Jegyzésekkel is szolgálhatok. – A mit pedig ír T Professzor Úr, hogy szeretne szert tenni, ezen Superintendiat

Kéziratában a *Jegyzés* után megnevezte a hat fő forrását is: (1.) Katona Gelei István: Praeconium Evangelii, Alba Iuliae, 1638., (2.) Pósházi János: Igazság Istátpja vagy Catechismusi Tanításaiban, Patak, 1669., (3.) Szatmár Némethi Mihály: Négy Evangélisták szerént való Dominikák, Kolosvár, 1675., (4.) Páriz Pápai Ferencz: Rudus Redivivum, Cibinii, 1684. (5.) Ember Pál: Hist. Eccl. Ref. in Hung. et Transilv., Trajecti, 1728., (6.) D. Veszprémi István: Biogr. Medicor. Tom. IV, p. 366. 367. Itt ugyan, bár többször is hivatkozik rá, de nem nevezte meg forrásai között Bod Péternek a *Magyar Athenasa*-t, talán érthető módon. Ezzel a munkával külön foglalkozott. Keresztesinek egész munkásságában nyomon követhető az, hogy ő mindig kényesen odafigyelt arra, hogy a forrás, a megfelelő hivatkozási hely mindig legyen feltüntetve. A Tóth Ferencnek írt leveleiben erre többször is utalt.⁴⁰ Jól ismerte a korabeli munkákat, az egyházi gyűlések, a zsinatok helyét, időpontját, témáit, tárgysorozatait döntéseit. Több oldalt szentelt Piskárkosi Szilágyi Sámuelnek, Szathmári Paksi Istvánnak, Sinai Miklósnak. A konkrétan megnevezett források mellett kell megemlítenünk azokat is, amelyeket levelezése kapcsán gyűjtött össze. Levelezéseiből kiderül, hogy nagyon sok gyülekezeti lelkipásztorral vagy korabeli értelmiségivel tartotta a kapcsolatot, és akitől csak tehetett gyűjtötte az adatokat.

A tárgyalt neveket, mint címszókat a következő sorrendben olvashatjuk: 1. Hevesi Mihály, 2. Bogácsi Demeter, 3. Méliusz Juhász Péter de Horhi, 4. Hodászi Lukács, 5. Keresszegi István, 6. Tornai István, (Nógrádi Mátyás a kézirat végén tér vissza), 7. Diószegi Kis István, 8. Szilágyi Tönkö Márton, 9. Zoványi P. György, 10. Vecsei János, 11. Tatai Csirke Ferencz, 12. Szilágyi Sámuel, 13. Szathmári Paksi István, 14. Sinay Miklós, 15. Hunyadi Ferencz, 16. Vecsei Sámuel, 17. Benedek Mihály, 18. Nógrádi Mátyás.

1808. július 20-án, az utolsó két oldalon még néhány ponton korrigálta Tóth korábbi munkáját is, amelyhez a következő javításokat írta: „in 8. *Jegyzetek által*: - *Jobbítás vagy hozzá adva*”⁴¹ 1.) VIII. II. 1776 helyett 1766. 2.) A 19. oldalon és még máshol is tisztázta a Bod Péter pontos nevét, amely szerint a könyvben használt Bod György név nem helyes, mivel György a tudományos világban nem ismert személy. 3.) A 81. oldalon a papszenteléskor énekelt ének utolsó verse úgy kezdődik, hogy *Szent vagy Uram Szent a Te Neved*. Ezt azzal támasztotta alá, hogy így olvasható ez az ő személyes birtokában lévő *Komjáti Kánonok* végén is. 4.) a 104. oldalon Czeglédy Pálnak tulajdonítja azt a nevezetes éneket, amelynek a címe: *Christushoz készülék szerelmes szüleim*. Szerinte ez hasonlóságot mutat

illető Privilegiumokra is s.a.t. sajnálom, hogy ebbéli Szolgálatomat nem ígérhetem. Teljesíthettem volna ezt is ez előtt 18 esztendővel, a midőn Pesten és Bétsben, in Originale kezünkön voltak a mi Superintendenseinknek, az Erdélyi Fejedelmektől adatott Diplomák, de olly gondatlan, vagy olly sok munka között voltam akkor, hogy le nem írtam, vagy írhattam, és így ha T. Professor Úr azokat meg akarja szerezni, a Debreczeni Superintendensnél kell zörgetni. Ezenn írásoknak Komáromba való útastása, mind addig nyughatatlankodtat, míg meg nem érthetem, ha kézhez mentek-e? Többire a Jó Isten, T Professor Urat éltesse, a Közjónak előmozdításában segítse, mindenekkel kedveltesse, mellynek szíves kívánása után, annak megbizonyítására igyekeztén, hogy én mind végig igaz Szívvel és szerető Tisztelettel vagyok, Tiszteletes Professor Uramnak, alázatos szolgája Keresztesi József”

⁴⁰ QUART HUNG. 1043. III. kötet.

⁴¹ TÓTH, F. A *Túl a Dunai Ref. Püspökök életére*. Győrben, 1808.

Czeglédi Pál édes Pannájával. 5.) A 137. oldalon a Veszprémi szuperintendentiális gyűlésnek Csúzi Cseh Jakab prédikációját küldte el. 6.) A 196. oldalon tisztázta, hogy Gyöngyösi Istvánról és nem Pálról van szó. A Pápára küldött anyag mellé még a következőket csatolta: a Szilágyi Sámuel püspök életére vonatkozó adatok kapcsán azt az iratot, amellyel őt a szuperintendens a váradi eklézsia prédikátorává nevezte ki. Ez az 1783. augusztus 12-vel keltezett *Formatas*-t, az-az az őt Váradra kinevező dokumentumot. Másodikként pedig a *Professzori Eklelsiai Archivumban* található két *Siralmat*, u. m. a.) a *Magyar Sion Siralmát*, b.) *Veszprémi Siralmát*, c.) és a Veszprémi vár alá írt *Magyar Strófákat*. Harmadikként a Sinai Miklósról írt epitaphiumát.

A teljes anyagot a *Huc usq. Rever. D. Jos. Keresztesi* záradékkal fejezte be.

3.2. A *Protocollum*...⁴²

Végül a Nagyvárad-Olaszi Református Egyházközség tulajdonában lévő *Protocollumot* kell megemlítenünk röviden, azt, amelyet 1784. január 1-től, attól a pillanattól kezdett el vezetni, amikor elkezdte Várad másodszori reformációját. Ez a kéziratos *Történeti leíró és jegyzőkönyv*, néhány oldalát leszámítva szinte teljesen egészében az ő munkája. Ennek a munkának a bemutatását korábban már megtettük, ezért most ezt nem tartjuk indokoltnak.⁴³

A *Protocollum* (továbbiakban ezt a rövid címet fogjuk használni) teljes címe: „A. O. A Nagy Várad Reform. Eklelsiának PROTOCOLLUMA, mellyet Midőn Ama hatalmasan Uralkodó Római Császár és Magyar Orsz. Királya a Fels. II-dik Józseftől kegyelmesen meg-engedettett Vallásbeli szabadságnak kedves Gyűmöltseivel, ezen Eklelsia is 123 esztendőig tartott Lelki Éhsége után – MDCCCLXXXIV-dik Eszt. Első napján élni kezdett volna.” A kézirat 109 folio (218 oldal), de az utolsó számozott lapon a 165-ös oldalszám szerepel. A számozást illetően, az egyenetlenség abból adódik, hogy az oldalszámozás és a lapszámozás többször is keveredik, az-az a recto és verso számozás sokszor nem következetes. A lapok számozása második lapon kezdődik 1-es sorszámmal. A *Protocollum* kilenc részből áll, miként a címoldalon is olvasható „tartalomjegyzékből” ki is derül. Pontosan átszámoltuk és a következőkben, a megfelelő részeknél, a cím után zárójelben az eredeti számozást feltüntetjük.

Felhasznált irodalom:

BADICS Ferenc: Tudományos irodalmunk. A magyar történetírás és irodalomtörténet. In: *A magyar irodalom története*. (Szerk. Badics Ferenc) Kiadja az Athenaeum Irodalmi és nyomdai R.- Társulat. Első kötet, Budapest, 1906.

GINTLI Tibor: *Magyar irodalom*. Akadémiai Kiadó Zrt., Budapest, 2011.

GUDOR Kund Botond: *Istoricul Bod Péter (1712–1769)*. Editura Mega, Cluj-Napoca, 2008.

⁴² NRE PROTOCOLLUMA 1557-1792.

⁴³ PÁLFI, J. Keresztesi József *Protocolluma*. In: *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században. A Carolina Resolútiótól az 1848. évi XX. törvénycikkig*. (Szerk. Gáborjáni Szabó Botond). Debrecen : Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2016, 173-190.

- GULYÁS József: Keresztesi József. In: *Teológiai Szemle*, 1927.
- HÉTHY Zoltán: Varjas János debreceni professzor jegyzetei Bod Péter Magyar Athens-ához. In: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1974*. A Deb. Déri Múzeum Kiadványai LV., Debrecen, 1975.
- HORVÁTH János: *A magyar irodalom fejlődélmélete*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.
- HORVÁTH János *irodalomtörténeti munkái II*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.
- HARSÁNYI István: Bod Péter Athenasának eddig ismeretlen toldaléka 1786-ból. In: *ItK*. 1928, 1–2.
- JANKOVITS László – ORLOVSZKY Géza: *A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig*. (Főszerk. Szegedy-Maszák Mihály). Gondolat Kiadó, Budapest, 2007.
- KERESZTESI, J. Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII–dik század végén. KERESZTESI József egykorú eredeti Naplója. Kiadja Ráth Mór, Pest, 1868. A második kiadás 1882-ben látott napvilágot, minden változtatás nélkül.
- PÁLFI József: Keresztesi József Protocolluma. In: Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században. A Carolina Resolútiótól az 1848. évi XX. törvénycikkig. (Szerk. Gáborjáni Szabó Botond) Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen, 2016.
- PÉCZELI József: *A Magyarok Története az Ázsiából kijöveteliüktől fogva az Árpád ház kihalásáig*. 1837.
- RÉVÉSZ Imre: Sinai Miklós magyar történetbúvár emlékezete. In: *Századok*, 1868.
- SZELESTEI N. László: *Eszmék és arcok a 18. századi Magyarországról*. (Historia Litteraria, 26), Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2010.
- SZÉCHY Károly: Franciások itthon. In: *A magyar irodalom története*. (Szerk. Badics Ferenc) Kiadja az Athenaeum Irodalmi és nyomdai R.- Társulat. Első kötet, Budapest, 1906.
- SZILÁGYI Ferenc: „Az Ész világa mellett...” Tanulmányok a magyar felvilágosodás irodalmáról. Munda Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 1998.
- SZINNYEI József: A nemzetietlen kor. In: *A magyar irodalom története*. (Szerk. Badics Ferenc) Kiadja az Athenaeum Irodalmi és nyomdai R.- Társulat. Első kötet, Budapest, 1906.
- TARNAI Andor: Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről. In: *Historia Litteraria* 16. (Szerk. Kecskeméti Gábor), Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2004.
- THIMÁR Attila: Lingua et litteraria. In: *Historia litteraria a XVIII. században*. (Szerk. Csörsz Rumen István – Hegedüs Béla – Tüskés Gábor), Universitas Kiadó, Budapest, 2006.
- TÓTH Béla: A Kollégium története a XVIII. században. In: *A Debreceni Református Kollégium története*. Kiadja Magyar Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1988.
- TÓTH Ferenc: *A Túl a Dunai Ref. Püspökök életére*. Győrben, 1808.
- TÜSKÉS Gábor: Az irodalomtudomány és -kritika XVIII. századi történetéhez. In: *Historia Litteraria a XVIII. században*, 2006.
- TÜSKÉS Gábor: Magyarországi gondolkodók 18. század. Bölcsészstudományok I. In: *Magyar Remekírók*, Új Folyam, (Szerk. Tüskés Gábor) Kortárs Könyvkiadó, Budapest, 2010.

Levéltári források

- NRE PROTOCOLLUMA 1557-1792. A Nagyvárad Református Egyháznak Protocolluma. A Nagyvárad-Olaszi Református Egyházközség Történeti Leíró és Jegyzőkönyve 1557–1792.
- RK K.1.28. *Keresztesi József Apróbb Munkái*, Leírta Szakács József. (1) A bárkai nyelvből ágaztatott Magyar Nyelv mellynek eredtetét, réguláit, ágazatit és ezek szerint Némelly Nemzeteknek, Fő Embereknek, Familiáknak, Helységeknek, hegyeknek, Pogány-Isteneeknek, Vizeknek, Mértékeknek, Sat. Magyar eredetű és értelmű Neveiket vizsgálja és mutogatja Keresztesi József Szalacsi Prédikátor. 1–106. (2) Olly Levelek mellyeket Némelly Fő- és Tüdös Személylekhez - bizonyos alkalmatosságokkal - Deákul és Magyarúl - Versekből és Szabadon 1780. esztendőktől fogva írtt

- Keresztési József. (107–206.). (3) Néhai Tiszteletes Bod Péter Magyar Athénás nevű Könyvének Toldalékja, melyet Midőn különös Királyi engedelem mellett N. Győri Reform. Prédikátor Szerencsi Nagy István illendő Bóvítéssel 2szor ki akart volna adni, betsületes Levéllel mások közt e végre megkerestetvén a köz haszonért öszve szedegetett Keresztési József N. Váradon 1786 Eszt. Karátson havában. (207–242 old.). (4) De Republica Hungariae Litteraria optime meriti Viri Clarissimi ac Doctissimi PETRI BOD dum viveret in Ecclesia H. G. M. Igeniensi Transsylvaniae V. D. Ministri HUNGARUS TYMBAULES Continuatus seu Grata et Benedicta Hungarorum quorundam Principum, Heroum, Magnatum Toga et Sago, Domi Militiaeque insignium, Virorum Eruditione ac Prudentia clarorum, Feminarum Honestatis Fama et Pietatis studio illustrium Ex EPITAPIIS RENOVATA MEMORIA quam Ex. cineribus excitavit JOSEPHUS KERESZTESI In Ecclesia Helv. Conf. M. Váradiensi primus post reductam Tolerantiam Christianam V. D. Minister MDCCCLXXXVII. (243–310 old.). (5) A Tiszán-túl való Superintendensek, vagy PÜSPÖKÖK Életéről való kevés TARLÓZÁS, melyet nem kevés kurkászással szedegetett öszve Keresztési József a Szalacsi Ref. Ekklesiának 21 esztendő L. Tanítója 1808-dik Esztendőben. (311–349 old.).
- KEK KGYK - MS. 2467. Keresztési József eredeti (saját kézzel írt) Naplója 1783–1810.
- RK K. 1. 113. - Catalogus Auctor. KERESZTESI JOSEPHI Conspectus Historiae Hungaricae A primis Pannoniae populis - usque ad Andream Venetum, Reg Hung. MS. [JSz?] Keresztési József: Magyarország történetének áttekintése Pannónia első lakóitól Velencei [III.] Andrásig, Magyarország királyáig [?].
- TiREK R. 565. - Numo-Théka vagy Olly Pénzes Ládátska a melybe Némely Római Consulok Imperátorok - Európai Országok - kivált a Ditsőséges Magyar Királyoknak és Fejedelmeknek Régibb és Újjabb Fojó és Emlékeztető - Kissebb és Nagyobb - Arany - Ezüst és Réz Pénzeiket, melyeket Sok Esztendők alatt öszve Szerezgethetett, Rendel leraktas rövid Jegyzésekkel megvilágosította. KERESZTESI JÓSEF Bihar Vármegyében, Szalatsi Református Prédikátor. 1795.
- QUART HUNG. 1043. III. kötet. A Magyar Református Püspökök Élete Históriáját illető Gyűjtemény. Tóth Ferentz Pápai Professzor által.

JOZEF KERESZTESI – HISTORIK

Skúmaním rôznych detailov života a diela Jozefa (Szabó) Keresztosa (Vesprém, 1748 – Szalacs, 1812) sme sa v uplynulých rokoch už viackrát zaoberali. Zároveň si však myslíme, že ešte stále sme o ňom nenapísali a nehovorili dosť. Už sme viackrát skonštatovali, že patrí k tým mnohostranným vedeckým duchovným pastierom, na ktorých nasledujúce obdobia nevhodne zabudli. Na jednej strane aj dnes môže byť vzorom pre každého farára jeho mimoriadne usilovná činnosť na poli organizácie zboru a budovaní kostolov, ktorých detaily vo viacerých podobách zvečnil. Na druhej strane stojí pred nami svedomito zbierajúci, zapisujúci, datujúci, uvedomelý a širokospektrálne vzdelaný teológ, filológ, numizmatik, poet a autor veršovaných piesní. Zanechané niekoľko tisíc stranové rukopisné dedičstvo ešte do dnešných dní obsahuje také poznatky a súvislosti, spoznaním a publikovaním ktorých môžeme prispieť k lepšiemu spoznaniu našej minulosti. V predloženej štúdií sa venujeme oblasti činnosti Jozefa Keresztosa, na základe ktorej ho predstavujeme ako tichého rádového vojaka a zanieteného pestovateľa literárnych a cirkevných dejín a tiež národnej historickej spisby.

KULT SVÄTÝCH KOŠICKÝCH MUČENÍKOV

Peter ZUBKO

The cult of saints martyrs of Kosice

In 1619 died in Kosice three priests: Marcus Krizin canon of Esztergom and two Jesuits Stephanus Pongrácz and Melchior Grodeckzy. They were canonized by Pope John Paul II in town, in which they gave their lives for fidelity to the Catholic Church and the Pope. This article presents the cult of the martyrs in the 17th-19th centuries, wonders and signs, which have become the places where they were burial: Kosice Nizna Sebastova, Hertnik and Trnava. In Trnava they were enjoyed respect for the martyrs by female religious orders: the Claris and the Ursuline nuns. The diocesan phase of the beatification and canonization process ran in 1863-1864. In 1905 martyrs were beatified by Pope Pius X. Their official cult was bound to the Bishopric of Kosice, the Archbishopric of Esztergom and Societas Jesu.

Key words: holy martyrs of Kosice, Marek Križin, Štefan Pongráč SJ, Melichar Grodecký SJ, the cult of saints in Hungary, Slovak martyrology, Hungarian martyrology, Kosice, Trnava.

Hagiografia je veda o svätých, skúma ich život a smrť, povest svätosti, čiže záujem konkrétnych veriacich a spoločností o nich vo viere, že sa môžu prihovoriť (orodovať) u Boha v nebi za prosiacich žijúcich; predmet záujmu je striktno teologický, pretože sa stretáva s udalosťami nadprirodzenej povahy, ktoré sú označované ako znamenia a zázraky, preto vyžaduje kritický viacodborový prístup. Ide o náročnú vedu,¹ ktorá má dosah na život cirkvi, pretože každý svätec má svoje miesto v liturgickom kalendári a je tak každoročne pripomínaný, zvyčajne v deň ich pozemskej smrti, ktorá sa teologicky nazýva *dies natalis pro coelis* (deň narodenia pre nebo).

Tento príspevok v stručnosti priblíži kult košických mučeníkov. Martýrium a udalosti, ktoré sa odohrali pred ním, historický kontext, rovnako aj biografie mučeníkov sú všeobecne známe a dostupné.² Svätí Marek Križin (nar. 1588/9

¹ Termín *hagiografia* je častokrát zľahčovaný v tom zmysle, že ide o účelový odbor, ktorý nekriticky kohokoľvek „svätorečí“, akoby existovala „objednávka“, ktorá je naplnená zozbieraním len tých dokumentov, ktoré jej vyhovujú. Takáto predstava je absolútne scestná a dehonestujúca, hagiografia nie je mytológia ani rozpravkárstvo. Kritické skúmanie neprejudikuje automaticky pozitívny záver, práve naopak, hoci výsledky tejto vedy sú vysoko pozitívne, keďže svätí sú vzormi pre žijúcich kresťanov po odobrení pápežom. Súčasťou teologickej objektivity je preskúmanie aj toho, čo sa dialo po smrti Božích služobníkov, aká bola povaha či intenzita ich kultu, teda ústnej tradície, či už bola zachytená v nejakých dokumentoch, alebo ju dosvedčili očití svedkovia. Pre špecifickosť a chúlitosť predmetu vznikli kanonizačné predpisy pre prácu historikov, ktoré boli stanovené tisícročnými skúsenosťami cirkvi, je ich nutné dodržať, aby v každej kauze bolo zodpovedané všetko a rovnakým kritickým spôsobom, pretože svätosť je vrcholný stupeň kresťanskej dokonalosti, ktorého pozemské preskúmanie musí byť rovnako na vysokej úrovni. Kresťania sa vždy zaujímali o tých členov cirkvi, ktorí žili v ich blízkosti, v ich okolí, na ich území a osobitne, ak zomreli ako mučeníci.

² PAŠTEKA, J. (ed.). *Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska*. Bratislava : Lúč, 2000, s. 421 – 422, 764 – 765, 1100 – 1101; *Biografický lexikón Slovenska III*. Martin : Slovenská národná

Križevci, dnes Chorvátsko), ostrihomský kanonik, Štefan Pongrác SJ (nar. 1582 Alvinc-Vintul in Jos, Sedmohradsko, dnes Rumunsko) a Melichar Grodecký SJ (nar. 1584 Tešín/Cieszyn, Sliezsko, dnes Poľsko) zahynuli v Košiciach v noci zo 6. na 7. septembra 1619. Zdrojom informácií je predovšetkým rímske pozíció,³ aké sú vydávané vždy pri kanonizačných procesoch, pretože ako prameň je širokej verejnosti takmer neznáme a nedostupné; časť týchto informácií sa v jednej originálnej sade dokumentov nachádzajú v prímaskom archíve v Ostrihome a v neúplnej kópii v arcibiskupskom archíve v Košiciach.⁴ Cieľom príspevku je priblížiť to, čo sa v hagiografii nazýva druhý život svätcov, totiž ich kult, a to nielen priblížením vonkajších udalostí, ktoré sa ku košickým mučeníkom viažu a ktoré sú známe (hoci nie celkom presne), a vnútorných, spirituálnych pohnútok, ktoré boli pôvodcom a dôvodom úcty k ich osobám. V neposlednom rade si na príklade košických mučeníkov možno urobiť živý obraz o živote pútnických miest v novovekom Uhorsku a na území Slovenska. V samom pozícii sa častokrát nachádzajú protikladné a nejednotné výpovede, ktoré sú tak vďačným objektom kritiky a doplnením práce, ktorá síce bola ukončená, ale nebola dotiahnutá do konca vo všetkých detailoch.

kníhnica – Národný biografický ústav, 2007, s. 221; *Biografický lexikón Slovenska* V. Martin : Slovenská národná knižnica – Národný biografický ústav, 2013, s. 401; ďalšie publikácie o košických mučeníkoch viď nižšie.

³ *Sacra Rituum Congregatione Emo ac Revmo Domino Card. Andrea Steinhuber, Relatore: Strigonien. seu Cassovien. beatificationis seu declarationis Martyrii ven. servorum Dei Marci Crisini, Canonici Strigonien., Stephani Pongraczii et Melchioris Grodeczii, Sacerdotum e Societate Jesu, Cassoviae in odium Fidei ab haereticis interfectorum. Positio Super Martyrio et causa Martyrii, nec non super signis et Miraculis.* Romae : Typis Guerra et Mirri, 1903, 62 s. (ďalej citované ako: *Sacra*); *Strigonien. seu Casovien. beatificationis et canonizationis seu declarationis Martyrii ven. servorum Dei Marci Crisini, Canonici Strigonien., Stephani Pongracz et Melchioris Grodecz, Sacerdotum e Societate Jesu. Summorum super dubio: An constet de martyrio et causa martyrii, miraculis et signis in casu et ad effectam de quo agitur? Pars prima: Ex Processu Apostolico Strigoniae confecto annis 1863 – 1864.* [Romae : Typis Guerra et Mirri, 1903], s. 1 – 371 (ďalej citované ako: *Summorum*); *Pars altera: Ex Processu Ordinario Strigoniae Confecto anno 1855.* [Romae : Typis Guerra et Mirri, 1903], s. 373 – 465; *Strigonien. seu Cassovien. beatificationis seu declarationis martyrii ven. servorum Dei Marci Crisini, Canonico Strigonien., Stephani Pongracz et Melchioris Grodeczii, Sacerdotum e Societate Jesu, Cassoviae in odium Fidei ab haereticis confectorum. Animadversiones R. P. D. Promotoris Fidei super dubio: An constet de martyrio et causa martyrii, de signis et miraculis in casu et ad effectum, de quo agitur?* [Romae : Typis Guerra et Mirri, 1903] 31 s.; *Strigonien. seu Cassovien. beatificationis seu declarationis martyrii ven. servorum Dei Marci Crisini, Canonico Strigonien., Stephani Pongraczii et Melchioris Grodeczii, Sacerdotum e Societate Jesu, Cassoviae in odium Fidei ab haereticis confectorum. Responsio ad Animadversiones R. P. D. Promotoris Fidei super dubio: An constet de martyrio et causa martyrii, de signis et miraculis in casu et ad effectum, de quo agitur?* [Romae : Typis Guerra et Mirri, 1903]. 111 s. [AKAI, J. B.] *Initia Cassoviensis Societatis Jesu. Ab anno MDCL. ad annum circiter MDCXL. honoribus Reverendorum, Dominorum, Neo-doctorum, Cùm In Alma Episcopali Universitate S. J. Cassoviensi, supremâ AA. LL. & Philosophiae Laureâ per R. P. Joa. Bap. Akai è S. J. AA. LL. & Philosophiae Doctorem, ejusdémque Professore emeritum, ac p. i. Seniore ornarentur, a Perillustri Rhetorica Cassoviensi dicata, Anno MDCCXLIII Mense Julio, die.* Cassoviae : Typis Academicis Soc. Jesu, [1743]. 176 s.

⁴ Arcibiskupský archív v Košiciach (AACass), fond Košickí mučeníci.

Pôvod kultu

Východiskom kultu košických mučeníkov bola povest' mučeníctva, ktorá bola v Uhorsku všeobecne rozšírená a známa od 17. storočia⁵ a vznikla hneď po ich smrti. Z tohto dôvodu sa s ich telesnými pozostatkami vždy zaobchádzalo úctivo, venovala sa im vždy zvláštna starostlivosť a osobitná pozornosť, ktorá bola súčasťou privátneho kultu, ktorý im bol po stáročia preukazovaný tými, ktorí uchovávali telesné ostatky mučeníkov.

Telá mučeníkov boli po zmasakrovaní vhodené do žumpy na kráľovskom pozemku v centre Košíc, kde zahynuli. Neostali tu dlho vďaka pričineniu Žofie Gadóciovej (Gadóczy), vdove po košickom starostovi, ktorá ich dala vyloviť, očistiť a slušne, s kresťanskou úctou pochovať, pričom ich vtedy osobne videla. Po asi pol roku – 16. marca 1620⁶ – hlboko nábožná grófká Katarína Pálfiová (Pálffy), vdova po uhorskom palatínovi Žigmundovi Forgáčovi (Forgách), si vyžiadala telá od sedmohradského kniežata Gabriela Betlena a aj ich získala.⁷ Po exhumácii ich dala očistiť od mŕtvolnej špiny. Hlavy boli oddelené od tiel, každé telo bolo po vyzdvihnutí z hrobu osobitne zavinuté do zamatu a potom boli dôstojne pochovaní pod hlavným oltárom⁸ Farského kostola sv. Andreja apoštola v Nižnej Šebastovej⁹

⁵ *Summorum*, s. 215.

⁶ *Summorum*, s. 223.

⁷ *Sacra*, b. 41, s. 32 – 33; *Summorum*, s. 216 – 217.

⁸ *Summorum*, s. 227.

⁹ Niektoré verzie mylné uvádzajú, že mučeníci boli pochovaní do františkánskeho kláštora v Nižnej Šebastovej, ten však ešte nestál, postavený bol až v rokoch 1634 – 1638; 7. augusta 1634 posvätil základný kameň jágerský biskup Imrich Lóši (Lósy), vtedy tam prišli aj mníši, 27. augusta 1638 jágerský biskup Juraj Lipai posvätil kostol. FRIDRICH, U. *Historia seu compendiosa descriptio Provinciae Hungariae ordinis S. P. Francisci, Strictionis Observantiae militantis sub Gloriosissimo titulo Sanctissimi Salvatoris*. Cassoviae : Typis Academicis Societatis Jesu, 1759, s. 62; Štátny archív Prešov, fond Františkáni v Nižnej Šebastovej (1634 – 1946), *Historia conventus Sebes II* (ďalej: *HCS II*), Titulus II. De origine fundatione, structura consecratione ac ornatu ecclesiae aliisque eam concernentibus, s. 17, inv. č. 2, šk. 1; ďalšie dejiny: *Františkánsky kostol najsvätejšieho mena Ježiša a Márie* [online]. [cit. 2016-08-08] Dostupné na internete: <<http://www.niznasebastova.sk/frantiskansky-kostol-najsvatejsieho-mena-jezisa-a-marie>>. Výber patrocínií ďalších oltárov v kláštornom kostole bol logický: sv. Štefan Prvomučeník je prototypom kresťanského mučeníka; sv. Andrej bolo patrocínium starého farského kostola, ktorý neskôr zanikol, ale podľa kánonického práva nesmelo zaniknúť patrocínium niekdajšieho farského kostola; sv. František (nahradený v roku 1676 sv. Antonom) bol patrónom františkánov.

Krušnú situáciu vystihuje *Pamätnica vydaná z príležitosti posviacky novopostavenej veže, jaskyne Matky Božej a reštaurovaného priečelia kostola v Nižnom Šebeši – 6. júna 1948*: „V kostole sa uctieva obraz Matky Božej s malým Ježišom, na ktorom sa stala mimoriadna udalosť. Opisuje ju kronika kláštora pátrov františkánov. V krutých náboženských a bratovražedných bojoch 22. júna 1644 vtrhlo protestantské vojsko povstalcov, najmä kalvínov, do Nižnej Šebastovej a prirodzene najprv do kláštora. Vo svojej zbesilosti pochytili rehoľníkov na čele s vtedajším gvardiánom P. Adalbertom Močarom, vyzliekli ich, bili, mučili a hanobili najpotupnejším spôsobom. Potom ich zatvorili na noc do komory. V tmavej noci sa im podarilo ujsť a skryť v blízkom lese. Len jeden z nich, brat Mikuláš Krmendy, veľmi nábožného a svätého života, zotrúvajúci na modlitbách nestihol ujsť a stal sa mučeníckou obeťou za všetkých. Po vyrabovaní kláštora pobúdení fanatici našli brata Mikuláša. Vyzlečeného v podobe kríža ho uviazali na skriňu a na chrbte mu za živa vyrezali kríž. Hlavu na temene rozťkli a potom horiacimi faklami pomaly pálili. Tak ho nemilosrdne a kruto umučili. Po tomto zverstve sa dali do zbíjania a rabovania kostola. Ničili oltáre, potupili obrazy a sochy, povypichujúci im oči, uši a niektoré posekali. Najväčšie z nich vy-

(hoci na to neexistoval rímsky dekrét, ale zrejme si to vyžadovali závažné dobové okolnosti). Tu odpočívali niekoľko rokov (asi pätnásť, ale zrejme ešte kratšie) a potom boli s veľkou úctou prenesené do kostola v Hertníku, kde boli ďalších zopár rokov (niekedy nekriticky uvádzaných až pätnásť). Nie je presne známe, prečo boli telá prevezené do Hertníka, keď Forgáčovci stavali františkánsky kláštor, ktorý bol ideálnym miestom na ich uloženie. Ako najpravdepodobnejší dôvod na prevezenie tiel mučeníkov bola neistá doba pre katolíkov a kláštor bol neskôr reálne niekoľkokrát vylúpený rebelmi. Hertník sa zrejme javil ako bezpečnejšie miesto. Nižná a Vyšná Šebastová i Hertník patrili Forgáčovcom, ktorí boli na začiatku 17. storočia stále katíkmi, palatínov brat František bol ostrihomským arcibiskupom. Okolo roku 1612 nechali v týchto lokalitách prestavať kostoly, ktoré prímas konsekroval.¹⁰ Umiestnenie relikvií do týchto sakrálnych objektov bolo logické nielen z majetkových a patronálnych dôvodov, ale aj preto, lebo išlo o katolícke objekty v širokom okolí, ktoré boli v dobrom stave; svoju úlohu tu zaiste zohrala aj viera patrónov, že sa Boh dávno pred smrťou mučeníkov postaral o miesta ich posmrtnej úschovy.

Výber miestneho nižnošebastovského nového patrocinia „Najsvätejšieho mena Ježiš a Mária“ úzko súvisí nielen s obľúbenosťou vtedy nového a moderného liturgického sviatku, ale súvisí aj s košickými mučeníkmi, ktorí mená Ježiša a Márie vyzývali počas martýria, ako to osobitne dosvedčili svedkovia, keď ich počuli z úst Štefana Pongráca v žumpe celú noc až do rána, keď zomrel.¹¹ Strelná modlitba, taká obľúbená v 17. storočí, vyzývajúca najsvätejšie mená, pomohla mučeníkom vytrvať až do konca. Zrejme aj forgáčovský výber františkánov, ktorí si tiež osobitne ctili meno Ježiša a Márie, mohol súvisieť s udrzaním tejto nenápadnej tradície známej v prvých rokoch kultu košických mučeníkov.

V tomto období neboli telá košických mučeníkov vystavované verejnosti ani neboli namaľované ich obrazy. Ich hroby boli navštevované individuálne a veriaci ich žiadali o milosti súkromne v modlitbách a niektorí prosebníci boli reálne vyslyšaní, ako o tom svedčia nižšie uvedené svedectvá.

vliekli ku dverám kostola a kláštora, aby strážili vchod. Keď takto previedli svoje diabolské hano-benie a bohorúhavé dielo skazy, dvaja z nich zbadali, že na stene visí ešte nedotknutý obraz Matky Božej. Nuž rozhodli sa, že aj ten zhanobia. Keďže visel dosť vysoko, prvý z nich vystrelil naň z pušky, no zázračným zásahom sa guľka od obrazu odrazila, zasiahla bohorúhača a na mieste ho zabila. Jeho bezbožný druh sa pokúsil dokončiť bezbožné dielo. Vystrelil na obraz a útekom sa chcel zachrániť, aby ho nestihol podobný osud. Len čo vybehol z kostola, padol na schodoch mŕtvy. Tak rýchlo Pán boh vykonal spravodlivý súd nad bezbožnými hanobiteľmi. Obraz oválnej podoby, maľovaný na plátne utrpel dve rany. Jednu na ľavom líci Matky Božej, druhú na čele. Ľud si veľmi obľúbil tento obraz pre časté vylúpanie modlitieb a obdaroval ho striebornými srdcami a inými ozdobami zhotovenými zo striebra – historickými znakmi vylúpania na zázračných a milostivých obrazoch v Cirkvi. Zvlášť nábožná šľachtičná Klára Kapiová (Kapy) si uctievala obraz pre mnohé milosti získané na príhovor Matky Božej a dala ho skvostne zarámovať, zasklíť a premiestniť na oltár Najsvätejšej Trojice. Stalo sa to v roku 1754. Pred milostivým obrazom Matky Božej vždy horeli sviece a denne sa tam slúžila sv. omša.“ In *Pamätnica vydaná z príležitosti posviacky novopostavenej veže, jaskyne Matky Božej a reštaurovaného priečelia kostola v Nižnom Šebeši – 6. júna 1948* [online]. [cit. 2016-08-08] Dostupné na internete: <<http://presov-niznasebastova.fara.sk/index.php/milostivy-obraz>>.

¹⁰ AACass, fond Kánonické vizitácie, vol. 18, fasc. 4, 1749A, s. 1 – 14; 1749B, s. 1 – 4; vol. 19, fasc. 7, 1775, s. 1.

¹¹ *Summorum*, s. 208.

Prvú oficiálnu správu o košických mučeníkov napísal do Ríma generálovi Muciosovi Vitelleschimu SJ 13. novembra 1619 rektor jezuitského kolégia v Humennom Alexander Dobokai (Dobokay) SJ. V liste uviedol: „Nech Ježiš Kristus, náš Pán, skrze toto ukrutné mučeniečstvo dá, aby táto svätá krv sa stala pre Košice a pre celé Uhorsko najúrodnejším semenom katolíckej viery.“ Uhorský prímás a ostrihomský arcibiskup Peter Pázmaň SJ 23. septembra 1628 informoval pápeža Urbana VIII. o situácii v Uhorsku a košických mučeníkov nazval svätými („Cum igitur publice toti Regno Hungariae notissimum est, sanctos Martyres istos solo Catholicae Religionis odio trucidatos esse.“); súčasne uviedol, že telá mučeníkov sa nachádzajú „v súkromnej kaplnke Forgáčovcov“ a on by ich rád umiestnil na čestnom mieste vo svojej katedrále v Ostrihome.¹² Ďalšia relácia nesie dátum 20. januára 1641 a napísali ju ostrihomskí kanonici.¹³ Rovnaké informácie pre Svätú stolicu zaznamenal aj Pázmaňov nástupca arcibiskup Juraj Lipai (Lippay) v roku 1661.¹⁴ Už krátko po smrti mučeníkov sa oficiálnej snahe o povýšenie do slávy oltára chytili ostrihomskí arcibiskupi, nie jágerskí biskupi, na území ktorých zomreli. V Uhorsku (a kontinuitne i v dnešnom Maďarsku) bolo (a je) zvykom, že takéto procesy sa konali centrálnie pod autoritou prímasy; aj táto kauza bola zavŕšená pod prímasovou autoritou v mene celej krajiny, hoci v 19. storočí aj z praktických príčin, lebo komisiou zdokumentované zázraky sa udiali na pôde Ostrihomského arcibiskupstva v Trnave.

Je isté, že grófka Pálfiová († 1640) zabezpečila truhlu, ako aj transport ostatkov do klariského kláštora do Trnavy; tam bola truhla uložená v sakristii.¹⁵ Forgáčovci teda dali vyrobiť cínovú rakvu, ktorú urobili pravdepodobne šarišskí kovotepci (možno z Prešova alebo z Bardejova), do ktorej boli telá mučeníkov uložené. Nevedno prečo, ale zrejme z bezpečnostných dôvodov alebo blížiacej sa grófkinej smrti boli telá mučeníkov v truhle prevezené v roku 1634¹⁶ z Hertníka do Trnavy do kláštora klarisiek, kde bola predstavenou dcéra spomínanej grófkky Pálfiovej.¹⁷ Od prinesenia relikvií do Nižnej Šebastovej až po ich odvezenie z Hertníka uplynulo pätnásť rokov, ktoré sa spomínajú aj v prameňoch.¹⁸

U trnavských klarisiek boli telá mučeníkov uložené až do vlády cisára Jozefa II. (1780 – 1790), ktorý klarisky zrušil v roku 1782.¹⁹ Potom boli premiestnené do uršulínskeho kláštora. Ani o tomto prenose nie sú zachované priame svedectvá. Žiaden verejný kult im ani vtedy nebol vzdávaný.²⁰ Z toho vyplýva, že sa ne-nachádzali pod oltárom ani na ňom, ale nevylučuje sa ich umiestnenie v kostole. Aspoň v 19. storočí pri uršulínkach museli byť umiestnené niekde v kostole na prístupnom mieste, pretože vo svedeckých výpovediach uršulínok sa uvádza,

¹² *Initia Cassoviensis Societatis Jesu*, s. 144 – 146.

¹³ *Summorum*, s. 219, 233.

¹⁴ *Sacra*, b. 31, s. 25 – 26; b. 38, s. 31.

¹⁵ *Summorum*, s. 345.

¹⁶ *Summorum*, s. 217. Nie v roku 1635, ako sa uvádza v niektorých prameňoch.

¹⁷ *Summorum*, s. 214.

¹⁸ *Summorum*, s. 230.

¹⁹ *Summorum*, s. 206, 209, 219.

²⁰ *Summorum*, s. 206 – 207.

že keď chodili na prijímanie popri ich rakve, počuli zvnútra búchanie; a niekedy sa pri modlitbe tak vyľakali z klopania, ktoré vychádzalo z truhly, že vybehli von.

Kult v Košiciach

Košice boli miestom, kde sa traja mučeníci – teologicky vzaté – narodili pre nebo. Nevieme presne, na ktorom mieste boli pochovaní (či to bol riadny cintorín, napr. pri farskom kostole, alebo to bolo iné miesto, ale z kontextu svedectiev možno predpokladať pochovanie do zeme) a po pol roku začiatkom jari 1620 boli exhumovaní²¹ a prevezení na forgáčovské majetky v Šarišskej župe. Aj keď ich posmrtný pobyt v meste Košice bol krátky, existovalo tu miesto ich martýria, ktoré nebolo možné premiestniť. Pozemok patril kráľovi, stál na ňom úrad Spišskej komory. Po príchode jezuitov do Košíc tu bola zriadená jezuitská misia, istú stabilitu získala až v roku 1657, keď jágerský biskup Benedikt Kišdi (Kisdy) zriadil v meste univerzitu, ktorú o tri roky neskôr potvrdil zlatou bulou aj panovník. V polovici 17. storočia v meste ešte nebola priaznivá situácia pre takú signifikantnú inštitúciu, preto pozemok pre ňu daroval kráľ, ktorý bol katolík a súčasne hlavný garant práv katolíckej cirkvi. Nevieme, do akej miery zohrávalo úlohu to, že tam zomreli košickí mučeníci, ale jezuiti toto miesto práve preto považovali za posvätné a hlásili sa k tradícii skropenej krvou martýrov.²² Na tomto mieste neskôr postavili univerzitný kostol.

Kauza troch mučeníkov

Kauza sa viedla vždy ako jeden prípad troch martýrov, a to od osudnej noci ich vraždy až po blahorečenie a svätorečenie. Kvôli pohnutým časom, ktoré naplnili povstania (do Satmárskeho mieru 1711), a po zrušení jezuitov (1773) sa oficiálny kanonizačný proces začal až v 19. storočí, úradne ho v marci a apríli 1855 otvoril prímas Ján kardinál Scitovský, ktorý nepochyboval o ich mučeníctve ani svätosti, nádejal sa: „Ak oni traja nie sú mučeníci, kto nimi môže byť v budúcnosti?“ Arcibiskup veril, že čoskoro sa duchovne povzbudí celý uhorský národ, keď kult mučeníkov bude verejne priznaný a že pritiahne aj vlažných kresťanov, pretože Uhorsko prechádzalo sekularizáciou. Pápež Pius IX. vydal 30. augusta 1860 remisionálne a kompulzoriálne listiny, aby bola preskúmaná autenticita mučeníckej smrti a zhromaždené všetky svedectvá.²³ Osobitne boli zozbierané zázraky a znamenia na podporenie teologickej svätosti mučeníkov. Diecézna fáza prebiehala v Ostrihome v rokoch 1863 – 1864.²⁴ Rímska fáza procesu bola ukončená až 14. septembra 1900.²⁵

Preduršulínske obdobie kultu

V kulte košických mučeníkov sú najmenej známe, resp. neznáme udalosti, ktoré boli nevyhnutné v kanonizačnom procese. Keďže išlo o mučeníkov, k beati-

²¹ *Summorum*, s. 221.

²² *Initia Cassoviensis Societatis Jesu*, s. 5 – 6.

²³ *Sacra*, b. 32, s. 26; b. 94, s. 62.

²⁴ *Summorum I*, s. 1.

²⁵ *Sacra*, b. 95, s. 62.

fikácii sa zázrak nevyžadoval, ale prítomnosť a frekvencia zázrakov pútala pozornosť teologickej komisie, ktorú tvorili teológovia, ale tí prikladali veľkú vážnosť lekárskeym svedectvám, ktoré boli niekoľkokrát a od viacerých lekárov, pretože zázraky sa týkali uzdravení. V diecéznej fáze procesu sa nenachádzali osobitní znalci na históriu, pretože teológovia (kňazi) mali klasické teologické vzdelanie, súčasťou ktorého boli aj cirkevné dejiny, ktoré boli prednášané ako teologická disciplína a ich význam bol rovnako dôležitý ako pri dogmatickej teológii, morálnej teológii, kánonickom práve, ríte a kazateľstve.

Prvé znamenie, ktoré je spomínané v kauze košických mučeníkov, sa viaže na noci bezprostredne po vražde: z oltára v kaplnke, na ktorom slúžili omše a pri ktorej sa začalo ich martýrium, a z latríny, do ktorej vhodili ich telá, vychádzalo v noci jasné svetlo, ktoré pozorovali aj heretici; tento jas bolo vídať ešte aj v Hertníku (možno predpokladať, že aj v Nižnej Šebastovej), kým tam boli uložené ich telá.²⁶ Rímska komisia tento jav skúmala, samozrejme, že očité svedectvá nebolo možné dohľadať pre odstup storočí, ale všeobecné rozšírenie tohto znamenia v dokumentoch viedlo komisiu k záveru, že ide o pravdivé znamenie. Zvláštna, priamo zdokumentovaná udalosť, ktorej bol pripísaný nadprirodzený pôvod, sa stala v noci 4. októbra 1634 u klarisiek v Trnave. Najprv mníška Teogénia a potom aj Beatrix videli za oknami svojich ciel košických mučeníkov obkolesených lúčmi svetla a počuli pri tom koncertnú hudbu.²⁷

Prvý známy zázrak sa viaže na sr. Žofiu Partingerovú, klarisku v Trnave, ktorá bola dlhé roky veľmi chorá, mala bolesti, chodila skrčená o palici. V nádeji na uzdravenie sa modlila k mučeníkom pred ich ostatkami, ktoré vtedy spravovali práve klarisky. Bola uzdravená a až do smrti nepotrebovala žiadnu opornú bakoľ.²⁸ V roku 1638 od narodenia krívajúca sestra Žofia sa modlila nad rakvou mučeníkov a po hodine modlitieb bola úplne zdravá.²⁹ V tom istom dome žila aj mníška Terézia Bihariová (Bihary), ktorá mala na obidvoch nohách nejaké výrastky a na stehne nevyliciteľnú otvorenú ranu a nedokázala jej pomôcť žiadna liečba. Sr. Žofia Partingerová ju svojím príkladom povzbudila, aby prosila košických mučeníkov o pomoc odriekaním modlitieb pri relikviách. Po niekoľkých dňoch modlitieb bola uzdravená v roku 1653.³⁰ V roku 1658 mníška Pelágia Szentgahiová (Szentgahy) bola ochrnutá a obidve ruky mala vykrútené do strán. Ani jej nepomáhala nijaká liečba. Okrem modlitieb jej prikladali na ruky a telo kosti mučeníkov a bola uzdravená, obnovil sa jej nervový systém a narovnali pokrivené ruky.³¹ V tom istom roku sestra Praxeda bola vyliečená z dny. Priložením rúk na truhlu sa vyzdravela aj sestra Viktória. V tom istom roku 1658 mníšky Jakuba a Viktória počuli v sakristii, kde bola uložená rakva, akoby hlas kazateľov a videli blýskavé svetlo vchádzajúce do truhly, tiež počuli výrazný rachot; okolo truhly bola ako-

²⁶ *Sacra*, b. 37, s. 30; *Summorum*, s. 244.

²⁷ *Summorum*, s. 344.

²⁸ *Sacra*, b. 42, s. 33.

²⁹ *Summorum*, s. 344 – 345.

³⁰ *Sacra*, b. 43, s. 33 – 34.

³¹ *Sacra*, b. 44, s. 34.

by brána, ktorú abatiša kľúčom odomkla a práve vtedy začuli hlas. V roku 1658 chceli truhlu ukradnúť zloději, ktorí keď začuli zvnútra lomož a hluk, preľakli sa a ušli. V roku 1668 mala mníška Dorota veľmi ukrutné črevné problémy a po pobozkaní truhly bola uzdravená.³² V roku 1678 mníška Kolumba mala vážnu chorobu zadnej časti panvy a bolesti kolien; po dotyku truhly ozdravela. V roku 1689 panna Judita Magdaléna nemohla dýchať ani ústami, ani nosom; s voskovicou sa priblížila k truhle a prosila o uzdravenie a podľa svedectiev bola vyslyšaná. V tom istom roku istá žena priniesla voskovú sviecu k truhle Božích služobníkov, aby jej dcérke Barbore prestala horúčka, a bola vyslyšaná. V roku 1690 istá mníška bola už v smrteľnej agónii, keď bola po prosbe k mučeníkom vrátená do života. V roku 1691 mníška Kristína darovala voskovicu a bola uzdravená z choroby hrdla. V roku 1692 mníška Františka bola uzdravená z choroby hlavy a iná mníška Kornélia od iných bolestí, keď pri truhle mučeníkom obetovali voskovice ako votívny dar.³³ Všetky tieto svedectvá pochádzali od klarisiek a v roku 1784 sa ako svedectvá dostali do ostrihomského arcibiskupského archívu.³⁴

Uršulínske obdobie kultu

V kauze sa podarilo zhromaždiť mnoho svedkov, ktorí sa viazali k uršulínske-
mu kláštoru, ale po kritickom prehodení boli komisiou vybraté len dôveryhod-
né a nespochybniteľné svedectvá, ktoré sa opierali o takých svedkov z cirkevného
alebo svetského prostredia, ktorí boli kriticky mysliaci; rovnako sa postupovalo,
ak existovalo niekoľko nezávislých svedkov jedného zázračného uzdravenia; tra-
dovaných zázrakov z počutia bolo známych viacero, ale pre proces boli vyselektो-
vané len tie, ktoré bolo možné potvrdiť priamymi a dôveryhodnými svedkami.³⁵
Aj keď pri košických mučeníkoch spočiatku existovala len povest mučeníctva,
znamenia a zázraky ju rozšírili o povest svätosti.³⁶

Ku košickým mučeníkom sa viažu niekoľké znamenia a zázraky v uršulínskom
kláštore, resp. kostole. Jedným zo znamení bol hrnot (lat. *strepitus*; lomož, šum,
buchot, tlkot). Ten podľa svedkov vychádzal z hrobu, resp. truhly mučeníkov, kde-
koľvek sa nachádzali po smrti, čo potvrdzovala nielen stará ústna tradícia viažuca
sa k mučeníkom, ale aj niekoľké rehoľné sestry uršulínky. Na základe ich svedectiev
možno konštatovať, že sa tak nedialo vždy, ale len niekedy. Podľa tradície bol tlkot
občasný a slabší a najmenej raz veľmi silný. Počas procesu v 19. storočí vypovedali
dve mníšky, matka Uršula a matka Nepomucena, že desať rokov predtým, keď bola
celá komunita matiek a novícok zhromaždená spolu na omši, počas svätého prijí-
mania neočakávané bolo počuť silnú ranu v rakve. Jedna sestra kľáčala blízko rakvy
a začula klepnutie, jej suseda spozornela a tiež sa pozrela tým smerom. Nasledovalo
druhé buchnutie, ktoré bolo silnejšie. Susedná novicka zvrešťala od ľaku a utekala
od hrobu. Tretie buchnutie bolo najsilnejšie, to už sa veľmi vyľakali všetky prítomné

³² *Summorum*, s. 345.

³³ *Summorum*, s. 346.

³⁴ *Summorum*, s. 344.

³⁵ Porov. *Sacra*, b. 40, s. 32; b. 45 – 46, s. 34 – 35.

³⁶ *Sacra*, b. 45, s. 34 – 35.

matky i novicky, od strachu sa im roztriasli kolená a báli sa. Iná svedkyňa matka Nepomucena sa priznala, že predtým sa modlila túto modlitbu: „Moji milovaní traja svätí, ak je to Božia vôľa, darujte život tejto mníške.“ A hneď potom nasledovali tie tri rany, čo ju síce tiež vyľakalo, ale aj naplnilo radosťou. Keď ale ostrihomský kano-ník Homohy v arcibiskupovom mene šetril celú záležitosť v roku 1853, počet úde-rov udávali všetky sestry rovnaký, ale rozdiely boli v časovom odstupe úderov, pre-tože jedna sestra tvrdila, že medzi prvým a druhým úderom sa pomodlila ruženec. Matka Marianna vypovedala, že keď sa raz so sestrou Petronillou modlila, jasne počuli v rakve silné praskanie. Matka Mária Katarína vypovedala, že raz sa modlila ako veľmi chorá takto: „Drahí svätí, vy môžete, ak chcete, preto musíte vypočuť mňa nemocnú: Teraz nemám čas modliť sa dlho na tomto mieste, ale neskoršie modlitby vykonám. Dajte mi znamenie, ak ma počujete.“ A v tej chvíli počula hluk, čo ju po-tešilo. Vyšetrovateľ skonštatoval, že kedykoľvek sa sestry modlili najmä za chorých a pýtali znamenie, vždy ho dostali. Aj laická sestra Alexia vypovedala, že keď bola domovníčkou a bola sa pomodliť pri hrobe, tiež počula počas modlitby k muče-níkom klopanie, čo ju tak vyľakalo, že hneď vybehla na chodbu. Hluk z hrobu po-čula aj laická sestra Floriána. Najčastejšie počuli klopanie v rakve matka Sapientia a matka Nepomucena.³⁷ Všetky tieto svedectvá boli považované za dôveryhodné, lebo pochádzali od Bohu zasvätených osôb³⁸ a po vyhodnotení im bol pripísaný nadprirodzený pôvod.³⁹

Okrem rehoľných osôb sa zázraky udiali aj na laikoch, ktorí prišli k mučení-kom ako prosebníci zvonku. Tak bola vyprosená smrť pre postihnutého chlapca. V roku 1862 istá matka nechala v kláštore svoje dieťa, pretože malo znetvorený výzor: malo strašne veľkú hlavu akoby troch ľudských hláv v jeho veku. Vysoké čelo veľmi vystupovalo a meralo štvrt metra, podľa svedkov to bol nepríjemný po-hľad a nikto neveril v jeho šťastný život. Matka ho priniesla pred troch mučeníkov s prosbou, aby mu Boh buď daroval život, alebo aby si ho z tohto života zobral. Dieťa bolo sestrami položené na hrob mučeníkov za modlitieb a v prítomnosti matky. Podľa svedectiev ho sem matka priniesla v náručí, domov odišlo po svo-jich, ale len čo prekročilo prah domu, dieťa odpadlo a zomrelo.⁴⁰ V roku 1863 o tomto zázraku vydali svedectvo traja očití svedkovia (uršulínky matka Jozefa, matka Marianna, matka Mária Katarína).⁴¹ Podľa záznamov sa mu hlava znor-malizovala, dieťa odišlo zdravé a živé, hoci zomrelo. Vyšetrovacia komisia zázrak uznala, lebo sa reálne stal a osobitne komentovala bezprostredné úmrtie ako mi-lost', ktorá bola odpoveďou na druhú časť modlitby jeho rodnej matky.⁴²

Ďalší zázrak sa týkal dieťaťa, ktoré bolo na príhovor mučeníkov vyliečené z krč-čov. Istá miestna žena priniesla do uršulínskeho kláštora ročné dieťa, ktoré bolo ešte kojené a trpelo krčmi a bolo veľmi vychudnuté. Matka sa išla vyplakať k hro-

³⁷ *Sacra*, b. 47, s. 36 – 38.

³⁸ *Sacra*, b. 48, s. 38 – 39.

³⁹ *Sacra*, b. 51 – 53, s. 39 – 40.

⁴⁰ *Sacra*, b. 54, s. 41.

⁴¹ *Sacra*, b. 56 – 58, s. 41 – 42.

⁴² *Sacra*, b. 59, s. 42 – 43.

bu mučeníkov, kam ju priviedli sestry uršulínky. Počas modlitby sa dievčatko javilo ešte viac choré a dostalo sa do agónie ako pred smrťou, ale po chvíľke sa jeho stav náhle natoľko zmenil k dobrému, že už nikdy neupadlo do kŕčov.⁴³ Svedkami v procese boli matka Nepomucena, matka Marianna a matka Mária Katarína.⁴⁴ Uzdravenie nastalo náhle a bez farmakologickej liečby.⁴⁵ Podľa posúdenia lekárov bola diagnóza dieťaťa smrteľná.⁴⁶

Nasledujúci zázrak sa týkal chlapca, ktorý bol uzdravený z tuberkulózy pľúc. Štvorročný Trnavčan Gustáv Thinagl mal od narodenia rozličné problémy s dýchaním. Aj keď sa ho lekári snažili liečiť, nemoc prerástla do pokročilého štádia, zvnútra vyplúval hnisavú krv. Sám prišiel k hrobu mučeníkov aj s matkou, ktorá prosila uršulínky o modlitby, aby chlapec dostal silu v smrteľnom zápase; matka totiž počula, že v kláštore sú telá mučeníkov, kde sa možno pomodliť a vyprosiť si potrebné milosti. Prítomný bol aj chlapcov otec a podľa teologického zhodnotenia u nich existovala dôvera (*fiducia*) v pomoc mučeníkov. Gustáv náhle pocítil úľavu, čoskoro sa celkom zrehabilitoval a tešil sa pevnému zdraviu.⁴⁷ Chlapcova matka (predavačka) vypovedala: „Pred štrnástimi rokmi som mala chorého Gustáva, mal len štyri roky, keď dostal tuberkulózu pľúc, ktorú lekári označili za zhubnú.“ Otec vypovedal: „Ďalej bol môj syn vychudnutý, lekári už ani nedúfali, prestali ho liečiť, pretože choroba pľúc pokročila do gangrénových škvrn a choroba trvala štyri roky.“⁴⁸ V čase svedeckej výpovede mal Gustáv 18 rokov a bol zdravý.⁴⁹

Účastníčkou zázraku sa stala aj matka Salezia, ktorá mala ťažký zápal pľúc a súčasne astmu a na orodovanie mučeníkov bola vytrhnutá z istej smrti. Salezia sa snažila žiť vzorne a mala povesť svätej Kristovej panny. V trnavskom uršulínskom kláštore vážne ochorela na spomenuté nemoce. Zbožne sa pripravovala na smrť a naplno odovzdala sa do Božej vôle, čo jej aj odporúčal ošetrujúci lekár Hubert. No keď sa v nej ozvala nádej na život, s pomocou matky Marianny zišla z kláštora do kostola k truhle poprosiť mučeníkov o orodovanie. Modlila sa k nim o pomoc, ktorú pocítila okamžite, pretože hneď bola uzdravená a jej zdravie bolo pevné. Sám doktor Hubert vypovedal: „Pred mnohými rokmi som sa staral o sestru Saleziu, ktorá mala zápal pľúc a pridruženú astmu. Jej choroba bola veľmi vážna a vyhliadky boli len na smrť.“ Iní ju tiež považovali kvôli chorobe za mŕtvu. V beatifikačnom procese vypovedal aj kňaz Jozef Homoki: „Počul som od mníchov, u ktorých som spovedníkom, o rozličných zázračných uzdraveniach, špeciálne o matke Salezii.“⁵⁰ Matka Sapiencia nazývala mučeníkov „moji krajanovia“ a keď ochorela Salezia, predniesla im túto strašnú prosbu: „Nebudem sa ja k vám viac modliť, ak sprostredkujete smrť pre moju Saleziu.“ Chorá sestra sa zakrátko potom vyzdravela. Matka Nepomucena sa modlila: „Moji milovaní traja svätí, ak to je Božia vôľa, darujete

⁴³ *Sacra*, b. 60, s. 43; b. 64, s. 45.

⁴⁴ *Sacra*, b. 61, s. 43.

⁴⁵ *Sacra*, b. 63, s. 44 – 45.

⁴⁶ *Sacra*, b. 64, s. 45.

⁴⁷ *Sacra*, b. 65, s. 46; b. 67, s. 47.

⁴⁸ *Sacra*, b. 66, s. 46 – 47.

⁴⁹ *Sacra*, b. 68, s. 47.

⁵⁰ *Sacra*, b. 70-72, s. 49 – 51.

život tejto sestry.“ Aj tu nastalo uzdravenie čoskoro. Ošetrujúci lekár povedal: „Toto sa nestalo mojou pomocou, ale Božou.“⁵¹ Keď matka Marianna zašla matku Saleziu pozrieť do jej izbičky po návrate z kostola, počula od uzdravenej mníšky: „Teraz som na tom omnoho lepšie, mohla by som aj skákať.“⁵²

Zázrak sa stal aj laickej sestre Xavérii, ktorá bola náhle uzdravená v nebezpečenstve smrti. Xavéria bola chorľavá asi rok a v posledných dňoch nemoci vyplávala krv a trpela hroznými kŕčmi. Podľa spovedníkovho svedectva agónia trvala tri dni a v kláštore sa už chystali na jej pohreb. V noci, keď sa už priblížila chvíľa smrti a privolaný lekár Nadenič (Nadenitsch) a chirurg Walz už nedávali žiadnu ľudskú nádej na uzdravenie, všetci očakávali už len smrť („Uzdravenie nie je možné, musí umrieť, ak ju Boh nechce uzdraviť.“), uzhodli sa sestry, že jej budú venovať osobitnú pozornosť. Sestra Xavéria posluhovala matke Floriáne, ktorá ju začula prosiť, aby ju ešte naposledy zaviedla k mučeníkom na modlitbu, lebo sama nevládze. Tam sa modlila a len čo modlitby dokončila, začula z rakvy hrmot. Matka Floriána vtedy pocítila veľkú útechu.⁵³ Xavéria sa modlila takto: „Drahí svätí, vy môžete, ak chcete, musíte pomôcť mne chorej: teraz nemám čas na dlhšiu modlitbu, ale neskôr prednesiem svoje modlitby. Dajte mi znamenie, ak ma počujete.“⁵⁴ Potom skutočne počula hrkot a bola vyslyšaná. Keď sa konalo úradné vyšetrovanie, od udalosti uplynulo sedem rokov a sestra Xavéria bola stále zdravá a spokojne vykonávala svoju službu v kláštore.⁵⁵

Posledný úradný zaznamenaný zázrak sa týkal chlapca, ktorý bol fyzicky pokrivený chorobou a nachádzal sa v nebezpečenstve smrti a na príhovor mučeníkov bol uzdravený. Jedenástočný chlapec Vojtech Nadenič (Nadenitsch) bol telesne aj mentálne postihnutý a dostal zápal mozgu. Jeho matka prišla pred Veľkou nocou v roku 1859 k uršulínkam s prosbou, aby sa za jej chorého syna modlili. Urobili to pri ostatkoch košických mučeníkov a hneď potom bol uzdravený. Aj v tomto prípade sa lekári zhodli na tom, že jeho stav bol vážny a smrteľný. Nedokázal mu pomôcť ani jeho otec, ktorý bol mestský lekár.⁵⁶ Zmena stavu síce nastala náhle, ale celková rekonvalescencia trvala týždeň a po chorobe nebolo ani stopy.⁵⁷ Modlitby pred telami mučeníkov chorému odporúčal jeho spolužiak zo školy. Podľa lekárskeho kolégia vyliečenie nebolo možné vysvetliť prirodzenou cestou.⁵⁸

Úcta ku košickým mučeníkom nemala len spomenutú ľudovú rovinu, ale mala svoje miesto aj u uhorskej inteligencie, bola chránená v historickej pamäti. Od smrti mučeníkov až do konania diecéznej fázy procesu bolo zozbieraných 125 titulov kníh, vydaných nielen v Uhorsku, ale aj v iných krajoch habsburskej monarchie a v susedných krajinách, ale aj v Nizozemsku, Grécku⁵⁹ a bolo preskú-

⁵¹ *Sacra*, b. 73, s. 51 – 52.

⁵² *Sacra*, b. 75, s. 52 – 53.

⁵³ *Sacra*, b. 76 – 77, s. 53 – 54.

⁵⁴ *Sacra*, b. 78, s. 54 – 55; b. 82, s. 56.

⁵⁵ *Sacra*, b. 79, s. 55.

⁵⁶ *Sacra*, b. 85, s. 57 – 58.

⁵⁷ *Sacra*, b. 86, s. 58; b. 90, s. 60.

⁵⁸ *Sacra*, b. 91 – 92, s. 60 – 61.

⁵⁹ *Summorum*, s. 348 – 353, 371.

maných mnoho archívov.⁶⁰ Výpovede všetkých kníh písali o košických mučeníkoch s úctou, hodnotili ich smrť ako nespravodlivú a mučenícku, neskoršie diela spomínali aj povest' svätosti.

Procesné úkony

V súvislosti s procesom beatifikácie a kanonizácie po otvorení kauzy v roku 1855 prebehla identifikácia pozostatkov košických mučeníkov. Tie sa nachádzali na tzv. spoločnom chóre, ako ho nazývali uršulínske mníšky, čiže na jedinom mieste, kde sa vysluhovali sviatosti. Toto miesto bolo vysunuté z klauzúrnej chodby v priestore sakristie, kde stála cínová truhla, dlhá asi päť stôp, široká poldruha stopy a rovnako vysoká. Po všetkých štyroch bočných stranách truhly boli (a sú) zobrazené levie hlavy s krúžkami usposobenými na prenášanie.

Na zasadnutí uhorskej biskupskej konferencie 27. februára 1896 biskup zo Stoličného Belehradu (Székesfehérvár) Filip Steiner (1890 – 1900) predložil návrh, aby boli traja košickí mučeníci blahorečení počas slávenia uhorského milénia v roku 1896.⁶¹ Mal to byť tromf biskupského zboru v kultúrnom boji s liberálnou uhorskou vládou, no biskupská konferencia v tomto smere nevyvinula žiadne výraznejšie úsilie. Košických mučeníkov blahorečil až pápež Pius X. v Ríme 15. januára 1905. Za Košické biskupstvo bol prítomný svätiaci biskup-koadjútór s právom nástupníctva Msgre Augustín Fischer-Colbrie.

Dňa 21. augusta 1905 sa uskutočnilo prvé väčšie prerozdelenie ostatkov košických mučeníkov. Časť z horných ramien každého mučeníka bola zaslaná do Ríma, menšia časť do Košíc do premonštrátskeho (pôvodne jezuitského) kostola, malú časť dostal košický biskup, ktorý ich umiestnil vo svojej kaplnke v biskupskej rezidencii. Lebky a niekoľko hnátov blahoslavených jezuitov sa dostali do jezuitského kostola v Trnave a kanonikova lebka s niekoľkými hnátmi do katedrály v Ostrihome. Ostatné kosti ostali v cínovej rakve pri uršulínkach. Pri 300. výročí smrti v roku 1919 sa ďalšie relikvie dostali do košickej katedrály. Keď v roku 1923 po kňazskej zbierke zhotovili vôbec prvý oltár zasvätený košickým mučeníkom, relikvie umiestnili doň a po elektrifikácii katedrály ich osvetlili viacerými žiarovkami; oltár stojí v Dóme svätej Alžbety v Košiciach dodnes. Oltár je zhotovený v neogotickom slohu a je jedným z mála takýchto neoslohových oltárov zhotovených priamo na Slovensku, v tomto prípade v Banskej Štiavnici. V roku 2015 bol oltár – opäť po kňazskej zbierke – zreštaurovaný.

Po vydaní apoštolskej konštitúcie *Divinus perfectionis magister* (25. 1. 1983) pápežom Jánom Pavlom II. o novom zákonodarstve v kanonizačných procesoch⁶² v Košickom biskupstve spontánne vznikla iniciatíva, aby boli košickí mučeníci kanonizovaní. Záujem o nich sa prejavil v článkoch publikovaných v Katolíckych

⁶⁰ *Summorum*, s. 354 – 370.

⁶¹ KRYŠTŮFEK, F. X. *Dějiny církve katolické ve státech rakousko-uherských s obzvláštním zřetelem k zemím koruny české od doby slavného panování císařovny Marie Terezie až do časů J. V. císaře a krále Františka Josefa I. (1740 – 1898). Díl II.* Praha : Cyrillo-Methodějská knihtiskárna a nakladatelství V. Kotrba, 1899, s. 937.

⁶² Porov. JAN PAWEŁ II. *Dziela zebrane, tom IV. Konstytucje apostolskie, listy Motu proprio i bulle, orędzia na światowe dni.* Kraków : Wydawnictwo M, 2007, s. 38 – 42.

novinách, intenzívne sa o nich rozprávalo na diecéznych rekolekciách v jednotlivých dekanátoch biskupstva a viac sa o nich kázalo.⁶³ Táto iniciatíva pokračovala i v nasledujúcich rokoch. Počas 80. výročia beatifikácie (1985) sa v Košickej diecéze ešte intenzívnejšie pripomínal odkaz troch košických mučeníkov. Na kňazských rekolekciách sa čítali prednášky o mučeníkoch, ktoré boli zostavené pre túto príležitosť a boli nielen historické, ale aj teologicky a duchovne fundované,⁶⁴ čo kňazov v totalitnej dobe mimoriadne povzbudilo. Rok 1989 bol opäť zasvätený košickým mučeníkom, lebo uplynulo 370 rokov od ich smrti.⁶⁵ Odvtedy sa všetok klérus pravidelne na sviatok košických mučeníkov schádza zvyčajne v katedrále na celodiecéznych rekolekciách; okrem Zeleného štvrtka a sviatku patróna biskupstva sv. Andreja ide o tretie takého spoločné stretnutie kléru so svojím biskupom. Košíckí mučeníci sú v Košickej arcidiecéze mimoriadne obľúbení. Po páde totality ku cti (vtedy ešte blahoslavených) košických mučeníkov bolo postavených niekoľko nových kostolov v lokalitách: Pusté Čemerné (1968/1969), Fričovce (konsekrovaný 28. 8. 1994), Humenné – Sídliisko III (konsekrovaný 6. 8. 1995), Košice – Nad jazerom (konsekrovaný 25. 6. 1995),⁶⁶ Stanča (konsekrovaný 10. 8. 1997), Stretava (konsekrovaný 10. 8. 2003), kaplnka v Žalobíne, bočný oltár v Kurime, kaplnka univerzitného pastoračného centra v Košiciach.⁶⁷ V Ždani bola základná škola pomenovaná po košických mučeníkoch, takisto spojená škola na Čordákovej ulici v Košiciach, základná škola a materská škola v Krásnej nad Hornádom nesie meno Mareka Križina,⁶⁸ na mnohých miestach boli zhotovené ich obrazy, nástenné maľby, rezby, mozaiky, vitráže, napr. v Humennom – Kostole Všetkých svätých.

O košických mučeníkoch písali viacerí autori, zo známejších treba uviesť tieto mená: Alojz Hennig (1904),⁶⁹ Ede Lányi SJ (1920),⁷⁰ Antal Meszlényi (1920 a neskôr),⁷¹ Rudolf Prónai (1922),⁷² Vojtech Wick (1931),⁷³ Jozef Šesták (1941),⁷⁴ Mi-

⁶³ AACass, fond Circulares, *Obežník* 2/1983, s. 1 – 2.

⁶⁴ AACass, fond Košíckí mučeníci.

⁶⁵ AACass, fond Circulares, *Obežník* 2/1989, s. 1 – 2.

⁶⁶ Porov. KENTOŠ, P. (zost.). *20 rokov farnosti svätých košických mučeníkov*. Košice : Rímskokatolícka cirkev, Farnosť Svätých košických mučeníkov, Košice – Nad jazerom, 2011. 58 s.

⁶⁷ JUDÁK, V. – POLÁČIK, Š. *Katalóg patrocínií na Slovensku*. Bratislava : Rímskokatolícka cyrilometodská bohoslovecká fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, 2009, s. 182.

⁶⁸ *Schematizmus Košickej arcidiecézy 2014*. Košice : Vienaľa, 2014, s. 26, 31, 59, 96, 107, 120, 220.

⁶⁹ HENNIG, A. *Traja košíckí mučeníci*. Trnava 1904. 98 s.

⁷⁰ LÁNYI, E. *A kassai vértanúk*. Kalocsa 1920. 86 s.

⁷¹ MESZLÉNYI, A. A reformáció magyar katolikus vértanui Bethlen Gábor idejében. In *Magyar Kultúra*. 1920, s. 327 – 331; MESZLÉNYI, A. *Hősök és szentek. Magyar szentek*. Budapest 1940, s. 413 – 443; MESZLÉNYI, A. *Magyar sorsunk örei Mohácsi és Trianoni*. Budapest 1942, s. 71 – 94.

⁷² PRÓNAI, R. *A boldog kassai vértanúk*. Prešov : Kosch, 1922. 16 s.

⁷³ WICK, B. *A jezsuitarend története Kassán*. Bratislava : Concordia 1931. 40 s.

⁷⁴ ŠESTÁK, J. *Traja košíckí mučeníci*. Trnava : Spolok sv. Vojtecha, 1941. 22 s.

chal Klučár (1969 a neskôr),⁷⁵ Michal Lacko SJ (1969),⁷⁶ Juraj Macák (1982),⁷⁷ Rajmund Ondruš SJ (1985),⁷⁸ Viliam Judák (1995),⁷⁹ Emil Krapka SJ a Vojtech Mikula SJ (1990),⁸⁰ Stanislav Stolárik (1995).⁸¹ Pravdepodobne Michal Potemra zostavil bibliografiu o košických mučeníkoch a k roku 1987 evidoval 222 titulov literatúry z rokov 1620 – 1987;⁸² táto bibliografia nie je úplná, pretože mu chýbali tlače vydané Slovákmi v emigrácii.

Od smrti košických mučeníkov existovali snahy o ich kanonizáciu, ani tu sa však čas nenáhlil. V roku 1987 košický ordinár Štefan Onderko poveril predsedu zboru ordinárov Slovenska Mons. Jozefa Feranca, aby oficiálne požiadal Svätú stolicu o svätorečenie. V roku 1992 v tejto záležitosti navštívili Kongregáciu pre kauzy svätých kňazi Anton Bagin a Stanislav Stolárik. Košický biskup Mons. Alojz Tkáč 27. decembra 1994 predstavil zástupcom košického presbytéria rozsiahlu správu o úcte košických mučeníkov so žiadosťou o svätorečenie, ktorú odoslali do Ríma po Novom roku 1995. Boli známe aj nové zázračné uzdravenia na príhovor košických mučeníkov, ktoré boli zdokumentované len jednoduchým písomným svedectvom dotknutých. Kongregácia pre kauzy svätých 10. apríla 1995 rozhodla v prospech svätorečenia. V nedeľu 2. júla 1995 pápež Jána Pavol II. druhýkrát navštívil Slovensko a teologický zenit jeho vizitácie tvorila práve kanonizácia troch košických mučeníkov Marka Križina, Melichara Grodeckého SJ a Štefana Pongráca SJ v Košiciach, teda v meste, kde položili život za katolícku vieru a vernosť pápežovi. Dodnes je to jediná kanonizácia vykonaná na slovenskej pôde v novodobých dejinách.

⁷⁵ Publikoval viacero článkov v Katolíckych novinách v rokoch 1969 a 1983.

⁷⁶ LACKO, M. 350 rokov od smrti blahoslavených košických mučeníkov. In *Hlasy z Ríma*. 1969, č. 11, s. 10 – 11.

⁷⁷ MACÁK, J. Archeologický výskum v Krásnej nad Hornádom. In *Katolícke noviny*. 1982, č. 19, s. 5.

⁷⁸ [ONDRUŠ, R.] *Košickí mučeníci*. Cambridge : Slovenskí jezuiti, 1985. 99 s.; ONDRUŠ, R. *Košickí mučeníci*. Trnava : Dobrá kniha, 1994. 99 s.; ONDRUŠ, R. *Blízki Bohu i ľuďom III*. Cambridge : Dobrá kniha, [1982], s. 19; *Dosiahli cieľ*. Rím, 1984, 1985, s. 694; ONDRUŠ, R. *Blízki Bohu i ľuďom. Životopisy svätých usporiadané podľa liturgického kalendára*. Bratislava : Tatran, 1991, s. 452 – 456; ONDRUŠ, R. *Blízki Bohu i ľuďom. Životopisy svätých a komentáre k cirkevným sviatkom v kalendárnom poradí. 2. zväzok: júl – december*. Trnava : Dobrá kniha, 2012, s. 252 – 258.

⁷⁹ JUDÁK, V. *Priatelja Boží. Slovenské martyrológium*. Bratislava : Lúč, 1995, s. 57 – 65; JUDÁK, V. *Boží priatelja. Slovenské martyrológium*. Trnava : Spolok svätého Vojtecha, 2016, s. 95 – 104.

⁸⁰ KRAPKA, E. – MIKULA, V. (zost.). *Dejiny Spoločenosti Ježišovej na Slovensku*. Cambridge : Dobrá kniha, 1990, s. 52 – 55.

⁸¹ STOLÁRIK, S. *Humenské kolégium a traja košickí mučeníci*. Humenné : Miestny odbor Matice slovenskej – Regionálne kultúrne stredisko, 1995. 98 s.; STOLÁRIK, S. *Humenski zavod i trojica košickih mučenika. Priloži Životna filozofija sv. Marka Križevčanina*. Križevci : Matica hrvatska, 2000. 154 s.

⁸² AACass, fond Košickí mučeníci, [POTEMRA, M. *Bibliografia o košických mučeníkoch*. Košice : rkp., 1987] 16 s.

Chronológia kultu

- 1619 – mučenícka smrť, žiara na mieste umučenia a zhodenia tiel; pochovanie do „košickej zeme“
- 1620 – pochovanie vo farskom kostole v Nižnej Šebastovej, neskôr v Hertníku
- 1628 – arcibiskup Peter Pázmaň informoval pápeža o martýriu
- pred 1634 – zhotovenie cínovej rakvy na relikvie
- 1634 – prenesenie ostatkov z Hertníka do Trnavy ku klariskám do kláštora
- 1661 – arcibiskup Juraj Lipai informoval pápeža o martýriu
- 1782 – relikvie ako súčasť inventára zrušeného kláštora klarisiek
- 1784 – vykúpenie truhly s ostatkami od eráru a uloženie pri uršulínkach v kláštore v Trnave
- 1843 – silný lomoz driev z truhly s ostatkami
- 1853 – viaceré zázračné uzdravenia
- 1855 – arcibiskup Ján Scitovský začal proces beatifikácie, identifikácia pozostatkov
- 1860 – pápež Pius IX. vydal súhlas s konaním procesu
- 1863 – 1864 – zbieranie svedectiev o zázračných uzdraveniach
- 1896 – biskup Filip Steiner navrhol urýchliť beatifikáciu k roku uhorského milénia
- 1903 – uzavretie rímskej fázy procesu
- 1905 – pápež Pius X. blahorečil mučeníkov v Ríme, veľké rozdelenie relikvií
- 1923 – prvý oltár košických mučeníkov v košickom dóme
- 1969 – prvý kostol zasvätený košickým mučeníkom v Pustom Čemernom
- 1983 – v Košickej diecéze sa mučeníci stali predmetom intenzívneho duchovného záujmu
- 1995 – pápež Ján Pavol II. svätorečil mučeníkov v Košiciach

Záver

Z kritického rozboru jednotlivých častí pozícia vyplynulo, že medzi niektorými výpoveďami svedkov existovali aj rozporuplné výpovede, ktoré sa počas procesu zdanlivo neriešili, pretože ich komisia obišla mlčaním. Nie sú to však podstatné ani teologicky významné rozpory, historicky ich však bolo potrebné doriešiť, čo sa podarilo kritikou prameňa: staršie a primárne svedectvá sa ukázali ako pravdivejšie a vierohodnejšie, takisto súčasná znalosť iných prameňov prispela k objektivizácii niektorých rozporuplností. Tieto zistenia svedčia o tom, že kanonizačné procesy 19. storočia sa primárne sústreďovali na teologickú stránku, a to do najmenších detailov, historická stránka bola menej dôležitá, podružná, hoci nebola podceňovaná.

Tento náčrt dejín kultu košických mučeníkov sa síce špeciálne týka týchto troch svätcov, ale per analogiam ukazuje život klasického pútnického miesta, vieru ľudí, najmä žien, spôsob, ako bol uctievaný predmet kultu, kedy, aké úkony s ním boli späté, aké modlitby boli často odriekané. Typickým prejavom archaickej zbožnosti bolo dotýkanie sa truhly a ľahnutie na ňu. Ako dar sa prinášali voskové sviece, ale aj strieborné vóta, ako sa zachovali napr. pri relikviách v košickej katedrále na oltári troch košických mučeníkov.

Povešť košických mučeníkov bola v Uhorsku i okolitých krajinách silná, prežila aj rozpad monarchie, aj keď si mučeníci na Slovensku hľadali svoje miesto, boli prijatí a viera súčasnej generácie priviedla mučeníkov ku kanonizácii; mentalita košického presbytéria sa od uhorských čias menila len pozvoľna, no autonómnosť diecéznej správy a isté predsudky voči Košickej diecéze v medzivojnovom období spôsobili, že kult pretrvával len v Košiciach. Je výsledkom kontinuitnej duchovnej formácie, že v Košickej arcidiecéze nikto nerozlišuje, že nejde o nie domácich kňazov, ale o dvoch jezuitov a jedného ostrihomského kanonika, hoci okolité národy si „oddelili svojich“ – Chorváti Križina, Poliaci a pod ich vplyvom Nemci Grodeckého.⁸³ Len Košičania ich uctievať ako trio a sú po sv. Andrejovi apoštolovi neoficiálnymi druhými patrónmi arcibiskupstva; jezuiti ich uctievať ako patrónov svojej provincie, predtým viceprovincie.⁸⁴ Trnavčania si mučeníkov veľmi nectia, hoci v ich meste je podstatná časť relikvií; je to pochopiteľné, pretože tam existuje oveľa silnejší kult Panny Márie Trnavskej so silným príbehom uchránenia mesta pred smrteľnou epidémiou. Dôležitým momentom v kulte mučeníkov v Košickej diecéze bolo to, že sa spojilo kňazské presbytérium ešte za totality a táto jednota pod patronátom týchto svätcov trvá už dve kňazské generácie aj po spoločenských zmenách, pretože ich príklad je stále oslovujúci. Krv mučeníkov nie je požehnaním len pre Košice, východné Slovensko alebo Trnavu, či Ostrihom, alebo všeobecne pre katolíkov, ale aj pre rozvíjajúci sa ekumenizmus, pretože pápež Ján Pavol II. v deň kanonizácie košických mučeníkov navštívil aj pamätník obetí tzv. prešovských jatiek, udalosti spojenej s martýriom protestantov v Prešove; dnes je na tom istom mieste umiestnený pamätník svätého pápeža Jána Pavla II. Vernosť Kristovi a Cirkvi za cenu obetovania vlastného života je vždy príkladom.⁸⁵

⁸³ Porov. SCHAUBER, V. – SCHINDLER, H. M. *Rok se svatými*. Kostelní Vydří : Karmelitánské nakladatelství, 1997, s. 464; *Svatí na každý den. Historie, spiritualita, umění*. Červenec, srpen, září. Tarzia, A. (ed.). Kostelní Vydří : Karmelitánské nakladatelství, 2010, s. 334.

⁸⁴ ONDRUŠ, R. *Blízki Bohu i lidem*, s. 456; ONDRUŠ, R. *Blízki Bohu i lidem*, 2. zvázok, s. 258.

⁸⁵ Porov. ONDRUŠ, R. *Blízki Bohu i lidem*, s. 456.

**T. G. MASARYK: HIS SPIRITUAL LIFE
AND HIS DISPUTES WITH THE CATHOLIC CHURCH**

Marek ŠMÍD

T. G. Masaryk: his spiritual life and disputes with the Catholic Church

Tomas Garrigue Masaryk (1850 -1937) is generally known as the first President of the Czechoslovak Republic. However, it is important to bear in mind that even before it happened he had experienced a very active professional life in the last years of the Austria-Hungary. In 1914 at the age of 64, he was the professor at the University of Prague, and the author of numerous books related to the fields of philosophy, sociology and history. The presented study deals with the personality of T.G. Masaryk. At its beginning, the author describes his studies, activities and shaping his thoughts. The great attention is paid to discussions with the Catholic Church, which he often criticized and came into conflict.

Key words: T.G. Masaryk, the Catholic Church, disputation, Czechoslovakia, philosophy, history.

Although we primarily see Tomáš Garrigue Masaryk (1850-1937) as the first President of Czechoslovakia, we must remember that he had lived most of his active professional life during the time of the Austro-Hungarian Empire. When the World War I started in 1914, he was 64 years old. That was when this Deputy of the Imperial Council in Vienna, full Professor at the University in Prague, author of many books on philosophy, sociology and history, and influential Czech intellectual decided to leave the country and go abroad to campaign for breaking the Habsburg monarchy and agitate for the creation of a common independent state of Czechs and Slovaks. In spite of the fact that T. G. Masaryk had entered the high politics at a relatively advanced age, he used all his strength and effort to manage his events and to promote his activities. When he came back to Prague in December 1918, it was already the capital of the new established Czechoslovak Republic and T. G. Masaryk its leading personality in the office of the President. T. G. Masaryk, the builder of Czechoslovakia, as he was later called, belongs without any doubts to the most important personalities of the Czech history.

As a young scholar, T. G. Masaryk, a sociologist, politician, and first president of Czechoslovakia, left the Catholic Church because of his interest in a religion that focused on morality and deeds as opposed to faith and miracles. He became openly anti-Catholic, until his position as president of Czechoslovakia forced him to avoid religious issues in order to preserve unity in the state. Although there are numerous recent academic articles on the character of the religious and spiritual personality of T. G. Masaryk, they deal with a narrow period, are based on detailed research of sub-phenomena, or have a relatively weak basis in sources. This study will analyze Masaryk's intellectual maturation during the course of his long and fruitful life, introducing his spiritual milestones and describing his views on religion and the Church in the second half of the nineteenth century and the

first half of the twentieth century. At the same time, it will tackle questions that still have no answer in contemporary ecclesiastical historiography, for example how had Masaryk's perception of religion changed after the establishment of Czechoslovakia in 1918, with which spiritual ideas did T. G. Masaryk enter the interwar period, what was his impact on Czechoslovak society before and after 1918, and how did the prominent Catholic leaders in Czechoslovakia view him. The basis of this study is Czech and Vatican sources and a large amount of historical, church, and philosophical studies, especially in the Czech language. The aim of this study is to fill the gap Czech ecclesiastical historiography regarding Masaryk's substantial religious and spiritual transformations during the nineteenth and twentieth centuries.

Masaryk's childhood was saturated with deep experiences of faith.¹ Among all those who surrounded T. Masaryk, his mother, Terezie Masaryková (1813-1887), with her affection, and the local chaplain, František Satora (1826-1885), were most important in instilling in him a sincere belief in the Catholic faith. Beginning at the age of 15, the talented boy studied at the German high school in Brno, where he met the priest Matěj Procházka (1811-1889), who was involved in the birth of the Catholic Unity organization in Brno and who awakened Masaryk's interest in social questions.² After a short time, T. Masaryk became a private teacher of his classmate Franz (1854-1925), the son of a police chief, Anton Le Monnier (1819-1873). Thanks to this contact, T. Masaryk gained both financial security and access to Le Monnier's lavishly equipped library.³ Various experiences tested Masaryk's faith during his youth. He gradually moved away from the faith of his childhood because of Catholic Church dogma, mainly its belief in miracles and compulsory confession that his contemporaries treated as formalities.⁴ After a conflict with the director of the high school in Brno because of his resistance to compulsory confession, T. Masaryk faced expulsion from school.⁵ Fortunately, he continued his studies at another high school in Vienna with the strong support of Le Monnier, who had received a promotion and coincidentally had found a new position in Vienna. While in Vienna, T. Masaryk spent almost all his free time working in libraries, where he studied books in foreign languages.

¹ There are many volumes about the personality and works of Masaryk, including POLÁK, S. *T. G. Masaryk. Za ideálem a pravdou*. Prague : Masarykův ústav AV ČR v.v.i., and Ústav T. G. Masaryka, o.p.s., 2000-2012, VII volumes); SOUBIGOU, A. *Tomáš Garrigue Masaryk*. Prague, Litomyšl : Paseka, 2004; OPAT, J. *Průvodce životem a dílem T. G. Masaryk. Česká otázka věra a dnes*. Prague : Masarykův ústav, 2003; OPAT, J. *Filozof a politik T. G. Masaryk, 1882-1893. Příspěvek k životopisu*. Prague : Melantrich, 1990; ČAPEK, K. *Hovory s T. G. Masarykem*, a cura di Miloš Pohorský. Prague : Československý spisovatel, 1990; SKILLING, H. G. *T. G. Masaryk. Proti proudu 1882-1914*, trans. Vojtěch Svátek. Prague : Práh, 1995; DOLEŽAL, J. *Masarykova cesta životem*. Brno : Tiskem a nákladem polygrafie, 1920; and NEJEDLÝ, Z. *T. G. Masaryk*. Prague : Melantrich, 1930-1937, 4 vols in 5.

² TOTH, D. *Studie o Masarykovi*. Hradec Králové : Miloš Vognar, 2003, p. 18.

³ OPAT, J. *Průvodce životem a dílem T. G. Masaryka*, p. 17.

⁴ See POLÁK, S. *T. G. Masaryk. Za ideálem a pravdou*, vol. 1, p. 108.

⁵ T. Masaryk believed that not the confession but voluntarily doing good would remedy the guilt. He also treated confession as a traditional school duty and therefore viewed it as hypocritical. POLÁK, S. *T. G. Masaryk. Za ideálem a pravdou*, vol. 1, p. 108.

After graduating in 1872, T. Masaryk studied classical philology at the Philosophical Faculty at the University of Vienna.⁶ There, he met the professor of philosophy, Franz Brentano (1838-1917), with whom he shared common philosophical as well as theological views.⁷ Although Brentano gave up his priesthood, after the proclamation of the dogma of papal infallibility in 1870, he remained a theist and searched for a new scientific religion to better meet the needs of modern times. T. Masaryk, unlike his professor, experienced a sensitive relationship with God and rejected Brentano's radical departure from religion, even though he understood his professor's sentiments. In 1876, T. Masaryk defended his doctoral thesis on the essence of the soul in Plato.

From Vienna, T. Masaryk accepted a scholarship in Leipzig, Germany. There, he found his future wife, Charlotte Garrigue (1850-1923), who studied musicology in Leipzig.⁸ This emotional and pious Unitarian woman from New York became Masaryk's faithful companion, closest counselor, and devoted wife for life. In the late 1870s, T. G. Masaryk became an associate professor in philosophy at University of Vienna because of his work *Suicide As a Mass Social Phenomenon of Modern Civilization*.⁹ Another person who influenced T. G. Masaryk was undoubtedly Ernest Renan (1823-1892), a French Catholic priest who, in his *The Life of Jesus* (1863), introduced the concept of the religion on the personality of Jesus who was a man but not God.¹⁰ The book met with widespread disapproval, and critics saw it as an atheistic response to religion, even though Renan sought to maintain Catholicism as the basis for religion. Renan's Jesus was just a great man, but he also was a failed dreamer-reformer as well as a political and cultural figure, who spoke to the people through his teachings. Although T. G. Masaryk criticized Renan's book and called him a dilettante, Renan's work inspired Masaryk in three respects: first, to combat nationalism, T. G. Masaryk came to believe that it is necessary to know one's own nation; second, T. G. Masaryk appreciated Renan's courage to express his opinions; and third, Renan brought T. G. Masaryk to focus on Judaism.¹¹ Finally, at the age of 30, years of doubt, the influence of the exemplary life of his wife, and the conviction that the Catholic Church was incapable of reform, T. G. Masaryk converted to the Evangelical Reformed Church. He was convinced that he had found a religion built on reason and scientific truth, with no blind faith, no human authority, and no miracles.¹² Although one of Masaryk's

⁶ OPAT, J. *Průvodce životem a dílem T. G. Masaryka*, p. 17.

⁷ On the influence of Brentano on Masaryk, see PATOČKA, J. *Tři studie o Masarykovi*. Prague : Mladá fronta, 1991, p. 17.

⁸ SOUBIGOU, A. *Tomáš Garrigue Masaryk*, p. 43.

⁹ Later, Masaryk published his revised habilitation thesis on suicide as *Der Selbstmord als soziale Massenerscheinung der modernen Zivilisation* (1881), which explained the causes of modern suicide through the crisis of religion.

¹⁰ RENAN, E. *Život Ježíšův*, trans. Adolf Gottwald. Prague : J. Otto, 1917.

¹¹ SOUBIGOU, A. *Tomáš Garrigue Masaryk*, p. 136 and afterward.

¹² MASARYK, T. G. *Moderní člověk a náboženství*, a cura di Jan Zouhar, Helena Pavlincová, and Jiří Gabriel. Prague : Masarykův ústav, 2000, p. 133; MASARYK, T. G. *Intelligence a náboženství. Náboženská diskuse v královéhradeckém Adalbertinu 23. října 1906*. Prague : Čas, 1907, p. 78; and MASARYK, T. G. – BOUČEK, V. *O svobodě náboženské a volnosti přesvědčení*. Prague : Politický klub české strany lidové, 1904, p. 2.

biographers, Alain Soubigou, maintained that the declaration of the dogma of papal infallibility contributed to Masaryk's break with Catholicism, the reason was practical and personal more than theoretical nature.¹³

In the summer 1882, Prague's Charles-Ferdinand University, which had divided into Czech and German sections, offered a professorship to T. G. Masaryk.¹⁴ He actively entered the Czech cultural and political environment, which seemed provincial to him, after having experienced Vienna, even though Prague long had been the capital city of the Czech Lands. Masaryk's connection to German and Austrian culture was too strong to change at once, and as a result, he tried to open Czech science and culture to English, French, American, and other influences. He contributed to scientific journals, such as *Athenaeum* and *Čas* (Time), through sharp critical articles and polemical essays that often provoked resentment in traditional conservative circles.¹⁵ As he grew in stature in the Czech Lands in the 1880s, T. G. Masaryk did not forget his Christian belief. He often thought of the Bible, religion, God, and Jesus in very critical ways. He understood the New Testament as an extraordinary, not only a literary book. He saw the text as the apocryphal testimony of Jesus's thoughts, acts, and parables that was in need of interpretation. He also believed that the New Testament is «the expression of religious aspirations of the second century after Christ and that no one today believes that the apostles wrote it.»¹⁶ That is why he disagreed with the claim that God himself had dictated the Scriptures (the theory of inspiration) and called for a strict critical interpretation of the Bible for modern times that would explain its inconsistencies. Religion was an important part of Masaryk's individuality, and he had a lifelong interest in the religious question. He prayed the Lord's Prayer every day, and on his bed table, there always was a Bible. These aspects of Masaryk's personality—inner morality, deep devotion, and strong piety—are the best examples of his deep religious conviction and his quest to seek God.

Masaryk's approach to religion was not merely theoretical and impersonal. He also created a close relationship with Jesus, whom he believed was a symbol of human morality and one who experienced truth.¹⁷ T. G. Masaryk considered Jesus a teacher of religion, a highly moral man, the great religious genius, a model of humanity and ethics, and a personal model. Jesus, however, remained only a fallible man.¹⁸ As T. G. Masaryk wrote, «religion and eternity... do not depend

¹³ SOUBIGOU, A. *Tomáš Garrigue Masaryk*, p. 35.

¹⁴ The university awarded Masaryk an ordinary professorship in January 1897. Prague, Národní archiv (earlier the Statní ústřední archiv Praha), Ministry of Cults and Education Fund, carton 51.

¹⁵ Initially *Čas* was a monthly magazine. From 1887 to 1889, it appeared fortnightly, and between 1889 and 1900, it was a weekly. After 1900, it was a daily.

¹⁶ MASARYK, T. G. *Přehled nejnovější filosofie náboženství*. Prague : Spolek Augustin Smetana, 1905, p. 18. See Masaryk's undated manuscript in Prague, Archiv Masarykova ústavu AV ČR (hereafter AMÚ), TGM Fund, division 22, P, carton 114. Unfortunately, most of these manuscripts are undated.

¹⁷ Prague, AMÚ, TGM, division 22, P, carton 13, manuscript by Masaryk.

¹⁸ See JEMELKA, A. *Masarykův boj o náboženství*, Prague : Alois Jemelka, 1905, p. 9. A. Jemelka noted that «Masaryk confuses God to man and therefore teaches the students to work for the praise. For human, or someone else? Whose? Masaryk's?»

on a belief in the divinity of Jesus.»¹⁹ In this area, T. G. Masaryk was too skeptical, so he highlighted the active love of God to man, as Jesus had emphasized.²⁰ T. G. Masaryk considered Christian love to be necessary for policy because he saw Christianity as the basis of our culture.

In this context, Catholicism was, for T. G. Masaryk, a symbol of medieval thought, the Austro-Hungarian Monarchy, and authoritarian dogmas of revealed religion, which were anchored in conservative hierarchical institutions that denied free scientific and philosophical thought. He could not accept it as such. Finally, his negative stance toward the Catholic Church was a product of its status as the Austrian state religion.²¹ The Church, according to T. G. Masaryk, should pay more attention to moral purity and intellectual truth than the scrupulous observance of celibacy. He also felt the Catholic Church was an aristocratic system and that «the Catholic policy is demagogy of the roughest nature.»²² T. G. Masaryk criticized the Catholic Church for not supporting individuality, progressivism, diligence, and efficiency. Nevertheless, until he left the Catholic Church, he believed that it could be reformed and that it could merge science and reason with doctrine in order to overcome the criticism it endured.²³ T. G. Masaryk did not wish to destroy the church, but he struggled to transform it through more openness and modernization.

Despite T. G. Masaryk's call for a new religion, he did not demand a non-Christian religion without Christ but asked for a new one on the basis of the old.²⁴ It was to be a moral, free association, a community of equal Czech people, and a higher form of Christian religion with the absence of politics, hierarchy, and mythology. Therefore, T. G. Masaryk neither recognized orthodox dogmatism nor aspired to new brand of Christianity that had no linkage to the Christian past. He did not condone the notion of August Comte (1798-1857) that humanity should substitute for God but wanted a religion based on theological questions, like Jesus.

¹⁹ MASARYK, T. G. Život církevní a náboženský roku 1904. In *Naše doba. Revue pro vědu, umění a život sociální*, XII, 1905, 20, p. 521. See also MALÝ, R. T. G. Masaryk a jeho vztah ke katolicismu. In *T. G. Masaryk ve třech stoletích. Rozhovor generací o Masarykových náboženských názorech*. Brno : L. Marek, 2001, p. 361; Prague, AMÚ, TGM, division 22, P, carton 113, manuscript by T. Masaryk: «Jesus said: 'For the poor you have with you always,'» which does not highlight the state of poverty but emphasizes the uniqueness of Jesus. The Gospel of St. John 12, 1-11.

²⁰ Prague, AMÚ, fund TGM, division 22, P, carton 13, manuscript by Masaryk.

²¹ T. G. Masaryk stated that «in Austria, the struggle against the state was simultaneously a struggle against the established church.» ČAPEK, K. *Hovory s T. G. Masarykem*, p. 144.

²² MASARYK, T. G. *Intelligence a náboženství*, p. 119.

²³ Masaryk's comment, «Scientific faith—yes, but not the faith in science!», appears in Prague, AMÚ, TGM, division 22-P, carton 116, manuscript by Masaryk. See also MASARYK, T. G. *V boji o náboženství*. Prague : Čin, 1932, p. 12; MASARYK, T. G. – BOUČEK, V. *O svobodě náboženské a volnosti přesvědčení*, p. 4; and Prague, AMÚ, TGM, division 22, P, carton 113, manuscript by Masaryk.

²⁴ NEJEDLÝ, Z. *T. G. Masaryk*, vol. 1, p. 121, contends that T. Masaryk did not preach a new but rather a practical religion.

T. G. Masaryk was convinced that being a member of the Church and passively participating in its ceremonies is not enough because it is necessary to live an active spiritual life, which necessitates a practical religion.²⁵ T. G. Masaryk declared: «The decline of religion is not the decline of the old religion of everything.»²⁶ He diverged from the Catholic faith in many respects: he did not assign great importance to ceremony, did not believe in supernatural help in the form of miracles, and did not recognize the Catholic Church's mediation in the matter of faith. Instead, he supported a simple inner faith, as he believed Jesus had preached modestly.²⁷

In contemporary Czech tradition, mostly due to protestant emphasis, T. G. Masaryk is a respected religious thinker because he remained religious, had a real relationship with God, believed in God's presence, had a deep faith, and saw religion as having the answer to the problem of eternity and the meaning of human life.²⁸ His religion was not seeking theology, divinity, metaphysics, or speculation about being, but it was a practical necessity for life that governed human contact, with principles anchored in truth, love, and justice. T. G. Masaryk, therefore, did not ask the believers to whisper prayers in fear, but challenged them to take decisive action, resulting from purity of mind and selfless generosity, that would lead to spiritual, cultural, and moral renewal. In these terms, T. G. Masaryk was a fully and uniquely religious man, who sought a personal relationship with God his entire life.²⁹

Masaryk's perception of religion considerably changed during the 1880s and 1890s. By the beginning of the twentieth century, he not only was no longer Catholic, but he also was more critical and negative about religion in the twentieth century than in the nineteenth century. In the second half of the 1890s, T. G. Masaryk completed his religious, spiritual, political, and philosophical works: *Jan Hus* (1895), *Czech Question* (1895), *Our Contemporary Crisis* (1895), *Modern Man and Religion* (1896), and *The Social Question* (1898). Simultaneously, he took his first steps in active politics. In 1891-1893, he was a member of the Reichsrat in Vienna for the Young Czech party (Mladočeská strana), a time that corresponded to his political, intellectual, and spiritual maturation.³⁰

T. G. Masaryk showed interest not only in the Catholic Church but also in the Protestant and Orthodox Churches as well as the religious development of the Jews.³¹ Therefore, it was only logical that he noticed the nascent reform movement

²⁵ KOZÁK, J. B. *Masaryk jako etik a náboženský myslitel*. Prague : Slovanský ústav, 1931, pp. 45-46.

²⁶ MASARYK, T. G. *V boji o náboženství*, p. 29.

²⁷ MASARYK, T. G. *V boji o náboženství*, p. 29.

²⁸ FUNDA, O. A. *Thomas Garrigue Masaryk. Sein philosophisches, religiöses und politisches Denken*. Bern : Lang, 1978, p. 126; KOLISCH, F. Náboženské vyznání Masarykovo. In *Masarykův sborník*. Časopis pro studium života a díla T. G. Masaryka, I, 1934, p. 139.

²⁹ URBÁNEK, F. *TGM. Umřev ještě mluví*. In *T. G. Masaryk ve třech stoletích*, p. 181.

³⁰ SOUBIGOU, A. *Tomáš Garrigue Masaryk*, p. 104.

³¹ On Masaryk's opinions regarding Jews, see SOUBIGOU, A. *Tomáš Garrigue Masaryk*, pp. 134-140; and SKILLING, H. G. *T. G. Masaryk*, pp. 121-137. On the Catholics' criticism of Masaryk's friendly relations with Jews, see ZUMR, J. Katolická kritika Masarykových 'Základů konkrétní logiky' a jiných prací z téže doby. In *Filosofický časopis*, XLVIII, 2000, 2, pp. 293-299.

of Catholic Modernism in the Church in Europe and the United States at the end of nineteenth century, even though he did not respond to it.³² He welcomed the papal encyclical *Rerum Novarum* in 1891 and perceived it as the start of Church socialism, which he saw as a positive step on the part of the church to help the poor.³³ He actually referred to Pope Leo XIII (1878-1903) as the philosophical pope, even though T. G. Masaryk did not agree with all the solutions Leo had offered.³⁴

Masaryk's relation to Catholic Modernism, especially the Czech Modernists, is a very complicated question because it not only changed between 1895 and 1907 but it reflected his difficulties with the Catholic Church in the nineteenth century. It has several stages. In the first phase, T. G. Masaryk took notice of modernism, understood it, and supported its aims.³⁵ He followed the modernism founders Karel Dostál-Lutinov (1871-1923) and Sigismund Bouška (1867-1942), and in the pages of his journal *Naše doba* (Our Era), he praised them for their activity, especially their revue, *Nový život* (New Life). In the second phase, T. G. Masaryk started to divert his attention from the modern reformists, becoming disinterested in any mutual relationship.³⁶ In the final stage, T. G. Masaryk became the critic of both the Catholic Church and Czech Catholic Modernism.

T. G. Masaryk shared with the modernists many of the religious ideas and aims to reform the Catholic Church; after all, they had many common convictions. Both modern reformists and T. G. Masaryk were well aware that Christianity did not meet the current social needs. They agreed on the perception that Jesus was a moral and ethical example to follow, and they found common ground on other questions, such as celibacy, the ideas of Jan Hus (c. 1370-1415), and the problems of liberalism. Although there existed a correct relationship between the two, they were not close allies. After 1902, T. G. Masaryk pinned less of his hopes on Catholic modernism.³⁷

There is a great deal to reveal about the intellectual, moral, philosophical, and religious discrepancies between both blocs. T. G. Masaryk understood that the reform modernists, including the Czech modernists, were primarily apologetics. Whereas the modernists defended their church and wanted it to remain united, T. G. Masaryk reached the conclusion that Catholicism could not be reformed: «You cannot expect anything from the reform Catholicism because you cannot expect anything from Catholicism . . . we have to help ourselves.»³⁸

³² MAREK, P. – ČERVENÝ, V. - LACH, J. *Od katolické moderny k českému církevnímu rozkolu. Nástin života a díla Emila Dlouhého-Pokorného (1867-1936), kněze, politika a žurnalisty*. Rosice u Brna : Gloria, 2000, p. 76.

³³ VRCHOVECKÝ, J. *T. G. Masaryk a náboženství*. Přerov : Knihkupectví společenských podniků, 1938, p. 69, claims that T. G. Masaryk did not know about the encyclical.

³⁴ MALÝ, R. T. G. Masaryk a jeho vztah ke katolicismu. In *T. G. Masaryk a střední Evropa*, a cura di Richard Pražák. Brno : Masarykova univerzita, 1994, p. 15.

³⁵ TOTH, D. *Studie o Masarykovi*, p. 21.

³⁶ TOTH, D. Toth, *Studie o Masarykovi*, p. 87.

³⁷ TOTH, D. Toth, *Studie o Masarykovi*, p. 87.

³⁸ MASARYK, T. G. *V boji o náboženství*, p. 14; MASARYK, T. G. – BOUČEK, V. *O svobodě náboženské a volnosti přesvědčení*, p. 5.

The reform Catholics never abandoned the belief that Jesus Christ is the Son of God. They never accept Masaryk's assertion that the focus of Catholicism should be primary morality and that the authors of the Bible could not be Apostles. They also never agreed with his criticisms of Catholic doctrine.³⁹ Last but not least, T. G. Masaryk disapproved of the engagement of many Catholic reformists in political life.⁴⁰ Reform Catholicism seemed to T. G. Masaryk to be too weak, too theoretical, insufficiently philosophical, and not moral enough. It lacked a philosophical dimension, proper distance from the Catholic Church, and a sincere commitment to reforming the church.⁴¹ He felt the reform effort was merely a shallow attempt of a few eminent personalities in the movement.

T. G. Masaryk faced another conflict with the Catholic Church in 1906, when he criticized all the catechists at school, whom he labeled as agents in the pay of the Austrian government. He thought that religion should not be a school subject because students should live it, not study it. In 1906, 308 catechists accused T. G. Masaryk of speaking against the Catholic religion, but a court in 1906 in Prague acquitted him.⁴² The case became one of the milestones in the dispute between T. G. Masaryk and the Catholic Church and revealed an immense difference between the two rivals. Once vindicated, T. G. Masaryk spoke out against the declining Catholic Church and supported the separation of church and state in order to strengthen the religion: «The separation between the church and the state is already a stable and legitimate requirement. The European development, in fact, heads toward lesser influence of the church.»⁴³ The trial sharpened the tenor of Masaryk's criticism.

T. G. Masaryk disagreed with the Church on the basis of philosophy, theology, and the perception of historical events, but the roots of his criticism were his life experiences, discrepancies between theory and practice in the Catholic Church, everyday conflicts with Catholics, and circumstances in Austria-Hungary. He revealed his emphasis on moral appeal during a lecture in the in the Adalbertinum, a key building in the cultural life of Hradec Králové from the end of nineteenth century: «I saw in my life, and it was one of my most bitter experience, that pious Catholic people were morally wrong, perhaps much worse than many impious

³⁹ On the reform Catholics' belief that Jesus is the son of God, see POKORNÁ, Z. – JANÁKOVÁ, I. *Sigismund Bouška Františku Bílkovi. Korespondence z let 1895-1916*. Prague : Česká expedice, 1992), entry of 12 October 1897, p. 24. On Masaryk's positions, see his *V boji o náboženství*, p. 21.

⁴⁰ Prague, AMÚ, fund TGM, division 22, P, carton 115, folder 13, manuscript by Masaryk starting with the words: «Church shall not be a political institution.» T. G. Masaryk perceived the political Catholicism, respectively clericalism, as he marked it, as the abuse of religion for political goals.

⁴¹ Masaryk noted that «reformní kat.=theoretické, theologický, tj. více filosofie náboženství, popřípadě filosofie katolicismu.» Prague, AMÚ, fund TGM, division 22, P, carton 123, folder 58, manuscript by Masaryk.

⁴² See BOUČEK, V. *Profesor Masaryk v soudní síni*. In *Sborník vzpomínek na Tomáše Garrigua Masaryka*. A cura di Prokop Maxa and Lev Sychrava. Prague : Československá obec legionářská and Svaz národního osvobození, 1930, pp. 94-98.

⁴³ On Masaryk's comments on the decline of Catholicism, see SOUBIGOU, A. *Tomáš Garrigue Masaryk*, p. 87. The quotation from Masaryk is in *Student a politika* (Prague, Svoboda, 1990), p. 15.

and [supposedly] wicked people. I saw that so-called atheists were better, often better, than the Catholic theists. Morality must be, for the modern man, the most significant value, more important than membership in any church.»⁴⁴

His publications from 1907, *Intelligence and Religion* and *About Clericalism and Socialism*, were clear evidence of his definitive break with the Catholic Church.⁴⁵ T. G. Masaryk stated, «I do not believe in the [possibility of] genuine and effective reform . . . the Church already is outmoded, [and] Catholicism today is only negative and spiritually unable to continue.»⁴⁶ In 1907, Catholic reformism faced a defeat when Pope Pius X (1835-1914; reigned, 1903-1914) issued his encyclical *Pascendi Dominici gregis*. Simultaneously, T. G. Masaryk scored a political triumph when he won election to the Reichsrat through the support of Social Democratic electors. His election was the beginning of a thirty-year long political career. Although his party did not make significant gains in the elections and did not become a dominant force in Czech politics, Masaryk's political star continued to rise, and before World War I, he became one of the most important personalities in Czech political, religious, and cultural life.

In the new Czechoslovakia that came into existence in 1918, the public perceived Masaryk's faith in relation to his prewar attitudes. He was an apostate from the Catholic Church and therefore its mortal enemy. He fought against the Church during the Austro-Hungarian Monarchy and would continue to struggle against it in Czechoslovakia.⁴⁷ The attitudes of religious circles toward President T. G. Masaryk appear in an undated and unsigned document, probably written in the late 1920s, in the Vatican: «Masaryk was born as a Catholic=Catholic upbringing and education. He left the Catholic Church in England. [He] converted to Protestantism. He married a Protestant and publicly declared himself an enemy of the Catholic Church.»⁴⁸ As president, however, T. G. Masaryk tried to remain neutral, in terms of religion, and did not speak out against the Catholic Church, which was certainly proof of his statesmanlike wisdom and moderation, despite the popularity of his anti-Catholic statements in the country.⁴⁹ He also appreciated that Catholicism gradually adapted to the new state and participated in its democratic structures in the form of the Czechoslovak People's Party,

⁴⁴ MASARYK, T. G. *Intelligence a náboženství*, p. 102.

⁴⁵ MASARYK, T. G. *Intelligence a náboženství*; MASARYK, T. G. *O klerikalismu a socialism. Přednáška prof. T. G. Masaryka dne 30. března 1907 ve Valašském Meziříčí*. Valašské Meziříčí: Politický pokrokový spolek, 1907.

⁴⁶ MASARYK, T. G. *Intelligence a náboženství*, pp. 133-136.

⁴⁷ MALÝ, R. T. G. Masaryk a jeho vztah ke katolicismu, p. 13; TRAPL, M. Poměr T. G. Masaryka jako prezidenta k římsko-katolické církvi. In *Náboženská dimenze Masarykova myšlení. Sborník příspěvků z III. ročníku semináře Masarykova muzea v Hodoníně 17. listopadu 1994*, a cura di Irena Chovančíková. Hodonín: Masarykovo muzeum v Hodoníně, 1995, p. 64.

⁴⁸ Vatican, Segreteria di Stato, Sezione per i Rapporti con gli Stati, Archivio Storico. Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari (hereafter Vatican, S.RR.SS., AA.EE.SS.), fondo Cecoslovacchia, IV periodo, fascicolo 52, f. 25.

⁴⁹ TRAPL, M. Masarykovy spory s katolickou církví. In T. G. Masaryk a československá státnost: Sborník textů a přednášek. Jana Kohnová and Maria Bezchlebová. Prague: Porta linguarum, 2001, p. 145.

although there was no personal sympathy between him and its chairman, Jan Šrámek (1870-1956).⁵⁰

Just after 1918, there existed many problems that could not be authoritatively resolved neither by Czechoslovakia nor by Vatican side, but only by a gradual abrasion of the friction surfaces and benefit concessions to Catholicism. They were mainly matters of conclusion of the treaty between Czechoslovakia and the Holy See, the freedom of performing religious rituals and worship, (in) dependence of the Church on the state, the internal structure of the Church and its staff issues (e.g. dispute over the appointment of bishops), the question of marriages, divorces, funerals etc., protection of life, respect for religious holidays including Sundays, construction of new churches, free access to information, issues of universal freedoms and rights of citizens, questions of Church education, cultural heritage protection, charitable, missionary and social services, pastoral care in educational establishments, in the army and in prison, medical facilities etc., financial security clergy of the property and financial affairs of the Church, charitable, educational and cultural events, etc.⁵¹

The diplomatic relations between the Holy See and Czechoslovakia were established quite early⁵² – in November 1918 when the apostolic nuncio in Vienna Teodoro Valfré di Bonzo (1853-1922) announced the Czechoslovak delegate in Vienna Vlastimil Tusar (1880-1924) that the Pope Benedict XV (1854-1922; reigned, 1914-1922) had recognized the new Czechoslovak state. The direct diplomatic contact in the sense of personal connection between the Holy See and the Czechoslovak Republic was established a year later, in October 1919, when the mentioned T. Valfré di Bonzo, accompanied by nunciature auditor in Vienna Clemente Micara (1879-1965), reached Prague to meet the Foreign Minister E. Beneš (1884-1948) giving him an official document recognizing the Czechoslovak Republic.⁵³ C. Micara, who then held the position of the Apostolic Nuncio in Prague, remained in Czechoslovakia until summer 1923, when he was transferred to Belgium. In spite of active diplomatic contacts, Masaryk's contacts with the Catholic representatives including apostolic nuncios remained limited to the minimum necessary.⁵⁴

⁵⁰ TRAPL, M. *Trapl. Poměr T. G. Masaryka jako prezidenta k římsko-katolické církvi*, pp. 61-66; VÁCLAVÍK, D. *Náboženství a moderní česká společnost*. Prague : Grada, 2010, p. 79; Vatican, S.R.R.SS., AA.EE.SS., fondo Austria-Ungheria, III periodo, fascicolo 614, ff. 11-18, and fondo Cecoslovacchia, III period, fascicolo 3, ff. 28-30.

⁵¹ MAREK, P. *Církevní krize na počátku první Československé republiky. 1918-1924*. Brno : L. Marek, 2005, pp. 367-371.

⁵² ŠMÍD, M. et al. (a cura di). *Československo a Svatý stolec III. Diplomatická korespondence a další dokumenty 1917-1928*. Prague : Masarykův ústav, 2015, p. 27; HANUŠ, J. *Tradice českého katolicismu ve 20. století*. Brno : CDK, 2005, pp. 56-57.

⁵³ HALAS, F. X. *Fenomén Vatikán. Idea, dějiny a současnost papežství. Diplomacie Svatého stolce. České země a Vatikán*. Brno : CDK, 2004, pp. 542-543, 721. For more information regarding all apostolic nuncios in Prague in years 1920-1950 see ŠMÍD, M. *Apoštolský nuncius v Praze. Významný faktor v československo-vatikánských vztazích v letech 1920-1950*. Brno : CDK, 2015.

⁵⁴ Vatican, Secret Archive, Archivio della Nunziatura Apostolica in Cecoslovacchia, busta 5, ff. 50-108.

Many Catholics vowed to improve mutual Czechoslovak-Vatican relations through personal meeting between the President T. G. Masaryk with the Pope Benedict XV, respectively Pius XI, which may occur during the president's numerous trips to Italy. Vatican therefore observed all Masaryk's stays in Italy, which perhaps could promise an improvement of mutual cold relations. It used to be a custom that every major political figure, who stayed in Rome, visited not only the Italian king, but also the Pope. Although T. G. Masaryk called on Italy in the 1920s three times (in 1921 Capri, 1922 Capri and 1924 Sicily), he never met the head of the Catholic Church.⁵⁵

The Catholic intellectuals, under the leadership of the writer and doctor Jaroslav Durych (1886-1962), resolutely defended the Christian position. T. G. Masaryk, as one of the creators of Czechoslovakia in 1918, shared the blame for the current decline of religious life. The relatively harsh condemnations of T. G. Masaryk had a simple logic: Masaryk was an apostate from the Catholic Church, thus its main enemy today. In Durych's mind, Masaryk had fought against the Catholic Church during the Austro-Hungarian Empire, therefore he continued his struggle against it in the new Czechoslovakia.⁵⁶ It is not surprising that the first apostolic nuncio in Czechoslovakia, Clemente Micara, expressed his warning after the foundation of the Czechoslovak Republic: «The two most powerful and influential men, Masaryk and Beneš, are masons, socialists, and anticlericals.»⁵⁷

Masaryk's political activity in Czechoslovakia after 1918 did not encourage the Catholic camp to confront him. That was the reason why the Catholics had to resort to his prewar statements and writings, no matter how much they wanted to have a public discussion with T. G. Masaryk. As a result, Metoděj Habáň (1899-1984), a theologian and philosopher, denounced T. G. Masaryk and his concept of religion, based on his 1904 publication *V boji o náboženství* (The Struggle for Religion).⁵⁸ He also described Masaryk's knowledge of theology as superficial, unsystematic, and never getting to the point of religion and the church.

From all the Czech Catholic intellectuals who stood against T. G. Masaryk, the most critical was Durych, who relentlessly spoke against Masaryk's concept of democracy and Czech history that neglected the Catholic element in the nation's past. His animosity escalated and spawned a broader critique of Masaryk's

⁵⁵ ŠMÍD, M. Šmíd et al. (a cura di). Československo a Svatý stolec III., p. 378; KLIMEK, A. *Boj o Hrad. Hrad a Pětka. Vnitropolitický vývoj Československa 1918-1926 na půdorysu zápasu o prezidentské nástupnictví*, vol. I. Prague : Panevropa, 1996, p. 181; KOVTUN, J. *Republika v nebezpečném světě. Éra prezidenta Masaryka 1918-1935*. Prague : Torst, 2005, p. 319; HERBEN, J. *T. G. Masaryk. Život a dílo prezidenta osvoboditele*. Prague : Sifnx, 1947, pp. 340-341, 347.

⁵⁶ MALÝ, R. *T. G. Masaryk a jeho vztah ke katolicismu*, p. 13; TRAPL, M. *Tapl, Poměr T. G. Masaryka jako prezidenta k římsko-katolické církvi*, p. 64.

⁵⁷ Vatican, S.RR.SS., AA.EE.SS., fondo Austria-Ungheria, III periodo, fascicolo 588, f. 60 and fondo Cecoslovacchia, IV periodo, fascicolo 13, ff. ff. 54-55. In fact, T. G. Masaryk was never a freemason, and Edvard Beneš (1884-1948), who assumed the presidency after T. G. Masaryk, became a freemason at the turn of 1927/1928 but remained a rather passive member. For details, see ŠMÍD, M. *Všeobecný strach Vatikánu ze svobodných zednářů v ČSR*. In *Historica Olomucensia*, XL, 2011, pp. 125-140.

⁵⁸ HABÁŇ, M. *Masaryk jako filosof náboženství*. In *Filosofická revue*, IX, 1937, pp. 169-172.

personality. Durych wrote, «It is natural that, as a Catholic, I have a different view of the world than President T. G. Masaryk. The contradiction in these opinions is very significant.»⁵⁹ Durych's attitudes also led him to criticize phenomena associated with the political environment of Czechoslovakia and its president, such as Czech realism, the Church of Czechoslovakia, and the Czechoslovak People's party, which Durych criticized for being tolerant, democratic, and nonconflictual.⁶⁰ Durych appreciated the fact that T. G. Masaryk had destroyed the Austro-Hungarian Monarchy, and he was grateful for the newly created Czechoslovak state, even though he never accepted the concept of the Czech question along with Masaryk's humanism and realism.⁶¹

The Holy See observed T. G. Masaryk with suspicion and caution, as did the Czech Catholic intellectuals. The Vatican understood the arguments and comments of these radical Catholics and never openly supported them, although it considered their works useful and informative resources about Masaryk's personality. The Vatican was particularly interested in the president's political activity, proclamations, diseases, audiences, jubilees, thoughts, writings, interviews, trips at home and abroad, and family, especially his daughters, Alice (1879-1966) and Olga (1891-1978), and his wife, Charlotte. Regular reports of the apostolic nuncio in Prague also included information about other Czechoslovak political, cultural, or spiritual personalities: the priest, politician, and journalist František Jehlička (1879-1939);⁶² the politician, journalist, and writer Jan Scheinost (1896-1964);⁶³ the bishop of Hradec Králové and later archbishop of Prague, Karel Kašpar (1870-1941); and even the diplomat, politician, businessman, journalist, chamberlain of Pope Pius XI (1857-1939; reigned, 1922-1939), president of the Czechoslovak chapter of the Knights of the Holy Sepulcher, and member of the Legion of Honor, Jan Jiří Rückl (1900-1938).⁶⁴

T. G. Masaryk also made the church circles uneasy by his enforcement of the separation of church and state, which had frightened the Catholic clergy since World War I. T. G. Masaryk still refused to accept a radical separation, which could have jeopardized the political stability of the new state, even though it would have been in line with the anti-Catholic postwar euphoria of Czech public and in harmony with the desires of the socialist parties. T. G. Masaryk imagined a separation that would have the cooperation of the church—a mild form of the American model—to avoid the risk of a cultural struggle. He was convinced that

⁵⁹ DURYCH, J. President Masaryk. In *Rozmach*, II, 1924, 21, p. 314.

⁶⁰ On Czech realism, see DURYCH, J. Reakce. In *Rozmach*, II, 1924, 9, p. 131. On the Czechoslovak People's party, see DURYCH, J. *Vzpomínky na mého otce. Životopis Jaroslava Durycha*. Olomouc : Votobia, 2001, p. 209.

⁶¹ MED, J. Jaroslav Durych—fašista? In *Jaroslav Durych. Život, ohlasy, soupis díla a literatury o něm*. Jan Šulc, Jiří Kudrnáč, Karel Komárek et al. Brno : Atlantis, 2000, p. 333.

⁶² Vatican, S.RR.SS., AA.EE.SS., fondo Cecoslovacchia, IV periodo, fascicolo 27, ff. 1-25.

⁶³ VEČEŘA, P. Jan Scheinost—prominentní katolický novinář před národním soudem. In *Osobnost v církvi a politice. Čeští a slovenští křesťané ve 20. století*. Jiří Hanuš and Pavel Marek. Brno : CDK, 2006, pp. 487-502.

⁶⁴ PEHR, M. Jan Jiří Rückl—moderní katolický politik. In *Osobnost v církvi a politice. Čeští a slovenští křesťané ve 20. století*. Jiří Hanuš and Pavel Marek. Brno : CDK, 2006, pp. 323-328.

the Catholic Church would benefit from that sort of situation.⁶⁵ Today, it may be surprising that T. G. Masaryk, known for his critical attitude to the various churches, became the embodiment of moderate and friendly forms of coexistence of church and state.⁶⁶

The president tried to persuade Nuncio Micara, during his inaugural audience in September 1920, about the effort to realize the separation with a friendly and gracious spirit, according to the interests of religion and morality, and not in its hasty and radical form: «Mr. Nuncio, you wish our country to progress religiously and politically. I assure you that religious progress has been and will be a very important subject and that I am considering the program of separation of the church and state that the government has announced in the interests and terms of religion.»⁶⁷ Although the separation of church and state in Czechoslovakia never happened, the Vatican reluctantly prepared for it and considered certain alternatives.⁶⁸ The Vatican probably was not too concerned because of the opposition of Slovak Catholics and the ambivalence of some Czech political parties to the issue.⁶⁹ The Czechoslovak parliament adopted several laws restricting religious influence in the education system and liberalizing religious education, ideas linked to the separation of church and state that the 1920 constitution enshrined. Despite the failure to enforce the separation of church and state, the relationship of the Vatican and the new republic in Central Europe in the early 1920s was very hostile and unfriendly.⁷⁰

Masaryk's aloofness, diplomatic correctness, and relative religious neutrality toward the Catholic Church was something the Catholic circles slowly accepted. After 1918, the president replaced his prewar critical attitude with moderation, though he occasionally managed to irritate or even offend the church with his public and private speeches, his political performance, and even his silence.⁷¹ Some Catholics reciprocated the friendliness to the president, whom they saw as more than just an anticlerical orator from the prewar period. For example, the priest of Czech and Slovak settlements in Cleveland, Ohio, in the United States, Oldřich Zlámál (1879-1955) stated: «President Masaryk is neither Catholic nor an atheist, he is a rationalist.»⁷²

⁶⁵ Prague, AMÚ, TGM, division R, carton 452.

⁶⁶ KONÍČEK, J. *Modus vivendi v historii vztahů Svatého stolce a Československa*. Olomouc : Společnost pro dialog církve a státu, 2004, pp. 32-37.

⁶⁷ MASARYK, T. G. *Cesta demokracie. Projevy-články-rozhovory*, vol. 1 (1918-1920). Prague : Masarykův ústav, 2003, p. 339.

⁶⁸ HALAS, F. X. *Fenomén Vatikán*, p. 534.

⁶⁹ MAREK, P. *Církevní krize na počátku první Československé republiky*, p. 14.

⁷⁰ HALAS, F. X. *Fenomén Vatikán*, p. 545.

⁷¹ On the theme of T. G. Masaryk and the Catholic Church, see ŠMÍD, M. T. G. Masaryk a čeští katolíci. In T. G. Masaryk a česká státnost: *Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference pořádané Masarykovou univerzitou ve dnech 4.-5. září 2007 v Brně*. Helena Pavlincová and Jan Zouhar, Prague : Masarykův ústav, 2008, pp. 85-95; and ŠMÍD, M. Masarykův konflikt s katolickou církví na přelomu 19. a 20. století. In *Historický obzor*, XII, 2001, 11-12, pp. 265-270.

⁷² Vatican, S.RR.SS., AA.EE.SS., fondo Austria-Ungheria, III periodo, fascicolo 542, f. 52; M. Šmíd et al. (a cura di), *Československo a Svatý stolec III.*, cit., p. 44.

In his final report, Nuncio Micara judged Masaryk's personality and criticized Masaryk's anti-Catholic attitude and negative relationship to the Holy See: «Masaryk always has been a strong enemy of the Catholic Church, against which he fought throughout his life. He studied at the expense of the poor Catholic priest... only to leave the Catholic faith to turn to Protestantism. During his long teaching career, he educated more than a generation of young people, to whom he had given his own ideas. He acquired an aureole, primarily for his philosophical writings, although, according to insiders, he was just an average compiler of the works of German authors. It is interesting that Austria paid Professor Masaryk a salary that was higher than that of his colleagues. Masaryk, in fact, never wavered in his hostility to the Catholic Church and all that is Catholic. He had the constant support of Protestants, the YMCA movement, and school principals, who encouraged his antireligious spirit. It was Masaryk, who after the foundation of the republic, expressed in public: "Rome must be judged and convicted by Bohemia."»⁷³

In 1922, C. Micara reproached T. G. Masaryk for his sharply bellicose phrases «Rome must be judged and convicted!» and «Vienna has fallen, Rome must fall too!» that became popular among the radical camp in the post-1918 years although there is no evidence that T. G. Masaryk had told them. Despite Micara's constant criticism of T. G. Masaryk after 1918, he paid little attention to T. G. Masaryk in his correspondence with the Vatican until 1923.⁷⁴

Many hoped for the improvement of Czechoslovak-Vatican relations through a personal meeting between T. G. Masaryk, on the one hand, and Pope Benedict XV and then Pius XI, on the other hand, that could have occurred during one of the president's numerous trips to Italy. That is why Vatican officials closely observed Masaryk's stays in Italy, which they thought might lead to a personal meeting between the two that had the potential of improving the chilly relationship. It was customary that every significant political figure coming to Rome combined a visit to the Italian king with a papal audience. T. G. Masaryk stayed in Italy in the 1920s three times: in 1921 (Capri, 21 May to 11 August), 1922 (Capri, 12 June to 20 August), and 1924 (Sicily, 22 April to 27 May), but he never met the pope.⁷⁵ The Vatican also was irritated by rumors in 1922 that T. G. Masaryk planned on attending a Masonic congress in Geneva before visiting Holy Father in Rome.⁷⁶

The so-called Marmaggi Affair of 1925 was a quarrel between the Czechoslovak Republic and the Vatican regarding the celebration of the newly established National Day of Jan Hus.⁷⁷ In fact, Archbishop János Csernoch (1852-1927) from

⁷³ Vatican, Secret Archive, Archivio della Nunziatura Apostolica in Cecoslovacchia, busta 5, ff. 50-108.

⁷⁴ Vatican, S.RR.SS., AA.EE.SS., fondo Cecoslovacchia, IV periodo, fascicolo 5, ff. 21-22.

⁷⁵ KLIMEK, A. *Boj o Hrad*, vol. 1, p. 181; KOVTUN, J. *Republika v nebezpečném světě*, p. 319; and HERBEN, J. *T. G. Masaryk*, pp. 340, 341, and 347. Although T. G. Masaryk did not meet the Pope in Rome during his travels, he met other important personalities in the city, such as the Italian King, Victor Emmanuel III (1869-1947; reigned, 1900-1946) on 15 July 1921.

⁷⁶ Vatican, S.RR.SS., AA.EE.SS., fondo Cecoslovacchia, IV periodo, fascicolo 4, f. 84.

⁷⁷ For details regarding the Marmaggi Affair in 1925, see ŠMÍD, M. Marmaggiho aféra. Největší

Ostrihom already had warned the Vatican in 1920 about the affinity of Czechs to Hussitism.⁷⁸ When the papal nuncio discovered, at the end of June 1925, that the patron of the celebration was to be the president himself, he informed the Vatican since he considered Hus as a significant opponent of Rome.⁷⁹ The topic of Hus irritated the Vatican, while T. G. Masaryk simultaneously defended Hus and offended the Catholics. T. G. Masaryk stated that «a thinking, educated Catholic knows that, in the century of Jan Hus, the Church fell morally and religiously, and Hus and his followers became speakers of the true Christian world. Hus did not cause disruption, but the papacy did so. The papacy was guilty of his death and of committing violence against our nation.»⁸⁰ T. G. Masaryk also wrote that «our state did not arise from the idea of Cyril and Methodius, and the Catholic leaders and Catholic politicians did not have any outstanding participation» in its creation.⁸¹

The state secretary of the Holy See, Pietro Gasparri (1852-1934), immediately announced to the Czechoslovak embassy in Rome that, were T. G. Masaryk to lead the celebrations, he would order the nuncio to leave Prague.⁸² The ecclesiastical circles considered the potential participation of the president to be provocative.⁸³ In fact, as the historian Antonín Klimek wrote, T. G. Masaryk thought that it was the right time to teach a lesson to the Catholic politicians and the Vatican.⁸⁴ Papal Nuncio Francesco Marmaggi (1876-1949) received his orders to leave Prague, which led to the end of diplomatic relations between Czechoslovakia and the Vatican.⁸⁵ It was not a lesson for the Vatican but rather for the president, who remained religiously and politically isolated in the struggle against Rome. Members of the Church of Czechoslovakia did not stand united behind the president, while Masaryk's statements about Jan Hus irritated the Slovaks and Germans, the vast majority of whom were Catholic.

diplomatická roztržka mezi ČSR a Svatým stolcem v meziválečném období. In *Církevní dějiny*, VII, 2014, 14, pp. 40-49.

⁷⁸ Vatican, S.RR.SS., AA.EE.SS., fondo Austria-Ungheria, III periodo, fascicolo 588, f. 15.

⁷⁹ On Masaryk's opinion regarding Hus, see his work *Jan Hus. Naše obrození a naše reformace*, Prague, Nakladatelství JK, 1990.

⁸⁰ MASARYK, T. G. *Cesta demokracie. Projevy-články-rozhovory*, vol. 3 (1924-1928). Prague: Masarykův ústav, 1994, p. 145; and *Katolicismus a intelligence*. In *Národní osvobození*, III, 1926, 194, p. 2, 18.

⁸¹ MASARYK, T. G. *Cesta demokracie*, vol. 3, p. 146; 3: 1924-1928, 146; and *Katolicismus a intelligence*. In *Národní osvobození*, III, 1926, 194, p. 2, 18.

⁸² DOLEŽAL, J. *Masarykova cesta životem*, pp. 27-28.

⁸³ For details regarding the Hus celebrations see: Vatican, S.RR.SS., AA.EE.SS., fondo Cecoslovacchia, IV periodo, fascicolo 70, ff. 1-91. The best information about the events of the summer 1925 is the paper by Rückl in French from 15 July 1925: «Tout l'entourage du Président avait l'impression absolument précise que c'était lui-même qui était le principal auteur de cette action contre le Saint-Siège.» Vatican, S.RR.SS., AA.EE.SS., fondo Cecoslovacchia, IV periodo, fascicolo 57, ff. 41-42. The Czechoslovak circles blamed the Church for having placed the mutual relations at risk. See also HERBEN, J. T. G. *Masaryk*, p. 250.

⁸⁴ KLIMEK, A. *Boj o Hrad*, vol. 1, p. 339; and KLIMEK, A. *Velké dějiny země Koruny české*, vol. 13 (1918-1929). Prague and Litomyšl: Paseka, 2000, 461 and afterward.

⁸⁵ KLIMEK, A. *Velké dějiny země Koruny české*, pp. 380-382.

In the second half of the 1920s, there were signs of Masaryk's pacification. For example, he was less visible during the 1926 celebrations of Jan Hus. Nevertheless, relations with the Vatican did not improve because the attempt to reach a *modus vivendi* at the turn of 1927-1928 had failed.⁸⁶ Nevertheless, in 1928, the former ambassador to the Vatican, Kamil Krofta (1876-1945), and the minister of foreign affairs, Beneš, managed to regularize Czechoslovak-Vatican relations. The consequences of the *modus vivendi* was to consolidate the position of the Catholic Church in Czechoslovakia, which was apparent in the successful celebrations in 1929 of St. Wenceslas, or Svatý Václav in Czech (c. 907-935; duke 921-935), that attracted hundreds of thousands of Christians and many important state representatives, including T. G. Masaryk.⁸⁷ Although it appeared that T. G. Masaryk managed to overcome his initial aversion to Catholicism after the World War I, in the long term, including the 1930s, a permanent peace was elusive. Despite much speculation to the contrary, for which there is no evidence in either the Czech or Vatican archives, T. G. Masaryk died in September 1937 as a devout Christian but not as a Catholic. T. G. Masaryk was raised as a Catholic but questioned the faith when he was young. He maintained that religion should focus on morality, as opposed to miracles, ritual, and the notion that the Church acted as an intermediary between God and man. In part, his focus on deeds, as opposed to belief, was a result of his professional conviction, as a sociologist, in the need to improve the lives of citizens. After he completed his doctorate and met his wife, he left the Catholic church for Protestantism. Even after leaving the Catholic Church, T. G. Masaryk thought that it could reform, but he eventually abandoned hope. The Catholic Modernists attracted his attention, but he differed with them on doctrinal issues and concluded that they could not affect major changes to the Church. The biggest controversy he had with the Church before the First World War was in 1906, when he criticized catechists, who took him to court. After he won the case, Masaryk's open criticism of the Catholic church continued. After T. G. Masaryk became president of the newly established Czechoslovak Republic, Catholics assumed that T. G. Masaryk remained as militantly anti-Catholic and anticlerical as he was before the war, but the presidency prompted T. G. Masaryk to avoid public statements regarding religion in an effort to promote unity within the state. An exception occurred in 1925, when T. G. Masaryk became involved in the celebration of Jan Hus, whom the Catholics deemed heretical. The result was a break in diplomatic relations with the Vatican and anger among Catholics in Czechoslovakia that took several years to heal. T. G. Masaryk never again risked accentuating religious divisions in Czechoslovakia with either statements

⁸⁶ DEJMEK, J. Československo-vatikánská jednání o *modus vivendi*, 1927-1928. In *Český časopis historický*, XCII, 1994, 2, p. 283. The text of the *modus vivendi* in Czech is available on the Internet at <http://spcp.prf.cuni.cz/dokument/modus.htm>.

⁸⁷ Regarding the celebration of the mileniu of St. Václav, see Vatican, S. RR. SS., AA. EE. SS., fondo Cecoslovacchia, IV periodo, fascicolo 140, ff. 1-57. See also ŠEBEK, J. Svatováclavská tradice v meziválečném Československu 1918-1939 v kontextu vztahu katolické církve a společnosti. In *In omnibus caritas. K počtě devadesátých narozenin prof. ThDr. Jaroslava Kadlece*. Mlada Mikulicová and Petr Kubín. Prague : Karolinum, 2002, pp. 549-550; and HERBEN, J. *T. G. Masaryk*, p. 375.

regarding faith or actions, such as implementing a formal separation between church and state.

T.G. MASARYK – JEHO DUCHOVNÝ ŽIVOT A SPORY S KATOLÍCKOU CIRKVOU

Tomáša Gariguea Masaryka (1850-1937) poznáme zväčša ako prvého prezidenta Československej republiky. Avšak je dôležité si zapamätať, že ešte predtým než sa ním stal, prežil veľmi aktívny profesionálny život v období posledných rokov trvania Rakúsko-Uhorska. V roku 1914 mal už 64 rokov, bol profesorom na univerzite v Prahe, autorom mnohých kníh z oblasti filozofie, sociológie a histórie.

Predložená štúdiá sa zaoberá osobnosťou T.G. Masaryka, kde autor na začiatku mapuje jeho štúdiá, počiny a formovanie jeho myšlienok. Veľká pozornosť je venovaná práve jeho sporom s katolíckou cirkvou, ktorú častokrát kritizoval a dostával sa s ňou do konfliktov. Jedným z najväčších konfliktov s cirkvou bol konflikt z roku 1906, keď kritizoval katechéty, ktorí ho dali k súdu. Potom ako tento prípad vyhral, Masaryk pokračoval ďalej v otvorenej kritike katolíckej cirkvi.

Potom ako sa Masaryk stal prezidentom novovzniknutej Československej republiky, katolíci predpokladali, že ostane aj naďalej antikatólikom a antiklerikálom ako pred vojnou. Avšak pri vykonávaní svojho nového postu sa Masaryk vyhýbal verejným vyhláseniam, ktoré by sa týkali náboženských otázok. Výnimka nastala v roku 1925, keď sa Masaryk zapojil do osláv Jána Husa, výsledkom čoho bolo aj prerušenie diplomatických vzťahov s Vatikánom a trvalo niekoľko rokov, kým sa znovu obnovili. T. G. Masaryk následne už neriskoval žiadne náboženské rozpory v Československej republike.

A CSICSÓI REFORMÁTUS EGYHÁZKÖZSÉG TÖRTÉNETE A KEZDETEKTŐL A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚIG

LÉVAI Attila¹

The history of the Reformed Church Congregation in Cicov from the early days up to the World War II

Contemporary Reformed Christian Church in Slovakia has only a few communities and congregations which have their history documented as well as the village Cicov has, including the history of its Reformed Church Congregation. In general, we can say that only the involved regional historians and pastors begin to handle the history of a village, or eventually a choir, whose processing requires an enormous amount of time, as they virtually have to start from scratch. It is particularly true in the case of the history of a church choir, which represents a real challenge, but is of benefit only to those who know this history and understand it. In the case of processing of the history of the Reformed Congregation in Cicov, an explorer does not have a difficult task. Since the end of World War II, the parish priest stood at the head of the Congregation, who thoroughly knew the Church history, and whose writings have significantly enriched the sources related to the ecclesiastical history of the region. His name is Gejza Kura, who has enormous merits because due to his research, the histories of the local choir and the Reformed Diocese in Komarno, too have been preserved for the next generations. Within this paper, I will try to introduce a few moments from the rich history of the Reformed Congregation in Cicov, and thus we can pay honour to our ancestors in the year of the 500th anniversary of the Reformation, and thank them that they endured in this 500-year long fight and left us the Church, choir, stories and a part of history.

Key words: Cicov, Reformed Church Congregation in Cicov, Gejza Kur, choir history.

Kévs olyan település és református gyülekezete van ma jelenleg a Szlovákiai Református Keresztyén Egyháznak, amelynek olyan jól dokumentált történelme van, mint a csallóközi Csicsó községnek, s azon belül külön a református gyülekezetnek. Általánosságban véve ugyanis csak a „megszállottabb” helytörténészek és lelkészek kezdenek bele olyan település-, vagy gyülekezet-történeti munka feldolgozásába, amelynek a megírása rengeteg időt igényel, hiszen általánosan elmondható, hogy gyakorlatilag mindent majdnem a nulláról kell kezdeni. Nagyon igaz ez egy gyülekezet-történet esetében, amely feldolgozásában sok kihívást tartogat – ám haszna jószerivel csak azok számára van, akik értik és élik ezt a történetet. Azok számára viszont ez a haszon felbecsülhetetlen.

Pár évvel ezelőtt magam is egy gyülekezet-történeti kismonográfiát írtam² a gyülekezetünk történetéből. Nem volt nehéz dolgom, hiszen a gyülekezet lelkészeinek sorában a második világháború végéig olyan lelkész-elődöm ténykedett a gyülekezet élén, aki az egyháztörténet szakavatott ismerője volt, s aki nem

¹ Mgr. Lévai Attila, PhD., Selye János Egyetem Református Teológiai Kar - dékán, Történeti Tudományok Tanszéke-adjunktus, Bratislavská cesta 3322, 945 01 – Komárno, mail: levaia@ujs.sk

² LÉVAI, A. *Gyülekezet-történetek*. 1. vyd. Szentendre, Hungary: Tillinger Péter Műhelye, 2014. 139 s. ISBN 978-615-80164-3-8

csak a fióknak dolgozott, hanem művei a háború előtt /majd újonnan a 200-es évek elején, új kiadásban/ meg is jelentek³, jelentősen gazdagítva a helyi és a régió-beli egyháztörténeti forrásokat. Ez az ember Kúr Géza⁴ tiszteletes volt, akinek lelkesi megítélése mindmáig rendkívül vegyes, ám elvitathatatlan érdemei vannak a tekintetben, hogy a gyülekezet és más kutatásai révén a Komáromi Református Egyházmegye régi kor-dokumentumai feldolgozást nyertek, illetve megmaradhattak az utókor számára.⁵ Most e tanulmány keretében leszűkítve szeretném legalább egy pár momentumát felvillantani annak a gazdag történeti anyagnak, amely a csicsói református egyházközség több évszázados történetében fellelhető, s amellyel, így, a reformáció 500. jubileumi évében tiszteleghetünk is eleink előtt, megköszönve nekik, hogy kitartottak a fél évezredes küzdelemben, hogy ránk örökölt hagytak egyházat, gyülekezetet, történeteket és egy szelet történelmet is a gyülekezet kapcsán, s megköszönhetjük azt, hogy most van kikről írjunk.

1. Település-történet

Hiteles írásos feljegyzések településekről legtöbb esetben papok, püspökök, mint pl. Ipolyi Arnold püspök, néprajzkutató vagy Ebenhöch Ferenc győri kanonok, vagy már az előző írásaimban felsorolt történetírók tollából erednek. Azonban esetenként értékesek lehetnek a település jegyzetelői által fennmaradt feljegyzések és visszaemlékezések, melyekre hitelesen lehet támaszkodni.

Hogy településünk már az első írásos feljegyzés előtt lakott volt, arról Ebenhöch Ferenc győri kanonok régészeti kutatásai is tanúskodnak. Csicsó és Komáromfüss határában kőkorszaki szerszámokat talált, úgymint kőalapácsot és kőbaltát. Miután a munkás a fogast takarítva levette, találós kérdésként megkérdezte tőlem, hogy lehetett ilyen tökéletesen kifúrni ezt a követ, és mi volt ez egyáltalán? Felismertem, és tartottam szerencsémnek, hogy a komáromi Duna Menti Múzeum régészeivel bizonyíthattam az értékes tárgy valódiságát. És hogy

³ Lásd e tekintetben a tanulmány végén közölt felhasznált irodalmi jegyzéket.

⁴ Személyére a későbbiekben bővebben ki fogok térni.

⁵ E helyen azért meg kell jegyezsek egy érdekes történetet. Teológus koromban a komáromi Calvin J. Teológiai Akadémia számára egy Kálvin – mellszobrot adományozott Kúr Géza fia, Kúr Csaba, aki akkor elismert szobrászművész volt az Egyesült Államokban. Kér Géza művei akkor még nem jelentek meg ismételt kiadásban /leszállítva a Komáromi Református Egyházmegye c. munkáját/, de e szobor-ajándékozás kapcsán pár alkalommal egyik előadó tanárunk felidézte Kúr Géza életművét. Kitért arra a szomorú „anekdotára” is, amely arról szólt, hogy Kúr Géza hirtelen távozása után a csicsói paplakok kiürítők hogyan szelektálták a hátrahagyott hatalmas könyvtárat, könyveket, leveleket, melyre úgy emlékezett vissza az illető, hogy: „egy láda könyv került a költöztető teherautóra, egy láda a bokor mögé – amit aztán az éjszaka leple alatt más valaki szedett össze.” Tény és való, hogy a Küzdelmeink c. könyve ismételt kiadását követően a könyv újkori szerkesztőjével, Koncsol Lászlóval folytattunk egy érdekes beszélgetést 2000. novemberében, amely arról szólt, hogy hogyan lehetne kideríteni, kinek adta vagy hová rejtette el Kúr Géza az általa megírt /mert erre többször is utalt/ Komáromi Református Egyházmegye 2. kötetének kéziratát. Koncsol szerkesztő úr arra kért, mint a gyülekezet akkor frissen kinevezett lelkészét, hogy járjak nyitott szemmel, és minden felújítási munkálatunk esetében végezzek alapos kutatást, hátha előkerül a kézirat. A gyülekezetben a 17. évemet kezdem meg szolgálatban, amit lehet, ez alatt az idő alatt felújítottunk. Kézirat nem került elő.

településeink az előző korokban is lakottak voltak, sok esetben határi dűlőnevekből is következtethetünk. Így például a szomszéd Füss határában található Kúcsű domb is erről árulkodik.⁶

Csicsó ... mondhatnánk semmi különös, ugyanolyan település, mint Csallóközben bármelyik körülöttünk. Mondhatnánk semmi különös, azonban ha a felkelhető feljegyzéseket böngészgetjük, érdekes és értékes történelmi adatokra találunk.

Itt terül el a vén Duna, amely tán még államhatár a szakállas, öreg Csallóközben. Csupa dudva, muhar, tőzegmohás nádasok, vén, ácsorgó tölgyek terebélyesednek. A nyárfákból, fűzekből, kőrisekből, szilfákból tűzdelt erdők csendje gyönyörködteti a látogatót.

Ám, ha történetírók feljegyzéseit kutatjuk, olvasgatjuk, érdekes történetekre lelhetünk. Ezért lapozgattam Borovszky Samu Magyarország vármegyei és városai monográfiáját, Alapy Gyula A csallóközi halászat története, Ipolyi Arnold Csallóközi uti-képek, a Kalligram könyvkiadó által 1993-ban és 1994-ben Pozsonyban újra kiadott könyveit, Fényes Elek Magyarország geográfiai szótára 1851-ben kiadott feljegyzéseit, Vályi András: Magyar Országának leírása, 1796-os lexikonát. Az első írásos emléket 1172-ből találhatjuk, ahol falunk SISOU név alatt szerepel, mint II.Géza jobbágynak, Konrádnak a tulajdona. Aztán sorban: 1225-ben Chichou, 1227-ben Sichou, 1268-ban Chychow, 1378-ban Alsou-Chychow, 1442-ben Chichou et alia, 1460-ban Also és Felső Chychou, majd 1773-tól Csicsó. Konrád, II.Géza jobbágya 1172-től a Pannonhalmi Apátságra hagyományozza Csicsót. Ezt követően, 1468-ban már a komáromi várbírtoké. A győri várkapitány Ugrovincs Vid 1547-től birtokolja. 1562-től Paxy János a komáromi várkapitány tulajdona.⁷

Később Iller János győri várkapitány bírja. Ezt követően a 17.században már a Zichyeké, akik a Csallóközben, Csicsón telepedtek le. (1630 táján Csicsót Komáromtól Zichy Pál vette bérbe, aki letette a kastély alapjait. 1657-ben aztán Zichy István megvásárolta a birtokot.)* A 18.század közepétől az alsócsicsói Nagy és Pálffy nemesi családoknak volt itt még birtoka. A Pálffy családról tudnunk kell, hogy Anjou leszármazottak. A 19.században az utolsó Zichy, Terézia halála után férje, a megyeri születésű gróf Waldstein János lett az örökös. Róla tudjuk, hogy a „legnagyobb magyar” Széchenyi István testi-lelki jó barátja volt. Halála után második felesége gróf Kálnoky Adél, a francia Sabran-Pontevès herceghez ment feleségül. Mivel Kálnoky Adél egyetlen fia kiskorában meghalt, így utána unokaöccse gróf Kálnoky Sándor lett a település kegyura. 2000-ben Kálnoky Alojz, Kálnoky Sándor fiatalabbik fia, az egykori Zichy kastéllyal együtt visszanyerte a család birtokait is.

Csicsó település jellemzéséhez, helyrajzi leírásához. Csicsó a Komáromi járás egyik legnépesebb települése a legrégebbiek közé tartozik. A Duna menti síkság részét alkotó Csallóköz alsó részében, az ösfolyótól 1,5 km-re terül el. Abszolút

⁶ NAGY, G. Csicsói füzet, A kötetet szerkesztette: Lévai Attila, Kiadó: Csicsó, Csallóköz és Csallóköz Kultúrájáért és Hagományaiért közhasznú társaság, ISBN: 978 – 80 – 971150 – 8 – 1, 38. p.

⁷ KONCSOL, L. (szerk.). A Csallóköz városai és falvai. Első kötet: Albár-Füß. Pozsony : Kalligram Könyvkiadó, 2001, 209-222.pp.

földrajzi helyzetét az északi szélesség 47° 46' 12" és a keleti hosszúság 17° 46' 1" határozzák meg. Közigazgatási területe 29,5 km², tengerszint feletti magassága 113 m, lakosságának száma a 2011-es népszámlálás szerint 1292 fő.⁸

2. A református gyülekezet kezdeteinek története

Kúr Géza 1932-ben kiadott gyülekezet-történeti munkájában már leírta, hogy valójában három egyházközség életéről kívánt írni. Három református egyházközségéről, melyek körülbelül egy időben születtek, egy időben tértek át a reformáció igazságaira, s kezdetben valószínűleg, mint társegyházak a legelőször kifejlődött anyaegyháznak (Kolozsémának) voltak filiái, de később különválva, önálló anyaegyházközségek keretében folytatták életüket. E három egyházközséget egymástól ügyszólván csak olyan távolság választotta el, hogy ha a kiáltás nem is, de a harangok szava egyikből a másikba áthallatszott, a lakosság pedig egymással az összeházasodások révén csaknem kivétel nélkül rokon volt mind a három faluban, mégis mindegyik egyháznak más és más lett sorsa a századok folyamán.

Az egyik egyházközség teljességgel megsemmisült (Füss), mint református gyülekezet, és emlékezete inkább a régi írásokban él, aktív gyülekezeti élet mindmáig nincs benne. A másik református gyülekezeti közösség úgy tűnt, hogy meghalt, de halottaiból Isten kegyelme által 111 esztendő múlva feltámadott - ez a máig élő, s ma már anyaegyházközségként a másik két közösség felett áll csicsói gyülekezet. A harmadik az egyház alakulásától kezdve megfogyatkozva, tépve és megszaggatva ugyan az élet viharában, de él megszakítás nélkül napjainkig, igaz, a 19. század vége óta már csak leányegyházként, de hite és élni akarása e közösségnek töretlen – ez Kolozséma. E három egyházközség közül én nagy részben csak a csicsói gyülekezet történetéről kívánok számot adni. Jeleztem a bevezetőben, mint ahogyan Kúr Géza is a korábbi egyháztörténeti munkában⁹, hogy az évek óta gyűjtött, de mégis kevés adatnak birtokában hézagos lesz a kép, amit a református gyülekezet történetéről fel tudok majd mutatni, de vallom: el kell indulni a feltárás útján, hogy valamikor majd valaki részletesen adhasson számot a történetekről.

Kolozséma, aztán Csicsó és Füss reformációját az 1530-as évek elejére kell tennünk. Eme kitétel azon a tényen alapszik, hogy Gönyű, melyet Kolozsémától csak a Duna választ el, ez időben már a magyarországi reformáció egyik legnagyobb támogatójának, Enyingi Török Bálintnak a birtoka volt. Török Bálint, aki jószágain nemcsak megengedte a reformációt, de különösen Bálint nevű papjával terjesztette azt, bizonyára ezen új birtokán is módot, alkalmat talált arra, hogy a reformáció tanai gyökeret verjenek. Bálint pap az 1536. év végén már Debrecenben hirdeti az ígét, hogy Török Bálint ez új birtokát, melyet 1536. szeptember 30-án kapott Szapolyaitól zálogba - urának kifejezett kívánságára - átvigye az evangéliumi tudományra. E tény, mely Török Bálintnak és papjának szinte tü-

⁸ NAGY, G. i.m.38.p., illetve: <http://csicso-nagy.uw.hu/fo-o-Csicso-NAGY-A/csicso-tortenet.htm>

⁹ KÚR, G. *Küzdelmeink (Három református egyház története)*. Pozsony : Kalligram Könyvkiadó, 2000, 15. p.

relmetlen buzgóságát igazolja a tiszta evangélium terjesztésének terén, igazolja ama tény helyes mivoltát is, hogy ti. Gönyűvel szemben sem lehetett akár Török Bálint, akár papja késedelmes, de mikor Gönyű városát gesztési birtokához csatolta, illetve mikor az 1527-ben Győr ostromakor elpusztult helységet elfoglalta (nehogy ezt is a mohácsi csatában elpusztult földesurak birtokait a maga számára elkönfiskáló katolikus papság szállja meg), annak újraépíttetésével egyszersmind a reformáció alapköveit is lerakta. Kolozsnéma lakosai a gönyűiekkel állandó és közvetlen érintkezésben voltak mindig, a csicsóiak és füssiek pedig a kolozsnémaiakkal voltak így, tehát közvetve - bár gyakran közvetlenül is - ők is érintkeztek a gönyűiekkel. Lehetetlen, hogy ennek az állandó érintkezésnek ne lett volna hatása, s joggal feltételezhetjük, hogy bizonyára volt is. Feltételezhető, hogy mint a kb. két évszázaddal később elárvult gönyűi eklésia cselekedte, hogy ti. filiaként Kolozsnémához csatlakozott, így Gönyű székhellyel Gönyű, Kolozsnéma s talán Csicsó egy egyházközséget alkottak (Füss sajátságos helyzeténél fogva Ásványtővel társult), amíg mindegyikbe jutott pap. Feltételezhetjük, hogy ezekben a gyülekezetekben is, aki a reformáció magvait, illetve most már plántáit ápolgatta, Huszár Gál, akinek talán az egész Csallóköz reformációja tulajdonítható a történettudósok meglehetősen alátámasztott következtetései szerint. Ezen feltételezés igazolását az támasztja alá - mint ezt hajdan az 1790-1800-as évek táján volt két komáromszentpéteri lelkész, Bátorkeszi Kiss István és Tóth Sámuel is megállapították - hogy a mohácsi vész után a nyitrai püspökséget is birtokába kerítette Török Bálint, s ezt a vidéket is az ide hozott protestáns papok által reformálta. Tehát itt is, amikor Huszár Gál, akit Oláh Miklós esztergomi érsek elfogatni akart, s az elfogadás elől menekülve az 1563. év elején előbb Hetényben, aztán Szentpéteren, Martoson, Ímelyen és más helyeken meg-megállott, hogy útjában is hirdesse az evangéliumot, igen sok helyen már a reformáció híveire talált. Természetesen voltak olyan falvak is, ahol Huszár Gálnak kellett jönnie, hogy az evangélium gyökeret verjen.¹⁰

A csicsói református egyház alapításának idejére semmi biztos adatunk nincs. Valószínű, hogy Gönyűn keresztül Némára és így Csicsóra is elkerült a reformáció, ami aztán nem sokáig maradt csupán az azt befogadott hívek lelki kincse, hanem a reformált egyházhoz való tartozottságukat külső alakulásokban, egyházközség megszervezésében, a templom, iskola és egyéb szükséges épületek megteremtésében, ref. papnak, iskola-mesternek a beállításában siettek megmutatni a csicsóiak is.

Ha figyelembe vesszük aényt, hogy a reformáció majdnem elképzelhetetlen gyorsasággal hódította meg az országot a reformátoroknak fáradságot nem ismerő lelkes munkája nyomán, s ha tudjuk, illetve feltételezhetjük, hogy Kolozsnéma Török Bálint papjának a Dunántúlon 1536-ig végzett reformátori munkássága hatására már reformátussá lett, ugyanezt állíthatjuk Csicsóról is. Ámde ha elfogadjuk Tóth Ferenc Egyháztörténelmének állítását, hogy kezdetben példának okáért

¹⁰ , mint az említett feljegyzések mondják: ... ennek a Cicero és Demosthenes nyelvén szállott nagy Huszár Gálnak, elég volt csak párszor predicállania a Mátyusföldi Eklésiákban, s azok cum gentibus léptének által a megismert evangéliumi religiora... », lásd: KÜR, G. *Küzdelmeink*, 14. p.

a Csallóközben 16 gyülekezetnek volt egy papja a papokban volt hiány miatt, nem tartható valószínűnek, hogy Csicsó is mindjárt önálló egyházzá alakulhatott, hanem igenis a hagyomány szerint Kolozsnémán kezdetben működött Kardos nevű papot állíthatjuk a feltételezésünk szerint Kolozsnémával egy egyházközséget alkotott Csicsó első református papjának is.

3. A gyülekezet története a 17-18. századokban – szemelvények

Perlaki Könczöl Márton lévai lelkész, barsi esperestől maradt fenn egy 1650. június 24-én kelt levél, melyben a Felsődunamelléki Egyházkerület egyházainak lajstromát egyházmegyénként elkülönítve közli¹¹. Ebben a levélben már tudunk az önálló csicsói ref. egyházról, melynek az akkori lelkésze Szűcs János öreg ember („joannes Pellionis senex vir”). Az 1654. esztendőben azonban a lelkész már Újvári István, kinek az idejéből ismerjük a legrégibb csicsói lelkészi javadalmat is. Az 1655. év október 13-án a farkasdi zsinaton püspökké választott Senczi Száki János az 1659. év június 8-ra Farkasdra zsinatot hívott a lelkészképesítő vizsgát teendő lelkészekkel a Helvét hitvallás II. fejezetében foglaltak fölött tartandó vitatkozásra. E vitatkozás, illetve lelkészképesítő vizsgálat ideje alatt a második napon egyházi beszédet mondott Körmenyi György csicsói lelkész, aki valószínűleg azonos az 1673. esztendőben Bana községben található Körmenyi György lelkésszel, s aki a pozsonyi vértörvényszék elé idéztetett, és ott elítélve gályarabságot szenvedett. E mellett szól az az 1800-as években följegyzett hagyomány, hogy egy csicsói prédikátort a Dunántúlról vittek el a gályákra. A pozsonyi vértörvényszék jegyzőkönyvében találunk egy nevet: Szentgyörgyi Jánosét (Joann Szentgyörgyi in Csicsó), akiről valószínű, hogy a komáromcsicsói lelkész volt, s mint ilyen, szintén a vértörvényszék elé idéztetett. Amennyiben tényleg komáromcsicsói lelképásztor volt Szentgyörgyi János, úgy az ő nevének emlékezetben való megőrzése annyiban is fontos mireánk, hogy az ő idejében, az 1673. esztendőben szüntették meg brutális erőszakkal a csicsói református gyülekezetet, mely aztán - amint látni fogjuk - csak 1784-ben tudott föltámadni.

Az egyházközség mikor és mi módon történt megszüntetéséről első helyen (időrendi sorban is) mint minden kétséget kizáró bizonyosság az egyház birtokában levő következő régi nyilatkozat beszél:

*„Mi alól megnevezendők adjuk tudtára és értésére Nagyságtoknak és Kegyelme-
teknek, hogy Fölséges Császáruk és kegyelmes koronás Királyunknak Országunkhoz
köteleztetett kegyes irgalmasságukból Templomunk lévén mindenkor prédikátort
tartottunk De az 1673-ik esztendőben Méltóságos Groff Zichy István az üdőben levő
földes urunk engedelmeiből ugyan Méltóságos Groff Kolonits nevű Pap uraság Győr-
ből sajkán Csicsóra jött Templomunk elvételére, amint hogy fejszével maga vágta bé
is az ajtót és úgy a több mellette levőkkel feltörette és így az üdőtől fogva soha sem
engedetett meg földes urunk által, hogy Templomot építhessünk, avagy prédikátort
tarthassunk, és azon elvett Templomot elhánytatván Groff Zichy István a mostan álló
Templomot építve annak köveiből, mellynek nagyobb bizonyására elhítelére ad-
tuk ezen levelünket falun szokott illő petséünkkel megerősítvén.*

¹¹ THURY, E. A Dunántúli Református Egyházkerület története I. Pozsony : Kalligram Könyvkiadó, 1998, 509.p.

Actum Csicsó die 8 May. 1735.

<i>N. Nagy Gergely</i>	<i>Főbíró Farsang Péter</i>
<i>N. Pálfi Pál</i>	<i>Törvény Bíró Détsi Péter</i>
<i>N. Pálfi István</i>	<i>Esküdt ember Kovács János</i>
<i>Csémny Gergely és</i>	<i>Balás János Nagy István</i>
<i>Csémny András</i>	<i>Nótárius Beretzky György.</i> ¹²

Közvetlen adataink nincsenek annak a megállapítására, hogy a csicsói egyház mennyi szenvedés és megpróbáltatás után jutott el szenvedéseinek koronájához, az Eklézsia megszüntetéséhez, de megállapíthatjuk, hogy a bajokból bőven kivette osztályrészét. A református egyház árván maradt tagjai azonban nem fogytak meg számban, nem tántorodik el közülük hitétől egy sem; pap nélkül, tanító nélkül, templom, iskola nélkül is a Torkos-féle összeírás teljesen reformátusnak találja az egész falut. Az eklézsia megszűnte után az első időben a szomszédos Füss községet keresték föl ahová, mint azt a füssi egyház anyakönyvéből megállapíthatjuk, vitték Isten dicsőségére tett adományiakat is, majd ennek az 1737-ben teljesen református falunak erőszakkal volt katolizálása után a valamivel meszebb levő Koloznémára mentek az ígét hallgatni. Némán kicsi volt a templom, csak 260 lelket fogadott be. Nem volt baj; Csicsóról, Gönyűről (mely cca. az 1730-as évek táján vesztette el önállóságát) és Némáról 1000–1100 lélek, nyáron, avagy télen ott volt mindig – ha be nem fértek: a templomajtón, a templom előtt szorongva – hogy hallgassák az Igét.

.....

A Türelmi Rendelet kiadása után föllélegzett az egész ország protestáns népe. Az árva eklézsiák a rendelet szerint bejelentették újjáalakulási szándékukat, be-terjesztették a hívek összeírásáról, a lelkészek, tanítók fizetésére szánt évenkénti adózásukról, illetve az egyház fenntartására szánt alapokról a kimutatásokat. Mikor aztán megérkezett az engedély, hozzáfogtak lángoló lelkesedéssel, csak az imádságos lelkeket jellemző adakozni tudással, Istenbe vetett rendíthetetlen hittel az építés munkájához. Így tettek a csicsói reformátusok is, akik 86 családdal és ebben 528-as lélekszámmal megalapították másodszor a csicsói református keresztyén anyaegyházat. Ámde ez nem ment minden baj nélkül. Csak 86 református család élt együtt, s a Türelmi Rendelet szerint nem volt joguk az önálló egyház alakítására. Az erős élni akarás azonban segített. Felségfolyamodással éltek, amiről Vajda Péter prédikátor így számol be:

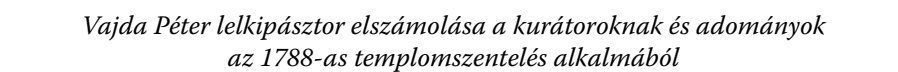
¹² KÚR, G. *Közzelmeink*, 53-54.pp. Megj: az eredeti levél mindmég megtalálható a gyülekezet levéltárában /Lévai Attila, 2017/

„ 1. Fels. Consiliumnak nem lévén annyi hatalma, hogy nyolcvanhat Famíliának szabad oratóriumot engedjen, hanem Fels. Urunknál praesentáltatta a dolgot és Fels. Urunk maga engedte és praesentáltatta, hogy adja ki a szabadságot; ekképen ki is adta. E parantsolatnak ténora szerint - hogy az Ekklesiának kisebb-nagyobb tagja befoglaltassék és megkérdessék ki-ki mit szánt a Templom és parochiális házok felépíttetésekre, - meg is kérdeztettek

A csicsói ref. egyház újraalakulása utáni első prédikátor Vajda Péter, aki hivatalát Csicsón 1784. március 31-én foglalta el. Csicsóra jövetele előtt a kolozsnémai egyháznak volt a lelkésze, tehát mint ilyen, lelkésze volt a Némához filiaként kapcsolódott Csicsónak is. 1784. esztendőben építették fel iskolájukat és a tanítólakást. Ezen munkálatok befejezésével fogtak hozzá a templomépítéshez szükséges előkészületekhez. (Az egyház megalakulásától kezdve egészen a templom elkészültéig az istentiszteleteket a paplakáson tartották. Ugyanitt meg kell jegyeznünk azt is, hogy a paplakás számára a telket Ns. Nagy Márton közbirtokos engedte át az egyháznak.) Még 1784. július 29-én kijelölte gróf Zichy István földesúr a templom építésére a református híveknek adományozott helyet hivatalos személyek jelenlétében. Katolikus részről megjelentek Ferberth Ferenc vármegyei assessor, Csécsy Rudolf ordinárius szolgabíró és a többiek, a református részről Laky Mihály, Madary István és Csejthey István urak, mely adományáról donációs levelet¹³ is adott a gróf ugyanazon év november 26-án, még az 1785. esztendőben. Az anyagiak hiánya miatt azonban csak az 1788. esztendőben készülhetett el a torony nélküli templom, melyet rendeltetésének azon év november 2. napján ünnepélyes fölszentelés keretében adtak át.¹⁴ Még a templom elkészülte előtt, az 1787. esztendőben (július 18-án) beszereztek egy harangot, amit a parókia előtt fölállított haranglábra szereltek föl, és csak az 1797. év szeptember 24-én helyeztek az előtte való évben elkészült toronyba. Az egyház újraalakulásával egyidejűleg gondoskodtak új temetőről is a csicsói reformátusok, mely a mostani temetőnek a dombosabbik része. Ezt 1785. esztendő október 8-án szentelték föl, és temettek bele ugyanakkor egy Pléger Péter nevű embert. A csicsóiak a templomtelket (abban az időben $\frac{1}{4}$ hold, ma már csak 60 négyszögöl) megnyitották, a templom hátulsó végén volt ajtót berakva a torony alatt (a toronnyal szemben állva baloldalon) nyitottak új bejáratot. A toronyépítésről meg tudunk állapítani annyit, hogy elegendő pénze a gyülekezetnek e célra nem volt, mert Ns. Nagy István, Domonkos Péter és Bödök Ferenc kurátor urak aláírására 100Rhs. forintot is vettek kölcsön a Patas községben lakos „Öreg Simon Márton Uramtól“.

¹³ Lásd a gyülekezet levéltárában

¹⁴ Ennek apropóján lett a 2008-as lelkészbeiktatás is, mintegy ugyancsak új mérföldkő a gyülekezet életében, november 2-ra ütemezve.

Szegény embernek nincsen majorja. Püspöki aggregény volt. 71 esztendő

sa alatt általános jelleget öltött magára mindenfelé. Érdekes ezzel kapcsolatban megemlíteni, hogy Bartha Ferenc a saját használatára az Uraságtól nyert földből „egy jó darabot” az Eklézsia használatára engedett át 1804-ben, s az 1807. évi Canonica Visitatio alkalmával az esperes utasítást kénytelen adni a gyülekezet presbitériumának, hogy a földet, amit eddig „elfeledtek” megművelni, műveljék meg, és valamilyen maggal vessék is be. Bartha Ferenc a komáromi református egyházmegyének tanácsbírája volt. A halálát anyakönyvező temető lelkész ezt írja róla: „Tiszt. T. Bartha Ferencz A Komáromi Ven. Papi Sz. Társaságnak Híres Assessor, kilencz esztendőig s néhány hónapig volt csicsói prédikátor. Meghalt 53 esztendő korában. Forró nyavajában.” Síremléke, egy alacsony kő, áll ma is. Rajta a felírás: „*Gyászoszlopa Tiszt. T. Bartha Ferentz Tsitsoi H. c. prédikátor Urnak, Mellyet LIII. Esztendőkre terjedt élete után Hitestársa Szalatsi Sára Igazhűsége jelöl emelt Okt. 7. napj. 1810. esztendőben*”¹⁶.

Csonthos István, a következő lelkész¹⁷, állása elfoglalásáról ezt írja fel az anyakönyvbé: „*Minekutánna ezen Csicsói Rfta Sz. Ekklesiá rendes prédikátora Tiszteletes Bartha Ferentz Ur meghalt volna, én Csonthos István a Somarjai Sz. Ekklesiából rendes hivatal által hivattatván a csicsai Rfta Sz. Ekklesiába eljöttem, melyben a Prédikatori Hivatalt folytatni elkezdtem d. 14. Mai. 1811.*”¹⁸ Csonthos István 1814-től kezdve már Aranykönyvet vezet az Isten dicsőségére tett adományokról¹⁹, s ebben a könyvben az adományok évről évre szaporodnak, noha már az első esztendőben is nincsen család, mely adományát le ne róttá volna. 1816-ban mint egyházmegyei tanácsbíró vendégül látta magánál Csonthos a tractuális gyűlést, melyet az esperes Csicsóra 1816. május 20-ra és 21-re hívott össze. Ezen a gyűlésen Csonthos indítvánnyal állt elő, hogy azzal a tanítóság helyzetén segítsen. 1837. okt. 30-án kelt körlevelében Tóth Dániel esperes, lakszakállasi lelkész azt írja Csonthos Istvánról:

„*T. T. Csonthos Istvány Ur, egyházi Vidéki Nagyérdemű Tanácsbíró és Csicsói Sz. Ekklesiában Lelkipásztor, hajlott öregségével együtt járó gyengeségei és kivált szemei világa megfogyatkozása miatt eltökéllette eddig nagy épüléssel és díszesen vitt szent szolgálatát végképpen letenni, mely változhatatlan akarattját f. h. 25-én költ és tegnap három Csicsói Érdemes és Nemes Elöljáró urak által hozzám küldött hivatalos levelében kijelentette. E szerint a Csicsói Sz. Ekklesiában a Lelkipásztori hivatal megüresülvén a fenn álló rendelkezésekhez képest sietek ezen nyílást meghirdetni...*” stb. Csakugyan, mint azt Csépi Mihály is feljegyzi, Csonthos István 26 évig „közkedveltséggel híven viselt hivatalát felhagyni kénytelenítettvén öregkora miatt Ekeibe nyugalomba vonult”, s utána 1838. szeptember 23-ig Patkó Mihály helyettes lelkész látja el a papi szolgálatot, mikor aztán elfoglalja helyét Csépi Mihály,

¹⁶ Lásd az síremléket a csicsói temetőkertben

¹⁷ KONCSOL, L. (szerk.). *Egyházlátogatások és közgyűlések. A Komáromi Református Egyházmegye Canonica Visitatiói és közgyűlései (1827-1832)*. Pozsony : Kalligram Könyvkiadó, 2008, 52.p.

¹⁸ Anyakönyvi bejegyzés

¹⁹ Az 1833/34-es vizitáció úgy emlékezik meg ez időről s e tényről, hogy ti: „Matriculák, Protocolum számadások jól vitetnek...Panasz és baj nints. Az Ekklesiában rend és békesség virágzik,” lásd: KONCSOL, L. (szerk.). *Egyházlátogatások és közgyűlések. A Komáromi Református Egyházmegye Canonica Visitatiói és közgyűlései (1833-1838)*. Pozsony : Kalligram Könyvkiadó, 2009, 11. pp.

aki 1838. szeptember 23-tól 1866. október 8-án bekövetkezett haláláig teljesített Csicsón lelkészi szolgálatot²⁰. Méltó utóda volt elődének. Ő is tanácsbíró volt az egyházmegyében, majd aljegyző, később főjegyző, s képviselő az egyházkerületen. Lelkészkedésének ideje alatt az építkezések szükségessége újra felütötte a fejét az egyház életében. Az 1784-ben épült lelkészlakás annyira tönkrement, hogy csaknem egészen újjá kellett építeni. A régi épületnek csak a falait hagyták meg, de azokon is eszközöltek változtatást, mert meg is nagyobbították, és föl is emelték. A teljesen új tetőhöz két talp fenyőt és 33 100 zsindelyt használtak föl. Az építkezés mintegy kétezer forintba került. Nem esett azonban nehezebbre az egyházközségnek ez időben a tetemes költséggel járó építkezés, mert jelentékeny készpénzzel rendelkezett. Az egyházközségnek minden külön kivetés nélkül ezen építkezésére csak a kölcsönbe adott pénzeit kellett részben beszedni. Aggodalom nélkül fogott bele tehát az 1842. esztendőben az iskola és tanítólakás renoválásába, részben egész átépítésébe. Ez időben az egyház gondnokai Ns. Nagy Gergely és Bödök László, az 1842. esztendőben pedig Ns. Végh Gergely és Bödök László voltak. Nem érdektelen fölemlíteni azt a pert, mely Csépi Mihály idejében a nemesek és jobbágyok között volt a templomi székek fölött, mely ügyben a jobbágyság élt panasszal a nemesek ellen, hogy ők a helyeiken nem fémek, a nemesek pedig nem engedik őket helyeikre. Panaszt tettek Pázmány Zsigmond szolgabírónál, de annak egyeztető ítéletébe egyik fél sem nyugodva bele, az egyházmegye elé fordultak panaszukkal, ahol aztán azt az ítéletet nyerték: *„Mindkét félnek a barátságos megegyezés ajánlatik, ha pedig maguk között megegyezni nem tudnának, mivel már úgy is Tek. Fő Bíró Pázmány Zsigmond Ur e tárgyban Ítéletet hozott, amelyik fél a Bíró ítéletével meg nem elégszik, a Ttes. Ns. Vármegyére utasíttatik.”*

Csépi Mihály az 1866. esztendei kolerajárványnak lett az áldozata 73 éves korában. Felesége, Ns. Csóka Klára 3 hét múlva követte férjét a sírba, életének 56-ik esztendejében, 1866. október 30-án. Emléküket a temetőben egy kisebb sírkő és a hálás emlékezet őrzik.

Csépi Mihály halála után, 1867. február 10-ig Kiss Károly helyettes lelkész látta el a lelkészi teendőket, amikor aztán Szekeres Mihály lett a csicsói református egyház lelkipásztora, aki itt működött 1873. március 12-ig. Szekeres Komáromból hívta el a csicsói gyülekezet. Komáromban Nagy Mihály akkori ref. püspöknek volt négy éven keresztül a káplánja. Lelkészkedésének ideje alatt újra feltűnik az egyháznak anyagiakért való gondja, s ez alkalommal súlyosabban és aggodalomkeltőbben, mint a francia háborúk után. Az 1848/49. évi szabadságharc ideje után „először mindenkit elfogott a szomorúság, később a nemtörődomségbe, majd a könnyelmű mulatozásba” csapott át a hangulat országszerte, s így a csicsói birtokosok között is. A költséges mulatozásban meggyöngült vagyon az 1864/65. évi szárazságot, az 1866. évi fagyot, a 67/68. évi árvizeket nem bírta ki megrázkództatás nélkül, minél fogva súlyos anyagi zavarokkal küzdött az Eklézsia is. Az egyházközség adósai tartozásait már nehezen fizetik, s az egyháznak évi szükségleteit

²⁰ Csepely és Patkó lelkész urak érdekes „szalma-ügyön” való osztozkodásának történetéhez adalékkul szolgál: KONCSOL, L. (szerk.). *Egyházlátogatások és közgyűlések. A Komáromi Református Egyházmegye Canonica Visitatiói és közgyűlései (1839-1848)*. Pozsony : Kalligram Könyvkiadó, 2011, 13. p.

csak éppen fedező egyházi adózás mellett az előfordult nagyobb kiadásokat már kölcsönből kénytelen végeztetni. Az igazi baj azonban csak a lelkészutódnak, Kiss Pálnak az idejében tűnt elő. Szekeres Mihály Csicsóról Takácsiba ment el lelkésznek, ahol aztán működött 1915. január 14-én bekövetkezett haláláig. (Meghalt 82 éves korában). Érdemes embere volt a református anyaszentegyháznak. Tevékeny részt vett az egyetemes egyház építésében, mint a pápai református egyházmegyének hosszú ideig volt esperese.

1873. március 12-től kezdve 1918. december 8-án bekövetkezett haláláig Kiss Pál volt a gyülekezet lelkésze. Kiss Pál 1843. március 17-én született Komáromban, ahol iskolai tanulmányait is megkezdette. A gimnáziumnak Pápán, a teológiának Pápán, Kecskeméten, majd Pesten volt elvégzése után előbb, mint akadémikus rektor működött Karancson, azután Kisharsányba, majd Perbetére, végül Komáromba került segédlelkésznek. Innét hívta el őt a csicsói gyülekezet Szekeres Mihály távozása után. Élete az egyházért való örökös aggodalom volt. Ennek képét leghívebben ő maga adhatja meg a csicsói pályafutásának minden nevezetesebb eseményére kiterjeszkedő leírásában, mely az egyházi rendeletek jegyzőkönyvének végén írva van. Jellemzi feljegyzéseit a mély és tiszta meglátás, bár néhol a küzdelmekben elfáradt embernek a keserű kifakadásai is előtörnek.

„Én Kiss Pál a csicsói református egyháznak 1873. március 16-án beiktatott papja, mindjárt hivatalos működésem megkezdésekor elszorodva tapasztaltam azt, hogy ama hir - mintha elődöm Szekeres Mihály azért távozott volna innen, hogy az egyház tagjainak anyagi elszegényedését már a közel jövőben bekövetkezendőnek hitte - mindig több-több alappal bírónak bizonyul be. Azok a családok, melyek ennek előtte az egyházban minden tekintetben elsők, szó és szerepvivők voltak, kezdettek a reájuk már akkor óriási teherrel nyomult adósság miatt hideg közönyt, s az egyház-fizetés dolgában szűkkeblűséget tanúsítani. Ekkor már ritka eset volt, hogy valaki Istendicsősségére, az egyház közszükségletei fedezésére adakozott volna, de igen is gyakori eset, hogy a kivetett egyházi-adó - párbér - ellen zúgolódott, s makacsul ellenszegült... Pedig még akkor legalább külső formában a régi, fényes gyülekezetei lehetett látni. De akik ismerték anyagi bajaikat, s tudták, hogy adósságaikból egy könnyen meg nem tisztulhatnak, a káröröm bizonyos nemével hirdették, hogy elpusztul az eklézsia, így akarván csökkenteni a jobbaknak, s a hitbuzgóbbaknak az egyház fennmaradásába vetett bizalmát. Csakugyan az egyház anyagi helyzetének képe ahelyett, hogy derültebbé lett volna, folyvást komorodott... Ami az 1873-ik esztendőben még csak lappangó hir, a hamu alá rejtett szikra volt, ez évben (1876) már kezdé magát felütni egész valóságában, hogy t. i. egyházunk tagjai közül igen sokan jutnak anyagilag tönkre, olyanok is, akikről még néhány esztendővel ezelőtt, mint az eklézsia erős oszlopairól szerettünk beszélni. A jó termés dacára is az egyes családok anyagi bajainak eddig valahogyan elkent sebe kiüjult, akik eddig a vagyoni mérleg serpenyőjében ülve a földbirtok s marhaállományból álló vagyonba kapaszkodva nevelték is, hogy a mérleg másik serpenyőjében csak néhány adóslevél és betáblázás foglaltatik, most könnyes szemmel nézik, hogy a csekély figyelemre méltatott, vagy sokszor könnyelműségből megszerzett baj lebillentéssel, tönkretevéssel fenyegeti őket...

...1873-tól 1882-ig eladattak a következő református hívek birtokai u. m: Décsi János hajósé, Domonkos Károly, Bognár János, Domonkos Gergely, Végh Zsigmond, Nagy Mártonné és fia, Nagy Miklós, Nagy Ignác, s gyermekeié, Nagy Mihály, Nagy Károly id., özv. alsó Nagy Károlyné, Nagy Sándor, Végh Lajos, Nagy Kálmán, Fehérvári Kálmán, Balázs Zsigmond, Balázs József, Décsi László, Szép Károly, Görözdí Ferenczné, alsó Décsi Gábor, Décsi István, Fél Imre birtokai, melyekből csak egy kevés jutott református emberek birtokába, legnagyobb részét zsidók vették meg.. /

A szomorú helyzetnek az 1885. esztendő kezdett véget vetni, melyről Kiss Pál a következőket jegyzi fel:

„...az 1885-1889-ik években egyházunk tagjai többen vásároltak vissza zsidóktól egyes birtokrészeket, úgy, hogy az 1873-1882- ig pusztított birtok válság, mely nagy mértékben fenyegette az egyháznak existenciáját, teljesen megszűnt, s több református gazda vagyoniilag gyarapodott, minélfogva reá földbirtoka arányában csaknem évről évre több-több egyháziadó volt kivethető...²¹

Lelkészkedésének csaknem fél évszázadra nyúló ideje ilyen körülmények között különösen az előkerült el nem odázható építkezések miatt bizony nehéz küzdelmeknek, fáradságos munkáknak, lelki kínoknak volt csaknem végig a tanúja. 1883-ban megnagyobbították az iskolai tantermet, az 1890. esztendőben renováltatták a templom és a torony. Mikor a régi torony, mely fazsindelyes és sötétbarnára festett volt, készen állt, az 1890. év augusztus hó 7-én, csütörtöki napon este kilenc órakor villám ütött bele, s mintegy öt perc múlva kigyulladt és elégett, „tehát teljesen új tornyot (falak nélkül) kellett építtetni, s így a templomrenoválási költség összesen 2784 forintokba került”. Az akkori toronytűz-esettel kapcsolatban jegyezték le, hogy Mikus komáromi építőmester ácsainak köszönhető, hogy az egyházat ugyanakkor nagyobb károsodás nem érte. Történt ugyanis ezek a munkán dolgozva a faluban tartózkodtak, s életük kockáztatásával fölmentek a toronyba, az égő gerendákat leszórták, hogy az alább levő részek meg ne gyulladjanak. így menekedtek meg az elpusztulástól a harangok is, melyeknek egyikét, a 166kg súlyút, mely 1823-tól kezdve 93 esztendeig hívogatta kedves, szép hangjával Istenhez az élőket, siratta a megholtakat, 1916. augusztus 29-én a világháború céljaira elrekvirálták.

Az 1908. esztendőtől kezdve már közigazgatási hatóságok beavatkozásával is sürgették a csicsói református eklézsiát arra, hogy a szűknek bizonyult s az előírásoknak nem megfelelő iskolája helyett újat építsen. A gyülekezet ennek a felszólításnak különösen azért nem tudott eleget tenni, mert nem volt az iskola céljára megfelelő teleknek a birtokában, s ilyet a községben szerezni sem lehetett. Az 1913. esztendőben azonban alkalom nyílt megfelelő telek vásárlására, ahol a tanítólakásnak is helye lehetett, megvette május 1-jén az egyház tehát a templom és paplakás mögötti két telket, de a világháborúnak közbejötté miatt az iskolaépítés az 1923., illetve az 1929. esztendőkre maradt. Kiss Pál kiváló képességű ember volt. Becsülték és tisztelték, különösen paptársai, akik között a komáromi egyházmegyében hosszú éveken keresztül töltött be tanácsbírói tiszteket. Sírja fölé gyermekei emeltek monumentális emléket, mely mutatja egyúttal hitvesének,

²¹ Anyakönyvi bejegyzés

Domonkos Juliannának sírját is, aki bár fiánál Ógyallán hunyt el, ide jött az 1927. év május 4-én pihenni, szeretett férje mellé abba a faluba, mely boldog vagy keserűségben letöltött pályafutásának minden emlékét őrzi. Kiss Pál elhunytá után a lelkészi szolgálatot Márton Ferenc, majd Galgóczy János káplánok látták el az 1920. év március 17-ig, amikor az 1919. év március 25-én meghívott lelkész, Kúr Géza elfoglalta állását. Kúr Géza, aki született Kulcsodon (a Csilizközben) 1893. júl. 30-án, a gimnázium, majd teológiai tanulmányainak Pápán volt befejezése után előbb Deákiban segédlelkészkedett, majd, mint tábori pap teljesített szolgálatot, leszerelése után pedig Komáromszentpéteren volt helyettes lelkész egészen Csicsóra jöveteléig, ahol szolgált 1945-ig, Amerikába való hirtelen távozáig²².

²² Egyik napról a másikra ment el családostól, elmenetelében jelentős szerepet játszott korábban betöltött tábori lelkészi tiszte. Jelentőséggel bír 1943-es önéletrajza, mely a következő adalékokkal szolgál a gyülekezet akkori korrajzához: „1893 július 30-án születtem Kulcsod Győr megyei községben. Szüleim: néhai Kúr Géza kulcsodi református lelképásztor és Nagy Vilma. A kulcsodi elemi iskolából 4 elemi osztály után az 1903/4. iskolai évre a pozsonyi evangélikus líceumba mentem, majd egy év múlva a pápai kollégiumba, ahol aztán középiskolai tanulmányaimat az 1910/11. iskolai évig be is fejeztem. Teológiai tanulmányaimat is Pápán végeztem az 1911/12-1914/15. évek alatt. 1915. év március 12-én kezdettem el segédlelkészi szolgálatomat, mint ex-mittált IV. éves papnövendék Deákiban Tóth Kálmán esperes mellett. Itt szolgáltam 1918. júniusig, amikor tábori lelkészi behívást kaptam. Mint tábori lelkész a XIX. hadtestnél, Albániában teljesítettem szolgálatot. 1918. december 13-án szereltem le. 1918. év végétől 1920. március 12-ig Komáromszentpéteren voltam helyettes lelkész, 1920. március 12-én pedig elfoglaltam jelenlegi lelkészi állomásomat, melyre 1919. március 25-én egyhangú meghívással választottak meg. Gyülekezetemben sok munka és küzdelem várt reám. A gyülekezetnek hitélete kétségbeejtő volt. A Krisztusba vetett hit a szó legteljesebb értelmében hiányzott. Krisztust némelyek mesealoknak, mások népbolondítónak nevezték. Csodáit elképesztő módon magyarázták. Például: a vak, kinek Krisztus visszaadta szeme világát, szerintük csak csipás volt, amit aztán Krisztus a sárral, melyet nyálával csinált, kidörzsölt szeméből, és így az összeragadt szemhéjakat széjjelhúzva visszaadta az embernek a látását. Büszkén hangoztatták, hogy őket lelkész elődöm ezekre kioktatta, és nekik nem lehet maszlagot beadni. Az egyház anyagi helyzete is szomorú volt. Az adómorál a legalacsonyabb fokon állt, fizetni például az első világháború után a világháború előtti összecszerű egyházi adót sem akarták. A gyülekezet tagjai önző, kapzsi emberek befolyása alatt állottak annyira, hogy - mesélik - amikor a gyülekezet az első adócsökkentési államsegélyt megkapta, közgyűlésen követelték annak az egyháztagok közötti szétosztását. De talán még jellemzőbb az a kép, amit a saját közvetlen tapasztalatom alapján írhatok le. Állásom elfoglalása előtt pár hónappal a presbitérium egy nagy pajtát eladott egy cséplőtársaságnak 8000 cseh koronáért azért, hogy a sürgős kifizetnivalókat eszközölhesse. A cséplőgéptársaság azonban nem fizetett. Állásom elfoglalása után, amikor az egyház anyagi helyzetével megismerkedtem, a sok fizetnivalót magam előtt láttam, és tudomást szereztem a pajta eladásról is, sürgettem a gondnokot, hogy a pajta árát a vevőtől szedje be. A gondnok a szemembe nevetett: „csak nem vagyunk bolondok, hogy magunknak fizessünk” - mondta - „mi vettük meg, mi csak nem fizetünk”. Összehívtam a presbitériumot, amikor kiderült, hogy a presbitérium teljes számban eladó és vevő is volt egyszerre, és mindegyik a gondnok állásfoglalását vallotta. Kijelentettem presbitereimnek, hogy jelentést teszsek ellenük, hogy be- perlem őket... Bölcs választ adtak, „a pap nem tehet semmit a presbitériuma nélkül”. Mint egyedül érdektelen, panaszomat az egyház nevében esperesemhez el-küldöttem, aki az egyházmegye ügyészt utasította a gyülekezet presbitériuma elleni eljárásra a világi hatóságok előtt. Az eljárás eredménye fizetés lett, ellenben engem meggyűlöltek. Kijelentették, hogy megsejtenek a faluból. Szándékukat megpróbálták keresztülvinni. Még a cseh hatóságokat is ellenem ingerelték, hogy irredenta vagyok, hogy a csehek által rendelt ünnepeket nem tartom meg, stb. Egy ilyen vádaskodásnak eredménye reám nézve útlevél, kongruaelvonás és cirka két esztendeig tartó huzavona lett. Az elmondottak után felesleges a munka milyenségéről írni, akkor, midőn azt kell megállapítani, hogy legalább is gyülekezetem jelentékeny részénél tisz-

Amerikában halt meg, hamvait azonban fia, Csaba 1996-ban hazahozatta, s a helyi temetőben lett örök nyugalomra helyezve. 2003 szeptemberében felesége hamvai is hazakerültek, s a család /Csaba fiuk kivételével/, itt lelt végső nyughelyre.

A 20. század 30-as éveiben több nevezetes esemény volt a csicsói egyház életében. Bödők Sándor egyháztag akciójára a háborúba elvitt harang helyett két más harangot szereztek be az 1922. esztendő tavaszán cca. 12 000 korona értékben. Az 1923. évben a régi iskola helyett egy volt magtárhelyiséget alakítottak át iskolává, sajnos azonban, a törekvés eredményre nem vezetett, mert a kb. 20 000 korona

ta és krisztusi hitélet tapasztalható, és hogy teljesen új két tantermes iskolát építettünk minden külső segély, vagy bármilyen forrásból való támogatás nélkül, templomunkat, paplakást újrakezdtük, a tanítókat kijavítottuk, és az egyházközség adófizető tagjai, a régi lázítók közül egyeseknek még ma sem szünetelő munkája ellenére is, kötelességüknek ismerik az egyházi adó befizetését körülbelül 75%-ban. Életem a cseh uralom alatt a magyarságért való küzdelemben folyt. Küzdöttem szóval, tollal az elnemzetlenítési törekvések ellen, és viselve e kiállásom következményét, kongruám elvonását, küzdöttem az anyagiakkal is. 1927. február 10-én elhalt Apám után Anyám a nyugdíját több mint két esztendeig nem kapta meg. Ennek okát, amikor az akkori püspöki titkárral a püspökünk utasítására az illetékes hatóságokhoz elmentem megkérdezni, azt a feleletet kaptam, hogy úgy ezt, mint az én elvont kongruámat folyósítják, ha intranzigens magyarságommal felhagyok. Persze nem hagytam fel, és így, bár édesanyám nyugdíját később kiutalták, az én államsegélyem bennrekedt annyival is inkább, mert gyermekeimet is Magyarországon járatam iskolába. Küzdelmeimnek osztályosa gyülekezetemben feleségem: Rácz Irén, néhai licenciátus Rácz Kálmán pápai kollégiumi vallástanár és Hódv Mária szülőknek 1904. év június 14-én született leánya, aki 1923. évben tanítónői oklevelet szerzett Pápán. Gyülekezeteim nő tagjait ő vezette kitartó türelemmel a Bibliához, a Krisztushoz. Ő tanította a leányokat kézimunkázni, majd ő vitte keresztül, hogy az általam régebben felfedezett régi csicsói népművészet felújíttassék, hogy az országos viszonylatban is szinte utólráhetetlen munkát a csicsói leányok megtanulják. Sajnos, hogy a mai viszonyok között anyagihiány miatt ezzel foglalkozni nem lehet. Feleségem volt az, aki a cseh uralom alatt a leányokon keresztül nagy sikerrel ápolta a község lakosságában a magyar érzést, midőn a leányoknak ama magyar ruhavarrást megtanította, mikor őket a varrás közben magyar történelemre, énekekre oktatta. Meggyőződéssel vallom, hogy abban a kegyetlen harcban, melyet az élet gyülekezetemben reám rótt, feleségem az az áldás, az az isteni ajándék, ami életet és megsegített, mert nélküle mindig és mindenütt, vele sohasem éreztem, hogy egyedül vagyok. Házasságunkból két gyermekünk született: Zsuzsanna és Csaba. Mindkét gyermekem jeles tanulója volt a pápai kollégiumnak. Zsuzsanna 1943. évben érettségizett, és felvételizett a testnevelési főiskolába, mikor az Isten váratlanul visszavette Őt. 1943. augusztus 6-án fürdés közben mindnyájunk szeme láttára vízbefűlt. Csaba fiam a nagyváradi tűzér hadapródiskola III. éves növendéke. Több gyermeket nem adott az Isten eddig. Feleségem többszöri súlyos operáción ment keresztül, majd a legutolsó (epekö) operáció után Basedow-kórt kapott, melyből csak hosszú évek múltán épült fel egészen. Irodalmi téren falusi viszonylatban sokat dolgoztam. Korábban a „Komáromi Lapok”, majd a Pozsonyban megjelent „Híradó” közölték publicisztikai és szép-irodalmi dolgozataimat, később a Prágai Magyar Hírlapba írtam inkább politikai tárgyú cikkeket. Több történeti tárgyú dolgozatom jelent meg egyházi lapjainkban, illetve ezeken kívül nagyobbak külön kötetekben. Az utóbbiak közül a „Komáromi egyházmegye” és a „Cseh-magyar református történeti kapcsolatok” című 1937-ben megjelentek a jelentősebbek. A cseh-magyar kapcsolatokról írott munkámnak cseh nyelvre lefordíthatását 1938. év elején kérte a prágai Húsz egyetem teológiai fakultása. Az engedélyt a lefordításra megadtam, de felszabadulásunk után az eredményről nem tudok. Summája eddigi lelkészi pályám tapasztalatainak, hogy a falusi lelkipásztor a maga életében és munkájában kizárólag csak az Úr Istenben talál támaszt és segítséget. Istenben bízva végzem hát tovább a rám bízottakat, amíg összetört erőm a munkát engedi. Kelt Csicsón 1943. december 8-án. Kúr Géza református lelkipásztor lásd: KRÁNITZ, Zs. (szerk.). *„A késő idők emlékezetébe éljenek...” A Dunántúli Református Egyházkerület lelkészi önéletrajzai (1943).* Pápa : Pápai Református Gyűjtemények, 2013, 241-244.pp.

befektetésért²³ végzett munkáltatással előállított iskolát a hatóságok nem hagyták jóvá, illetve az iskolás gyermekek száma még egy tanterem felállítását tette szükségessé. Ez oknál fogva az 1929. esztendőben egy két tantermes iskolát kellett az egyháznak építtetni, melynek költségei mintegy 140 000 koronát emésztettek föl. Az 1930. esztendőben a paplakás fedetett újra (palával) 14 000 korona kiadással. Az 1928. esztendőben teljesedett a gyülekezet régi vágya, melyet már az 1875-ben is emlegettek, és adakoztak a célra, hogy a templomukba orgona állíttassák. Az orgonát Guna Gyula eperjesi orgona-gyáros készítette 14 000 koronáért. Az egyházközségnek ezen építkezések ideje alatt elismerésre méltó gondnokai Nagy Lajos és Décsi Károly, majd (az új iskola- építés és orgona-beszerzés idején) Bödök Pál és Fél Pál voltak.

Exkurzus:

A Csicsói Református Egyház lelkészei a kezdetektől napjainkig²⁴

Kardos, a hagyomány szerint első prédikátor -1650; Szűcs János -1650-; Újvári István -1654-; Körmendi György -1659- későbbi banai lelkész, gályarab; Szentgyörgyi János – 1673 gályarab;

1673 – 1784 üldöztetés évei - a A Kolozsnémai Református Egyház leányegyháza

Szoboszlai István 1682-1685, szájhagyomány szerint, a kuruc csapat tagja; Vajda Péter 1784-1793; Püspöki János 1793-1801; Bartha Ferenc 1801-1810; Csonthos István 1810-1836; Patkó Mihály 1836-1838, helyettes; Csepi Mihály 1838-1866; Kiss Károly 1866-1867, helyettes; Szekeres Mihály 1867-1873; Kiss Pál 1873-1918; Márton Ferenc, Galgóczi János 1918-1920, káplánok; Kúr Géza 1920-1945; Herman Tibor, 1945, helyettes; Csémy Lajos, 1945, helyettes; Végh Dániel 1945-1949; Mikes László 1950-1976; Pál Bertalan 1976-1977, helyettes; Virágh Vince 1976-1977, helyettes; Szabó Károly 1977-1983; Mikula László 1983-1986; Gööz Bertalan 1986-2000; Lévai Attila 2000-

A Csicsói Református Egyház tanítói a kezdetektől 1945-ig²⁵

Molnár Pál 1784-1789; Molnár Pál ifjabb 1789-1802; Horváth József 1802-1812; Molnár János 1812-1840; Gáspár József 1840-1879; Gáspár Sámuel 1879-1898; Cseke Dezső 1898-1899; Molnár Béla 1899-1902; Tóth Mihály 1902-1912; Puzsér Ernő 1912; Csukás István 1912-1918; Farkas Károly 1918-1919; Szabó Ede 1919-1924; Szobi Endre okl.tanár 1924-1926; Hrotkó Julianna (kat.) 1926; Bihari Jolán (kat.) 1927; Keszegh János 1927-1932; Keszeghné Schwartz Anna 1928-1929; Tuba Rózsa 1929-1930; Nagy Margit (Kapitányné) 1930-1941; Kapitány Gyula 1931-1941; Fekecs Margit 1934-1935; Mészáros Lajos 1935-1938; Enyingi

²³

²⁴ <http://csicso-nagy.uw.hu/fo-o-Csicso-NAGY-A/lelkesz/csicso-fuss.htm>

²⁵ <http://csicso-nagy.uw.hu/fo-o-Csicso-NAGY-A/lelkesz/csicso-fuss.htm>

Jolán 1941; Királyházy Géza 1941-1942; Zsemlye Katalin 1941-1943; Papp Géza 1943; Fél Pál 1943-1944

5. Felhasznált irodalom

Könyvek:

KONCSOL László (szerk.). *Egyházlátogatások és közgyűlések. A Komáromi Református Egyházmegye Canonica Visitatiói és közgyűlései (1827-1832)*. Pozsony : Kalligram Könyvkiadó, 2008. ISBN 978-80-8101-085-9

KONCSOL László (szerk.). *Egyházlátogatások és közgyűlések. A Komáromi Református Egyházmegye Canonica Visitatiói és közgyűlései (1833-1838)*. Pozsony : Kalligram Könyvkiadó, 2009. ISBN 978-80-8101-219-7

KONCSOL László (szerk.). *Egyházlátogatások és közgyűlések. A Komáromi Református Egyházmegye Canonica Visitatiói és közgyűlései (1839-1848)*. Pozsony : Kalligram Könyvkiadó, 2011. ISBN 978-80-8101-466-6

KONCSOL László (szerk.). *A Csallóköz városai és falvai. Első kötet: Albár-Füss*. Pozsony : Kalligram Könyvkiadó, 2001. ISBN 80-7149-418-6

KRÁNITZ Zsolt (szerk.). „A késő idők emlékezetébe éljenek...” A Dunántúli Református Egyházkerület lelkeszi önéletrajzai (1943). Pápa : Pápai Református Gyűjtemények, 2013. ISBN 978-963-89597-4-4

KÚR Géza. *A Komáromi Református Egyházmegye*. Pozsony : Kalligram Könyvkiadó, 1993. ISBN 80-7149-052-0

KÚR Géza. *Küzdelmeink (Három református egyház története)*. Pozsony : Kalligram Könyvkiadó, 2000. ISBN 80-7149-305-8

LÉVAI Attila. *Gyülekezet-történetek*. 1. vyd. Szentendre, Hungary: Tillinger Péter Műhelye, 2014. 139 s. ISBN 978-615-80164-3-8.

NAGY Géza. *Csicsói* füzet. A kötetet szerkesztette: Lévai Attila, Kiadó: Csicsó, Csilizköz és Csallóköz Kultúrájáért és Hagyományaiért közhasznú társaság. ISBN 978-80-971150-8-1

THURY Etele. *A Dunántúli Református Egyházkerület története I*. Pozsony : Kalligram Könyvkiadó, 1998. ISBN 80-7149-081-4

THURY Etele. *A Dunántúli Református Egyházkerület története II*. Pozsony : Kalligram Könyvkiadó, 1998. ISBN 80-7149-081-4

VARGA Imre. *Szülőföldem, Csallóköz*. Bratislava : Madách Könyvkiadó, 1989. ISBN 963-07- 5025-2

Internetes hivatkozások:

<http://csicso-nagy.uw.hu/fo-o-Csicso-NAGY-A/lelkesz/csicso-fuss.htm>

Levéltári források:

A csicsói Református Lelkeszi Hivatal anyakönyvei, számadó-könyvei, archivált levelezése

DEJINY REFORMOVANÉHO CIRKEVNÉHO ZBORU V ČÍČOVE OD POČIATKOV DO DRUHEJ SVETOVEJ VOJNY

Dnešná reformovaná kresťanská cirkev na Slovensku má málo takých obcí a cirkevných zborov, ktoré by mali tak dobre zdokumentované dejiny ako obec Číčov a v rámci nej reformovaný cirkevný zbor zvlášť. Vo všeobecnosti môžeme povedať, že iba zánietení regionálni historici a farári začnú spracovávať dejiny obce, resp. zboru, ktorých vypracovanie si vyžaduje obrovské množstvo času, keďže prakticky všetko musia začať od nuly. Zvlášť to platí v prípade histórie cirkevného zboru, ktorej spracovanie prináša veľa výziev, avšak prínos má len pre tých, ktorí poznajú túto históriu a rozumejú jej. V prípade spracovania dejín reformovaného zboru v Číčove bádateľ nemá ťažkú úlohu, keďže do konca druhej svetovej vojny stál na čele zboru farár, ktorý dôkladne poznal cirkevné dejiny a jeho diela významne obohatili pramene k cirkevným dejinám regiónu. Ide o Geju Kúra, ktorý má obrovské zásluhy v tom, že prostredníctvom jeho výskumov sa pre ďalšie generácie zachovali spracované dejiny miestneho zboru, ale aj Komárňanskej reformovanej diecézy. V rámci tohto príspevku sa pokúsím predstaviť niekoľko momentov z bohatých dejín reformovaného zboru v Číčove, čím môžeme vzdať poklonu našim predkom v jubilejnom roku 500. výročia reformácie, poďakujúc sa im, že vydržali v tomto päťstoročnom boji a že nám zanechali cirkev, zbor, príbehy a časť histórie.

CMENTARZE ZWIERCIADŁEM
HISTORII I KULTURY REGIONU

Krystyna TABASZ - Władysław TABASZ

Graveyards as a mirror of history and culture of the region

The authors of the paper live in the town of Ropczyce in the Podkarpackie Voivodeship (Sub-Carpathian Ruthenia), and via this study want to offer to a reader an analysis of the issue of burials at graveyards and burial grounds in this region. At first, the rite of a Christian burial was enacted in the places that the deceased had chosen previously. This rite was performed in the first three decades of the early Christianity. In the referred region, pagan rituals of old Slavs were practised in the course of several centuries. They buried their deceased in forests, land mounds, and later on they also cremated them. In spite of the adoption of Christianity, several pagan rituals were practised in the region of Poland up to the 16th century, and in Lithuania and Sub-Carpathian Ruthenia up to the 18th century.

Key words: burials, graveyard, burial ground, pagan rituals, Slavs, cremation.

W zwierciadle odbija się obraz rzeczywistości jaką ona jest. W przestrzeni cmentarza odbija się jak w zwierciadle to czym żyje człowiek, jak traktuje zmarłego, jak wielką żałobę wiąże się z odejściem zmarłego, jakie dobra doczesne żywy poświęca pamięci zmarłego, ale także to jaki styl obowiązuje w sztuce sepulkralnej i jaka jest majętność opiekującego się mogiłą. Badacz problematyki Jacek Kolbuszewski nazwał cmentarz tekstem kultury, niejako streszczając w tej wypowiedzi obszerny zespół funkcji i cech nekropolii¹. I z pewnością nie jest to tylko miejsce higienicznej utylizacji zwłok. Cmentarz jawi się więc jako namacalne świadectwo ludzkiej cywilizacji i wyznawanej religii. Cmentarz jest także w jakimś sensie przestrzenią metafizyczną. Tu styka się przeszłość z teraźniejszością, świat zmarłych ze światem żywych, sfera prywatna (kult rodzinny) z publiczną (np. kult bohaterów). Cmentarz z całą swoją stylistyką wzmacnia głębię łacińskiej paremii Cyserona - *Historia vitae magistra Est*.

Autorzy niniejszego artykułu mieszkają w polskich Ropczycach, na Podkarpaciu i proponują czytelnikowi analizę problemu przez pryzmat cmentarzy i cmentarzysk na ziemi ropczyckiej. Cmentarze grzebalne na obszarze tradycyjnie określanym jako ziemia ropczycka są elementem kultury chrześcijańskiej. Obrzęd chrześcijański grzebania zmarłych (wg tzw. starego prawa rzymskiego) przewidywał pierwotnie pochówki w miejscu wybranym przez samych wiernych. Tak było w co najmniej pierwszych trzech wiekach chrześcijaństwa i nie dotyczyło to oczywiście okolic Ropczyc. Na tym terenie jeszcze kilka, a może kilkanaście wieków utrzymywały się obrzędy pogańskie dawnych Słowian. Ci grzebali swoich zmarłych w ostępach leśnych, kurhanach na bezdrożach, a z biegiem czasu szczątki spopielone składano w tzw. żalnikach lub horodyszczach. Mimo przyję-

¹ KOLBUSZEWSKI, J. *Cmentarz jako tekst kultury*. In „Odra”, 1981, nr 11, s. 29-36.

cia chrześcijaństwa obrzędy pogańskie praktykowano na obszarze Polski do XVI w., a na Litwie i Rusi nawet do XVIII w.²

Nazwa cmentarz przyjęła się z tradycji rzymskiej od słowa *coemeterium*, a to z kolei pochodzi z języka greckiego w brzmieniu *kojmeteria* – miejsce snu. W języku łacińskim stosowano też takie określenie jak *atrium ecclesiae*. Miejsca pochówku organizowano, zazwyczaj przy kościołach i przy głównych traktach pątniczych, rozumiejąc, że w ten sposób przedłuży się pamięć o zmarłych. Bardziej religijni pragnęli spocząć w pobliżu grobu męczenników ufając, że odwiedzający te groby pomodlą się także za nich. Wewnątrz kościołów i w krągankach grzebano biskupów, książęta i niekiedy inne „dostojne” lub zasłużone osoby. Tak właśnie powstawały wspomniane *atrium ecclesiae*. Od IX w. w Europie wprowadzono zwyczaj grzebania członków jednej wspólnoty parafialnej na jednym miejscu. Zwyczaj ten nawiązywał do upowszechnianej zasady wiary o Świętych obcowaniu. Z trudnością wierni przekonywali się do pochówków za miastem lub osadą, uważając te miejsca za mało godne. Dla upowszechnienia zwyczaju i dobrego przykładu ks. prof. Wels z Akademii Krakowskiej założył w XV w. pierwszy cmentarz za murami Krakowa na tzw. Garbarach. Wprawdzie przykład nie oddziaływał od razu, ale z Paryża dotarły nowiny o edykcje króla z roku 1776 w sprawie przeniesienia cmentarzy poza miasto. W Polsce edykt przetłumaczono i ogłoszono „by tym sposobem przygotowywać umysły do spokojnego przyjęcia nowości, tak niepokojącej sumienia nie tylko prostego ludu, ale i wykształconych obywateli” (za: *Podręczna Encyklopedia Kościelna*, tom V-VI, Warszawa 1905). Kolejnym „dobrym przykładem” stało się założenie cmentarza powązkowskiego w Warszawie w roku 1790 na gruntach ofiarowanych przez Melchiora Szymanowskiego.³ W Krakowie w roku 1801 cmentarz rakowicki założył rząd austriacki na gruntach (zwanych Bosackimi) odkupionych od OO. Karmelitów Bosych z Czerny.⁴ W Galicji, sprawę zakładania cmentarzy parafialnych przesądził dekret cesarza Austrii Józefa II, wydany w grudniu 1783 r. Na jego podstawie każdy proboszcz był zobowiązany do wydzielenia gruntu na cmentarz poza centrami miast i miasteczek. W okolicach Ropczyc pozostało w tradycji starszych parafii określenie „cmentarz kościelny”, oznaczający teren przylegający bezpośrednio do ścian świątyni. Jednakże wszystkie tutejsze nekropolie usytuowane są w pewnym oddaleniu od kościołów z pewnością lokalizowane w zgodzie ze wspomnianym dekretem cesarskim. W nielicznych jednak przypadkach na placu kościelnym spotkamy jeszcze nagrobki kamienne dawnych proboszczów czy właścicieli dóbr ziemskich.⁵ W terenie spotykamy miejsca pochówków zmarłych o różnym podłożu społecznym i religijnym, są to cmentarze wyznaniowe. Cmentarze wznoszono także wokół prywatnych kaplic urządzanych przez możnowładców. Jaki był ich cel? Z pewnością w grę wchodziły ludzkie ambicje i chęć wywyższenia się

² LECIEJEWICZ, L. (red.). *Mały słownik kultury dawnych Słowian*. Warszawa 1972.

³ Dostępne na <http://www.zabytek.gov.pl/Zabytek/szczegoly.php?ID=223>

⁴ GÓRECKA, B. *Jak powstawał Cmentarz Rakowicki*. Dostępne na: <http://www.krajoznawcy.info.pl/>

⁵ TABASZ, K. – TABASZ, W. *Cmentarze i cmentarzyska w obrębie Ziemi Ropczyckiej*. Ropczyce 2016.

nad innych śmiertelników, nawet po śmierci. W miarę posiadanych dóbr lokalny władca fundował własną kaplicę, czy nawet klasztor, gdzie później z racji fundacji mógł się spodziewać godnego pochówku. Starczało także miejsca dla licznej rodziny fundatora. Taka wielkoduszność miała u podłoża alternatywę - bez fundacji zmarły spocznie w „zwykłym” kościele, a na dodatek wśród pospółstwa. Tak tworzyły się specyficzne mauzolea, z biegiem lat przekształcone w kościoły parafialne. Ksiądz Wacław Niemyski przekonywał, iż te szlacheckie i magnackie nekropolie nie były nielegalnie z tej racji, że prawo kościelne nakazywało zmarłych grzebać w miejscu specjalnie na ten cel przeznaczonym dla całej wspólnoty, poświęconym i w pewien sposób chronionym. Praktyka jednak wskazuje, że omawiane prywatne cmentarze organizowano wyłącznie z myślą o członkach jednej rodziny⁶.

W każdej parafii funkcjonował cmentarz dla parafian, ale jeszcze kilkanaście lat temu rzucały się w oczy odwiedzającym wydzielone części cmentarza wyznaniowego, w tym dla innowierców bądź samobójców, jako zmarłych wyjętych z kręgu wyznawców godnych chrześcijańskiego pochówku. W samych Ropczycach istniał przez lata oddzielny cmentarz samobójców, a także osób skazanych „karą na gardle”. To szczególne miejsce określane jest po dzień dzisiejszy mianem „szubiennice”. W aglomeracjach omawianego mikroregionu jeszcze dziś spotkamy cmentarze żydowskie, określane w staropolskiej gwarze jako kierkuty (Wielopole Skrzyńskie, Sędziszów Małopolski, Ropczyce). Nie zachowały się do naszych czasów miejsca pochówków arian, ale w tradycji pozostała nazwa cmentarzy „luterskich”, od nazwiska Marcin Lutra. Pośród cmentarzy z nowych czasów odnotowujemy cmentarze zwane komunalnymi z tej racji, że zawiadywane są przez lokalne władze samorządowe (komunalne), a nie jak te tradycyjne - parafialne, przez władającego parafią proboszcza. Istnieją cmentarzyska, nie zawsze oznaczone, w których pochowani są zmarli na skutek epidemii, działań wojennych, zbrodni ludobójstwa itp. Przez podropczyckie miasteczka i wsie przetoczyły się wydarzenia rabacji, działania frontowe dwóch wojen światowych, wcześniej „grasowały” epidemie cholery i hiszpanki, okupanci pozostawili swoje ofiary w grobach przydrożnych, leśnych i na dawnych kirkutach. Wszystkie te miejsca uświęcone są krwią zmarłych i pomordowanych, a więc zasługują na trwałe upamiętnienie. Nie wszystkie tego typu miejsca odnaleziono i oznaczono. Niektóre zdarzenia zatępiły się w ludzkiej pamięci, niektóre miejsca uległy deformacji na skutek zabudowy czy zmiany funkcji. Imponujące jest jednak, mimo upływu czasu, kontynuowanie opieki nad nieoznaczonymi formalnie miejscami pamięci i dawnymi cmentarzyskami. Dzięki dobrym ludziom powstały na cmentarzyskach kapliczki, krzyże, obeliski, tablice inskrypcyjne lub okazałe memoriały, a przy niektórych przetrwały zwyczaje dorocznych i okazjonalnych modlitw czy uroczystości. Niektóre obiekty trafiły już bądź trafią do formalnych rejestrów urzędowych zabytków i miejsc pamięci. Jednak trzeba mieć przeświadczenie, że najlepsza nawet dokumentacja nie uchroni obiektu przed zniszczeniem. Ale znacznie ułatwia identy-

⁶ NIEMYSKI, W. *Warszawski rzymsko-katolicki Cmentarz św. Wincentego na Bródnie: 1884-1934*. Warszawa 1934, s. 10.

fikację zagrożeń, stan zastany i obrazuje skalę potrzeb ochronnych. To wszystko w efekcie przedłuża trwanie naszego wspólnego dziedzictwa. Niezależnie czy przygotowano szczegółowe studium przypadku, zinwentaryzowano pobieżnie czy założono tylko kartę ewidencyjną, wszystkie te działania w przypadku zniszczenia lub utraty mogą posłużyć do rekonstrukcji detali bądź całego obiektu.

Skoro cmentarz jest zwierciadłem wspólnoty, jej bytu i kultury, to dewastacja miejsc pochówków była i jest sposobem walki z daną wspólnotą. Tak było w czasie dawnych wojen, tak jest teraz w przypadkach niszczenia zabytków przez tzw. Państwo islamskie (ISIS). Niszczenie grobów stało się działaniem wymierzonym przeciw zachowaniu tożsamości danej wspólnoty. Badacz pisze, że „w czasie II wojny światowej hitlerowcy niszczyli cmentarze żydowskie, po wojnie Polacy dewastowali niemieckie nekropolie na tzw. Ziemiach Odzyskanych, z kolei na dawnych Kresach „narody radzieckie” celowo doprowadzały do zagłady polskie miejsca pochówków. Także skromniejsze w skali działania satanistów na chrześcijańskich cmentarzach są wyrazem tego samego dążenia do zszargania „świętości” innych ludzi⁷.

Na stronach internetowych Narodowego Instytutu Dziedzictwa czytamy, że „ewidencja to uporządkowany zbiór wykonanych według jednolitych wzorów opracowań, zawierających podstawowe informacje o obiektach zabytkowych. Ewidencja zawiera: dane administracyjne i adresowe, rys historyczny, opis obiektu, fotografie i plany. Ewidencja obejmuje pojedyncze obiekty architektoniczne, zespoły budowlane (np. folwarki), zespoły urbanistyczne i ruralistyczne, stanowiska archeologiczne oraz zabytkowe parki i cmentarze. Ewidencja zabytków jest działaniem obowiązkowym dla wojewódzkich urzędów ochrony zabytków i gmin. Celem ewidencji zabytków jest rozpoznanie obiektów zabytkowych w terenie i ich udokumentowanie, zebranie i opracowanie podstawowych informacji merytorycznych o nich, zebranie informacji administracyjno-adresowych, tworzenie opracowań dla obiektów zagrożonych rozbiórką, destrukcją lub gruntowną przebudową, monitoring zasobu zabytkowego. Z powodu stale rozszerzającego się na kolejne grupy zakresu zainteresowań konserwatorskich ewidencja rozumiana jako sporządzanie dokumentacji jest działaniem ciągłym i nigdy nie zostanie definitywnie zakończona. Możliwe jest jedynie zaspokojenie potrzeb w określonym momencie. Celem usystematyzowania badań obszar Polski został podzielony na prostokątne obszary o powierzchni 37,5 km². Dotychczas przebadano 270 000 km², co stanowi 87% powierzchni kraju i zarejestrowano ponad 435 000 nieruchomych zabytków archeologicznych, w tym grodziska, relikty osad i cmentarzysk, stanowiska o charakterze produkcyjnym, sepulkralnym, kultowym i inne. Dla każdego stanowiska wykonano Kartę Ewidencyjną Zabytku Archeologicznego (KEZA). (...) Rzetelnie opracowana ewidencja umożliwia prowadzenie planowej polityki konserwatorskiej w zakresie wpisów do rejestru zabytków, współpracy konserwatora przy opracowywaniu planów zagospodarowania przestrzennego, prac remontowo-budowlanych, dofinansowania prac konserwatorskich, przygotowywania szczegółowej dokumentacji wybranych obiektów zabyt-

⁷ Dostępne na <http://cmentarium.sowa.website.pl/Cmentarze/Cmentarze0b.html>

kowych, tworzenia zbioru informacji o zabytkach na określonym terenie (gmina, powiat, województwo). Ewidencja ułatwia również podejmowanie przez konserwatorów zabytków szybkich decyzji w sprawach interwencyjnych”⁸.

Początek listopada w tradycji chrześcijańskiej i oczywiście polskiej, to czas wspomnienia zmarłych, odwiedzanie mogił i miejsc związanych ze śmiercią, pochówkiem, ostatnim pożegnaniem.

Zjawiskiem nowym na tle zastanej tradycji jest tzw. sakralizacja naszych dróg i ulic. Jest to fragment większego zagadnienia określanego w nauce jako sakralizacja przestrzeni społecznej. W miejscach katastrof i wypadków drogowych żyjący uczestnicy zdarzenia czy też najbliżsi ofiar - stawiają krzyże, zapalają znicze, coraz częściej ustawiają tablice inskrypcyjne poświęcone tragicznie zmarłym. Dla jednych staje się to przedłużeniem pamięci o tragicznie zmarłych, którym los odebrał szansę powrotu do domu. Dla innych staje się przestrożą przed czymś, co może się zdarzyć kiedy braknie wyobraźni, trzeźwości czy nawet zwykłego zdrowego rozsądku.

Dawniej ludność żydowska, a teraz żydowscy pątnicy na kirkuty w Ropczycach, Sędziszowie Młp. czy Wielopolu Skrz., przybywają na swoje święto umarłych obchodząc je w miesiącu *elul*, tj. na przełomie sierpnia i września (*elul* w hebr. dwunasty miesiąc żydowskiego kalendarza cywilnego i jednocześnie szósty dla wyznawców judaizmu). Warto wspomnieć, iż w judaizmie zwłoki zmarłego są traktowane jako coś nieczystego, stąd nie sprawowano kultu bożego na cmentarzu. Jednocześnie przestrzegany jest przez społeczność żydowską surowy zakaz niszczenia grobów. Ewentualna likwidacja kirkutu i przeznaczenie jego terenu na inne cele lub ekshumacja zwłok z przyczyn np. urbanistycznych traktowana jest po prostu jak profanacja. Przy tym warto wiedzieć, że w modlitwach żydowskich zmarły nie jest adresatem westchnień. W *kaddisz*, odmawianym nad grobem zmarłego, głównym adresatem jest Bóg, a o zmarłym w ogóle się nie wspomina, podobnie o jego zbawieniu. Modlitwa jest więc hymnem ku czci Wszechmogącego, o czym świadczy kończący ją werset: *Niech nastanie z Nieba wielki pokój i życie dla nas i dla całego Izraela*⁹.

Wracając na ziemię ropczycką, w pejzażu regionu nie zachowały się stanowiska archeologiczne świadczące o pochówkach dawnych mieszkańców, kiedyś pogan. Mimo zachowanego i przebadanego grodziska w Będziemyślu oraz na terenie Konic, brak informacji o sposobie grzebania zmarłych z okresu istnienia grodziska (okres kultury ceramiki wstęgowej rytej oraz kultury malickiej). Nie zachowały się na omawianym obszarze detale świadczące o tradycji pogrzebowej, o paleniu ciała zmarłego, które umieszczano na stosie. Po całkowitym spaleniu prochy umieszczano w urnach i zakopywano je w grobach. Zachowała się jednak tradycja słowiańska, do której należało wyprawianie po pogrzebie stypy na cześć zmarłego, z jego dobrym wspomnieniem przez uczestników stypy. Kulturowano

⁸ Dostępne na <http://culture.pl/pl/miejsce/krajowy-osrodek-badan-i-dokumentacji-zabytkow-narodowy-instytut-dziedzictwa>.

⁹ *Sidur pardes lauder: modlitwy na dni powszednie i na Szabat z tłumaczeniem na język polski Nussach Aszkenaz* / red. merytor. S. Pecarin, tłumaczenie E. Gordon, Fundacja Ronalda S. Laudera, Kraków 2005, s. 694.

także przez wieki spożywanie jadła świątecznego na grobach bliskich zmarłych. Opis słowiańskiego obrządku pochówku podaje, że: „ceremonia pogrzebu nosiła nazwę tryzny. Składało się na nią spalenie zwłok, złożenie ich do urny, a potem do grobu. Naturalnie kremacja nie była jedyną metodą stosowaną w dawnych czasach. Warto jednak zaznaczyć, że prochy czy zwłoki chowane były przy drogach, w polach albo lasach. Zwyczaj ten, z którym Kościół zawzięcie walczył, praktykowany był do X w., a nawet do czasów Bolesława Chrobrego. Razem z ciałem grzebano także przedmioty, które mogły się zmarłemu przydać w zaświatach. Zresztą nie tylko przedmioty, bo również (tak przecież „użyteczne”, a i wdzięczne) niewiasty, które nieraz kończyły palone wraz ze zwłokami męża”¹⁰.

Najstarszym sposobem pochówku na prezentowanym obszarze będzie z pewnością tzw. kopiec tatarski. Kopiec przy drodze do wsi Gnojnica, zwany w lokalnej tradycji tatarskim, to wg powtarzanych ustnych przekazów miejsce związane z okresem najazdów tatarskich na Ziemię Sandomierską, w tym na miasteczko Ropczyce. Nieopodal miasta, przy drodze do Gnojnicy, pozostał kurhan, zwany właśnie także kopcem tatarskim. Wokół niego narosło wiele legend, traktujących kopiec jako właśnie mogiłę tatarskich wojów, może łącznie z ich przywódcą chanem - z czasów najazdu na Ropczyce. Tradycja opiera się w pewnej mierze na przykładzie przemyskim, gdzie o podobnym kopcu napisano: (...) *gdy Tatarzy raz pod Przemyślem przez wojsko polskie zostali pobici i zniesieni, poległ w tej potyczce także chan tatarski, którego zwłoki na górze pod Przemyślem pochowano, a na mogile jego ten kopiec usypano - odtąd nazywa się on kopcem tatarskim. Kopiec nie jest odwiedzany jako cmentarzysko, a długotrwała erozja powłoki kopca spowodowała jego znaczne obniżenie. Co jakiś czas dobra ręka usuwa zachwaszczenia odstawiając turystom obiekt niewiadomego ciążę pochodzenia.*

Połowa wieku XIX to czas rzezi galicyjskiej zwanej także rabacją. W okolicach Ropczyc jest kilka miejsc uświęconych krwią ofiar bratobójczej rzezi z roku 1846, którą historia określiła mianem rabacji lub właśnie rzezi na domniemanych powstańcach przeciw Austrii. *Przykładem trwałej pamięci jest jakże wymowna inskrypcja na starym wielopolskim cmentarzu, przy drodze do Sośnic, gdzie zachował się pomnik z piaskowca. Na tymże, jeszcze dziś możemy odczytać napis: Pod tą mogiłą spoczywają zwłoki od wzburzonego tutejszego chłopstwa w dniu 20.02.1846, niewinnie pięć osób zamordowanych, a mianowicie: Piotr de Misky 50 lat mający, rządca ekonomiczny tutejszy Stanisław Litwiński 33 lat liczący, dziedzic Zawadki. I trzech innych oficjalistów. Ten pomnik pierwszego czułe dzieci, drugiego czuła żona w dowód wdzięczności wspólnie wystawili. Upraszają przechodnia o westchnienie do Boga za ich dusze. Po latach wielopolski proboszcz ks. Julian Śmietana taki dołożył za kronikarzem komentarz: pomnik ten postawiony jest z piaskowca, mieszczącego w sobie wiele rudy żelaznej, która pomimo bielenia wapnem, w plamach rdzawych na wierzch występuje, co miejscowych Kainów w przekonaniu tym stwierdziło, że to krew pomordowanych występuje (S. Dembiński, Kronika dworów ...). Pozostały jeszcze zapiski w Księdze Zmarłych dla Wielopola i Nawsia, z których się dowiadujemy, że dnia 23.II.1846 r. zginę-*

¹⁰ Za: <http://www.sowa.website.pl/cmentarium/Namarginesie/Sredniowiecze.html>

li zamordowani przez chłopów (oprócz wyżej wymienionych) jeszcze Marceli Hoszkowski, mandatariusz Zawadki lat 32, mąż pozostałej Ignacji Wójcik, Michał Silikiewicz, lat 32, mąż pozostałej Katarzyny Leiner. Ponadto z Nawsia: Stefan Jandziński - ekonom i Antoni Konarski - żołnierz czasowo z wojska zwolniony, lat 36 (Liber mort). W innych okolicznych wioskach także są groby ofiar rabacji, o których będzie mowa przy charakterystyce regionu. W sąsiednich Brzezinach również zachował się nagrobek ofiar rabacji z czytelnymi nazwiskami pogrzebanych.

Okolice Ropczyc epidemicznie chorób zakaźnych nawiedzały kilkakrotnie, choć nie zawsze postrzegane były jak masowy „wysyp” zarażeń, raczej jako dopust boży i kara za ziemskie winy. Dr Jerzy Fierich pisał w roku 1936, że „zaraza ta trzy razy grasowała na terenie powiatu ropczyckiego”. Pierwsze zakażenia i zgony notowane były w księgach zmarłych okolicznych parafii w roku 1831, z największym nasileniem w Zagorzycach. Kolejna i najdotkliwsza fala nadeszła w roku 1848, a powtórzyła się w roku 1873. Różne domysły snuła miejscowa ludność, a to powodem był chleb z nowego zboża po okresie głodu, a to znowu wojska rosyjskie „przywlekły” zarazę w interwencji po powstaniu listopadowym. Spora grupa dawała wiarę w morowe powietrze, zanosząc modły: *Od powietrza, głodu, ognia i wojny ...* Brak było w ropczyckim wiedzy i doświadczonych ludzi w walce z zarazą. Największe spustoszenie czyniła w tych osadach, gdzie przez ich teren płynął strumyk zasilaający gospodarstwa w wodę poprzez bezpośrednie czerpanie z nurtu rzeczki. Dla bardziej uświadomionego Śląska wydano wówczas *„Instrukcję o postępowaniu podczas cholery”*, upowszechnioną już w latach 1836-1837, w której tak opisano objawy choroby: *Cholera jest chorobą, która się, jak wiadomo, zwyczajnie daje poznać przez wymioty i biegunkę (...) przez nieprzyjemne uczucie w dołku serca, przez oziębłość członków, konwulsje i bóle, osobliwe w tydkach, jak i przez wklęsłą i prędko odmienioną twarz, słaby wnet nie czujny puls, wielką słabość i tęsknotę. Najwięcej ona połączona jest z wielkim pragnieniem, zatrzymaniem uryny, z niebieskim lub czerwono-niebieskim kolorem pojedynczych części, najbardziej rąk i nóg*. O masowości zgonów świadczą fakt sporządzania w księgach parafialnych *liber mortum* zbiorowych aktów zgonu.

Pandemia grypy w latach 1918-1919, to pandemia potocznie zwana hiszpanką, a wywołana była przez nieznaną wówczas i wyjątkowo groźną odmianę podtypu H1N1 wirusa A grypy. Spowodowała ona, jak dość pobieżnie oszacowano, od 50 do 100 mln ofiar śmiertelnych na całym świecie. Eksperci szacują, że liczba ofiar *hiszpanki* była znacznie wyższa od liczby ofiar wszystkich frontów pierwszej wojny światowej (zwanej wówczas wielką wojną). Czas pokazał, że była to jedna z największych pandemii w historii ziemskiego globu. Choroba objęła około 500 mln ludzi, co wówczas stanowiło trzecią część populacji świata. W ocenie znawców przedmiotu „przed wybuchem hiszpanki w 1918 r. pojawiły się najprawdopodobniej jej zapowiedzi. Już w latach 1915-1916 odnotowano w Stanach Zjednoczonych dotkliwe epidemie grypy. Jej łagodna odmiana pojawiła się zimą i wiosną 1918 r. Pierwsze śmiertelne przypadki odnotowano w mieście Freeport i w Bostonie. Andy Wiest, autor „Historii I wojny światowej”, pisze, że w marcu

1918 r. grypa pojawiła się wśród żołnierzy Camp Funston w Kansas. Z Ameryki do Europy przenieśli ją amerykańscy żołnierze, głównie przez porty w Breście i Bordeaux. Nazwa „hiszpanka” jest więc myląca, a wzięła się stąd, że pierwsze alarmowały o chorobie dzienniki hiszpańskie; w innych państwach informacje o epidemii blokowała cenzura. W czerwcu 1918 r. zaczęły się masowe zachorowania w Europie. Powszechnie noszono maseczki, ale rezultaty stosowania tego środka zapobiegawczego były mizerne. Zamknięto kościoły, szkoły i teatry. Mieszkanka Londynu pisała: «Sytuacja jest okropna. Ta nowa grypa, jak ją nazywają, jest prawdziwą plagą, która powala ludzi na ulicy. Przedsiębiorcy pogrzebowi nie nadążają z dostarczaniem trumien i grzebaniem zmarłych. W niektórych rodzinach 6-7 osób leży martwych w jednym domu. To naprawdę straszne, dlatego wszyscy boją się wychodzić na ulicę». Charakterystyczną cechą hiszpanki było to, że zapadały na nią nie tylko osoby bardzo młode i stare, jak zwykle na gripę, ale też ludzie w średnim wieku. Połowa zmarłych miała 20-40 lat, zachorowało 15-20% populacji, a w niektórych rejonach 50% chorych umarło. Hiszpanka zaczynała się zwykle od wysokiej gorączki, potem następowały bóle głowy, kończyn, uczucie zimna i kaszel. Choroba trwała kilka dni i często jej wynikiem były poważne komplikacje w postaci zapalenia płuc i schorzeń centralnego układu nerwowego. Strach potęgowało to, że w tym samym czasie wybuchały epidemie paraliżu dziecięcego i tzw. australijskiego. W pierwszych dziesięciu miesiącach od pojawienia się wirusa grypa zabiła w USA 550 tys. ludzi. W Indiach zmarło na nią 20 mln osób. Ofiarą epidemii padł poeta Guillaume Appolinaire. W Polsce pierwsze przypadki hiszpanki pojawiły się we Lwowie w lipcu 1918 r., w połowie września choroba dotarła do Krakowa, a w październiku do Warszawy. Po pierwszej fali epidemii nadeszła druga, o cięższym przebiegu¹¹. Wszelkie epidemie, zwane także zarazami, były przez wiele wieków traktowane jako dopust boży, zjawiska równie niezrozumiałe, a zawsze niebezpieczne. W efekcie chorób noszonych przez zarazy wyludniały się wsie i miasta. Ofiarami stawali się zarówno biedni, jak też bogaci, młodzi, starzy i osoby w wieku dojrzałym. Ci, którzy oparli się zarazie nie byli w stanie pomóc chorym, obawiając się o własne bezpieczeństwo. Nie znając przyczyn zarazy, nie stosowano odpowiednich metod przeciwdziałania. Przez lata jedyną metodą obrony była ucieczka z miejsca „zapowietrzonego” (objętego morowym powietrzem). Nawet pochówków dokonywano z dala od siedzib ludzkich, z obawy przed nawrotem choroby. Dopiero po latach oznaczano cmentarze epidemiczne czy to kurhanem, czy krzyżem lub kapliczką. Pamięć o cmentarzyskach epidemicznych zatarła się wśród współczesnych mieszkańców osad. Czasem tylko stojąca wśród pól kapliczka przywołuje na pamięć wydarzenia z poprzednich wieków. Dla młodych takie miejsca stanowią może jedynie obiekt niewielkiego zainteresowania. Zaś starsi mieszkańcy jeszcze dziś niechętnie wracają do tych miejsc, pamiętając o przekazach dziadków, że jest tam „strasznie, ckliwie i w dodatku konie się tam płoszą”. Kościół katolicki w swych pismach i nauczaniu pamięta wciąż o epidemii, która nadal wisi nad ludzkością i zachęca do modlitwy: „Od powietrza, głodu ognia i wojny...” Bywa jednak, że

¹¹ ŁUKASIEWICZ, D. Hiszpanka z Ameryki. In *Tygodnik Wprost*, 8/2004 (1108).

w tradycji lokalnej zachowały się wspomnienia o cmentarzach „cholerycznych”, organizowanych niemal przez cały XIX wiek, dla pochówków ofiar zarazy. O takim miejscu przypomina coroczna procesja mieszkańców Wielopola Skrzyńskiego na Podkarpaciu. Wierni idą na uroczystość określaną jako „Meus” (Emaus), cały czas przy odgłosie tureckiego bębna śpiewają pieśni wielkanocne, potem psalm do św. Rozalii, patronki przed zarazą i morowym powietrzem. Udadają się w procesji na stary cmentarz - zmarłych na cholere w 1848 roku. Tam po odprawieniu modlitw i odśpiewaniu pieśni, za tych co zostali tu pogrzebani w czasie epidemii, kończą żałobny obrzęd.

Generalnie na obszarze analizowanego powiatu cmentarze epidemiczne są słabo oznakowane lub zupełnie zapomniane. Dobrym przykładem upamiętnienia zmarłych na cholere jest cmentarz w Bobrowej Woli powiat dębicki (Gmina Żyraków, dawniej powiat ropczycki). Tablica kierunkowa ustawiona przy drodze powiatowej informuje o cmentarzu, gdzie zachowały się nagrobki z piaskowca, a podczas renowacji w roku 1993 dodano metalowe tablice z nazwiskami i wiekiem ofiar zarazy z lat 1872-73.

Odrębną grupę cmentarzysk stanowią pochówki wojenne, te już niemal zapomniane z okresu I wojny światowej (Lubzina, Wielopole Skrz., Brzeziny, ogółem 27 cmentarzy w okolicach Pilzna, gdzie stał sztab austriacki). Urządzane były już od roku 1915 przez specjalny Oddział Grobów Wojennych Komendatury Wojсковej w Krakowie (z niem. *Kriegsgraber-Abteilung K.u.K. Militar-Kommando Krakau*), będący jedną z terenowych filii Wydziału Grobów Wojennych wiedeńskiego Ministerstwa Wojny. Pozostały także kwatery nie oznaczone i nie włączone do późniejszych cmentarzy, a pozostają rozsiane w lasach okalających Ropczycy. Spotykamy więc krzyż w lesie za posesją śródleśną, przy drodze z Lubziny do Zawady, ustawiony w miejscu gdzie w roku 1914 zginęła grupa żołnierzy austriackich, wg naocznych świadków byli to Tyrolczycy. Spotykamy także lubzińską kapliczkę w pobliżu innej posesji, wzniesioną dla upamiętnienia śmierci w roku 1914 kilkunastu żołnierzy rosyjskich. Nie wszystkie jednak mogiły w porę odnaleziono i właściwie usytuowano lub oznakowano. Bywa, że w rozmokej glinie na urwiskach, po dzień dzisiejszy ukazują się ludzkie, żołnierskie szczątki obydwóch walczących wówczas stron. Większe skupiska mogił żołnierskich z lat 1914-1917 występują w Wielopolu Skrz. i Lubzinie. O tych, którzy z wojny nie wrócili, przypominają tablice bądź - obeliski. W Gnojnicy, w intencji poległych w pierwszej wojnie światowej i wojnie polsko-bolszewickiej, wystawiono w roku 1931 na „Małym Błoniu” pomnik - obelisk, a w Małej kamienny słupowy obelisk poświęcony Małanom - ofiarom „wielkiej wojny” i wojny polsko-bolszewickiej z 1920 roku. Są także miejsca upamiętniające starsze znacznie czyny zbrojne. W Ropczycach (lasku) i w Brzezinach (dworski park) ustawiono w 1913 roku krzyże upamiętniające 50-lecie Powstania Styczniowego. W narożu parku w Woli Ocieckiej, tuż obok kaplicy pozostała mogiła powstańcza, a samo miejsce pamięta pobyt Henryki Pustowujtówny - adiutanta gen. Mariana Melchiora Antoniego Langiewicza.

Kolejna totalna wojna pozostawiła w omawianym regionie cmentarze wrześniowe z 1939 r. - żołnierzy i cywili, cmentarze ofiar terroru - rozstrzelowań

partyzantów i także ludności cywilnej (lubziński las, Gnojnica Wola, Chechły), cmentarze po partyzanckich potyczkach i regularnych działaniach frontowych w lecie 1944 roku. Trudno sobie wyobrazić, ale ropczycki rynek do roku 1951 był wielkim cmentarzyskiem rosyjskich żołnierzy poległych wokół miasta w sierpniu 1944 roku. Po ekshumacji przeniesiono pochówki na cmentarz wojskowy w Dębicy. Pochówki rosyjskie na terenie Ropczyc usytuowane były w trzech miejscach: właśnie na rynku, w dolnej części cmentarza parafialnego i kilka mogił w otoczeniu kościoła pw. Najświętszej Marii Panny. Blisko dwa lata trwała akcja zbierania żołnierskich zwłok z pól i ogrodów na Ziemi Ropczyckiej. Dlaczego brak śladów pochówków żołnierzy niemieckich? Po pierwsze, zgodnie ze swoją doktryną wojenną, Niemcy w miarę możliwości transportowali swoich zabitych do Rzeszy. Po drugie, sami dokonywali pochówków w nieoznakowanych mogiłach (pokrytych równo darnią), by propaganda radziecka nie miała możliwości obliczyć strat nieprzyjaciela. Po trzecie, pojedynczych pochówków Niemców dokonywali polscy cywile bądź Rosjanie w zupełnie przypadkowych miejscach (rowy strzeleckie, bruzdy na uprawnym polu itp., często bez odzieży), nie oznakowując mogił z pośpiechu czy wręcz z pogardy dla znienawidzonego wroga i jego munduru. Kilka tego typu pochówków (nierozpoznanych) potwierdza się w okolicach Ropczyc (Lubzina, Mała, Ostrów, Witkowice, Zagorzyce, Nawsie). Najbliższy, zapamiętany przez świadków cmentarz niemiecki usytuowany był na polach dawnego dworu w Górze Ropczyckiej, tuż przed wjazdem drogą nr 94 do Witkowic oraz na polach brzezińskiego przysiółka Berdechów¹². W kwestii wojennych pochówków ludności cywilnej, charakterystyczna jest kwatera brzezińskiego cmentarza, na której spoczywają mieszkańcy Kamienicy Górnej, z sąsiedniej Gminy Brzostek. Są to pochówki zmarłych i poległych z tejże wioski z czasu, gdy latem i jesienią 1944 roku front oddzielił część wsi od parafii i cmentarza w Siedliskach Bogusz. Ofiary wojny i innych zmarłych grzebano właśnie w Brzezinach. Wśród mogił charakterystyczny pochówek w oznaczonej mogile 32-letniego żołnierza AK Władysława Staniszewskiego z Kamienicy Górnej, który zginął na polu minowym w trakcie przenoszenia meldunku.

W sprawie oznaczania grobów czerwonoarmistów funkcjonowała specjalna procedura. Na stronie Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa czytamy, że „po zakończeniu działań wojennych władze polskie przystąpiły do sporządzania spisów grobów i cmentarzy wojennych znajdujących się na terytorium Polski. Spisy te wykonywały gminy na podstawie zamieszczonych na grobach tabliczek imiennych bądź informacyjnych lub relacji mieszkańców. Spisami zostały objęte wszystkie zlokalizowane groby żołnierzy (bez względu na narodowość i przynależność do armii), jeńców oraz ludności cywilnej. Miejsce grobów masowych, głównie przy obozach, często wskazywali ocaleni więźniowie. Zebrane informacje dotyczące grobów wojennych, w formie wykazów, z opisem i szkica-

¹² Ekshumacją i przenoszeniem na cmentarze wojenne szczątków żołnierzy niemieckich (obydwojch wojen światowych) zajmują się Fundacja Pamięć z Warszawy oraz Niemiecki Narodowy Związek Opieki nad Grobami Wojennymi. Ustalono taką procedurę na mocy porozumienia, podpisanego w 1989 r. przez ówczesnych szefów rządów Polski i Niemiec - Tadeusza Mazowieckiego oraz Helmuta Kohla.

mi ich usytuowania gminy przesyłały do starostw powiatowych, które następnie przekazywały je Ministerstwu Administracji Publicznej. (...) Podstawowymi dokumentami stanowiącymi ewidencję pochowanych żołnierzy sowieckich były tzw. „paszporty”, zakładane w okresie prowadzenia przez władze polskie ekshumacji, tj. w latach 1948-1954. Wydobyte zwłoki grzebano na terenie wyznaczonym do założenia i budowy cmentarza wojennego. Do paszportów wpisywano dane o poległych żołnierzach, uzyskane w trakcie dokonywania ekshumacji. Spis żołnierzy zidentyfikowanych stanowił załącznik do protokołu ekshumacyjnego. Ponadto w protokole tym zawarte były informacje o liczbie wydobytych zwłok i miejscu ich pochowania”¹³.

Tego typu regulacje funkcjonowały już w okresie II Rzeczypospolitej, a do ich przyjęcia skłoniły władze cmentarzyska I wojny światowej. Tak więc, „zgodnie z przepisami art. 6 ustawy o grobach i cmentarzach wojennych z 28 marca 1933 r.¹⁴, pozostają one pod opieką państwa, a koszty ich utrzymania ponosi skarb państwa. Bezpośredni nadzór nad stanem grobów i cmentarzy wojennych sprawują gminy. W zarządzeniu wykonawczym Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 23 października 1936 r., wydanym w porozumieniu z Ministrami Spraw Wojskowych i Opieki Społecznej określono sprawy dotyczące opieki nad grobami wojennymi. W ustawie z 24 lipca 1998 r. o zmianie niektórych ustaw określających kompetencje organów administracji publicznej, w związku z reformą ustrojową państwa, został potwierdzony art. 6 ustawy z 1933 r.¹⁵ Z dniem 6 lipca 1998 r. sprawy cmentarzy i grobów wojennych przeszły z Urzędu Mieszkalnictwa i Rozwoju Miast do zakresu działania Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji. Ministerstwo to - z tymże dniem - realizację ustawy o grobach i cmentarzach wojennych przekazało Radzie Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa. Środki na utrzymanie cmentarzy wojennych są wydzielane z budżetu wojewodów i następnie przekazywane gminom na wykonanie prac konserwacyjno-porządkowych i prowadzenie remontów, na podstawie porozumień zawartych pomiędzy urzędami wojewódzkimi a gminami”¹⁶. Największe skupiska mogił wojennych z lat 1944-1945 pozostały w Łączkach Kucharskich i Brzezinach

Na zakończenie refleksja nad tym, co ma przypominać o obowiązkach wobec poprzednich pokoleń, a więc nad nagrobkami. Ostatnia wola umierającego lub wdzięczność następców powodowała, że nie żałowano środków na wznoszenie nagrobków i otaczano je szczególną troską. Kiedy wpatrzymy się w bogactwo form i treść inskrypcji na cmentarnych nagrobkach w okolicach Ropczyc zrozumiemy, że cmentarze i gromadzone na nich monumenty wyrażają w niejako protest przeciw przemijaniu. Staranie idzie o przedłużenie pamięci o istnieniu konkretnej osoby, o jej cechach, osiągnięciach czy zasługach, a przegląd nagrobków rodzinnych daje jakby poczucie ciągłości. Kiedy jeszcze dodamy do omówio-

¹³ Za: http://www.radaopwim.gov.pl/article_details/12/groby-zolnierzy-armii-radzieckiej-poleglych-w-polsce-w-II-wojnie.../

¹⁴ Dz. U. Nr 39 z 1933 r.

¹⁵ Dz. U. Nr 116 z 1998 r.

¹⁶ Dz. U. Nr 116 z 1998 r.

nej widzialnej formy także praktyki religijne wokół grobów bliskich (ofiary, wypominki, modlitwy wstawieniowe), osiągniemy obraz troski o budowanie więzi pomiędzy żywymi i umarłymi.

CINTORÍNY ZRKADLOM HISTÓRIE A KULTÚRY REGIÓNU

Autori tejto štúdie žijú v meste Ropczyce v Podkarpatskom vojvodstve a prostredníctvom tejto štúdie chcú čitateľovi ponúknuť analýzu problému pochovávaní na cintorínoch a pohrebiskách v tejto oblasti.

Obrad kresťanského pohrebu sa na počiatku odohrával v mieste, ktoré si zvolil zomrelý. Tomu bolo tak v prvých troch storočiach kresťanstva. V tejto oblasti boli niekoľko storočí zaužívané pohanské rituály starých Slovanov. Tí pochovávali svojich mŕtvych v lesoch, terénnych valoch a neskôr aj spopolnením. Aj napriek prijatiu kresťanstva sa niektoré pohanské rituály praktizovali na území Poľska až do 16. storočia a v Litve a Podkarpatskej Rusi až do 18. storočia.

Následne sa v tomto príspevku autori venujú aj formám pochovávaní v nasledujúcich storočiach a postupne rozoberajú aj príčiny úbytku obyvateľov v tejto oblasti, ako boli napr. cholera, či epidémie chrípky, ktoré aj spôsobili, že vznikali nové formy epidemických cintorínov. Zároveň autori poukazujú na veľkú výpovednú hodnotu cintorínov, ktoré sú častokrát doplnené aj inými dokladmi, ako napr. morovými stĺpmi, kaplnkami, či pomníkmi významných osôb.

**PEDAGOGICKÉ NÁZORY A PÔSOBNIE EV. UČITEĽA
A ŠKOLSKÉHO INŠPEKTORA MICHALA SEKEYA
V RÁMCI REFORMY ŠKOLY A VZDELÁVANIA
NA SLOVENSKU V PRVEJ POLOVICI 20. STOROČIA**

Eduard LUKÁČ

Pedagogical ideas and the activity of the Evangelic teacher and school inspector Michal Sekey during the school and educational reform in Slovakia in the first half of the 20th century

The creation of the Czechoslovak Republic in 1918 radically changed the political and social conditions, into which the citizens of a new state got. The part of these changes was also the difficult situation in the school system that needed to be built on the new democratic principles, with the application of the new school legislative and with the creation of controlling school organs. In the common state, the situation concerning the school system was more difficult in Slovakia, because the schools were not sufficiently materially equipped and there was a lack of Slovak teachers. M. Sekey, the evangelic teacher and school inspector, system, tried for a reform of the educational process, for the education of a new generation of the Slovak teachers, for the promoting of the applying of the modern pedagogical approaches and didactic methods and for the implementation of the university education for the elementary school teachers.

Key words: Michal Sekey, history of the school system and pedagogy, reform of the school and education.

Vznikom Československej republiky v r. 1918 sa radikálne zmenili politické a spoločenské pomery, v ktorých sa ocitli obyvatelia nového štátneho útvaru. Súčasťou týchto zmien bola aj zložitá situácia v školstve, ktoré bolo nevyhnutné budovať na nových demokratických princípoch, s pôsobením novej školskej legislatívy a kreovaním riadiacich školských orgánov. V spoločnom štáte bola v oblasti školstva oveľa zložitejšia situácia na území Slovenska, ktoré okrem nedostatočného materiálneho vybavenia škôl trpelo najmä nedostatkom slovenských učiteľov. M. Sekey, evanjelický učiteľ a školský inšpektor, bol jednou z tých osobností, ktorá v regiónoch svojho pôsobenia stála pri budovaní elementárneho školstva, snažila sa o reformu edukačného procesu, výchovu novej generácie slovenských učiteľov, propagáciu uplatňovania moderných pedagogických prístupov a didaktických metód, zavedenie vysokoškolského vzdelávania pre učiteľov elementárnych škôl.

Michal Sekey sa narodil 29. septembra 1886 v Liptovskom Mikuláši v rodine čižmára Ondreja a jeho manželky Evy (rod. Koniarová). Jeho súrodencami boli traja bratia: Andrej, Juraj a Viktor Ján.

Po štúdiu v Liptovskom Mikuláši získal vyššie vzdelanie na evanjelickom kolégiu v Prešove v r. 1900 – 1907.¹ Tamojšie vzdelávanie ukončil štúdiom na mužskom učiteľskom ústave, jednom z ústavov prešovského kolégia, na kto-

¹ PAVLÍK, O. (ed.). *Pedagogická encyklopédia Slovenska. 2. P – Ž*. Bratislava : Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1985, s. 216.

rom študoval v rokoch 1903/1904 – 1906/1907.² V dňoch 24. – 27. júna 1907 sa na učiteľskom ústave konali maturitné skúšky, ktoré M. Sekey úspešne zvládol z písomnej časti (pedagogika, nemecký preklad, algebra, aritmetika, prírodopis, kreslenie, krasopis, hudobná náuka) a ústnej časti (vierovyznanie, vzdelávanie a metodika, maďarský jazyk a literatúra, nemecký jazyk, zemepis, dejepis, právne predpisy, prírodopis, ekonomika, chémia, algebra, matematika, telocvik, spev, hra na varhany alebo klavír, hra na husle, vyučovanie maďarčiny).³

Prvé praktické pedagogické skúsenosti získaval ako učiteľ na ev. ľudovej škole v obci Pribylina, kde vyučoval v šk. r. 1907/1908 – 1918/1919. Na školu nastúpil po odchode učiteľa E. Rumanna do penzie⁴ a v tom období pôsobili na škole traja učitelia. O jeho obľúbenosti svedčí i to, že keď mal M. Sekey začiatkom šk. r. 1913/1914 opustiť učiteľské miesto „cirkevníci si ho neprepustili a s veľkým oduševnením povýšili mu kantorský plat o 400 kor. Je to zjav chvályhodný, keď i v dnešných krušných pomeroch nezabúdame, že hoden jest dělník mzdy své. A podvýšok tento nezaokryjeme zo žiadnej podpory, ale zo svojich vlastných mozolov“.⁵ V dôsledku udalostí spôsobených 1. sv. vojnou odvieďli dvoch učiteľov k vojsku a „školské dietky všetky vyučuje teraz sám pán učiteľ Sekey. Veru len horlivosti týchto našich duchovných vodcov môžeme ďakovať, že dietky naše nezostali ani v tieto ťažké časy, ako sme to videli pri skúške školskej a pri konfirmácii, keď sme sa zo srdca mohli tešiť rozumným, pekným ich odpovediam“.⁶

V tom čase pôsobil v obci ako evanjelický kňaz známy slovenský básnik, spisovateľ a dramatik Martin Rázus, ktorý ho podnecoval k ďalšiemu uverejňovaniu⁷ veršov a krátkych prozaických textov v detskom časopise Zornička, Evanjelický posol spod Tatier,⁸ neskôr svoje príspevky uverejňoval aj v časopise, Vesna, Slovenský ľud⁹ a bol i redaktorom časopisu Zemplín.¹⁰ Následne vykonával rok funkciu okresného školského inšpektora v Levoči, neskôr v Michalovciach (1920 – 1931), v Lučenci (1931 – 1939).¹¹ V Michalovciach bol aj zodpovedným redak-

² Štátny archív v Prešove, Kolégium východného dištriktu ev. a v. cirkvi na Slovensku v Prešove, Klasifikačný denník I. – IV. triedy 1901 – 1911, inv. č. 756.

³ Štátny archív v Prešove, Kolégium východného dištriktu ev. a v. cirkvi na Slovensku v Prešove, Matrika skúšok učiteľskej spôsobilosti 1879 – 1919, inv. č. 737.

⁴ Pribylina. In *Evanjelický posol zpod Tatier*. 1910/1911, roč. I, č. 14 – 15, s. 141.

⁵ Pribylina. In *Evanjelický posol zpod Tatier*. 1913/1914, roč. IV, č. 1, s. 15 – 16.

⁶ Pribylina. In *Evanjelický posol zpod Tatier*. 1914/1915, roč. V, č. 16. a 17, s. 269.

⁷ M. Sekey podpísal svoje príspevky pseudonymom Braček Miško, M. Michalovský, M. Sek, Sninský, Vlastimil, Vranovský, V. Slzička.

⁸ Napr. Zvedavý Miloš. In *Zornička*. 1910, č. 2 – 3, s. 19 – 21; Pišťalka. Dľa Erbeny. In *Zornička*. 1911, č. 6, s. 70; Tri sestry. (preklad M. Sekey) In *Zornička*. 1911, č. 9, s. 99; Balkánski junáci. In *Zornička*. 1912, č. 2, s. 19 – 20;

⁹ Napr. Skúpa Marka. In *Evanjelický posol zpod Tatier*. 1918, č. 2 – 3, s. 73 – 75; Pozde. In *Evanjelický posol zpod Tatier*. 1918, č. 4, s. 101 – 104; Ako Daniel horárove prestal vyberať vtáčky. In *Evanjelický posol zpod Tatier*. 1918, č. 5, s. 136 – 138; Na kvetoch. In *Evanjelický posol zpod Tatier*. 1918, č. 8 – 10, s. 232 – 234.

¹⁰ SLIACKÝ, O. (ed.). *Slovník slovenských spisovateľov pre deti a mládež*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2009, s. 300 – 301.

¹¹ *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*. V. zväzok R – Š. Martin : Matica slovenská, 1992, s. 196.

torom časopisu Zemplín, ktorý bol úradným časopisom Zemplínskej župy a tajomníkom miestnej Matice slovenskej.

Ako na školského inšpektora v Michalovciach sa naňho obrátila komunita kalvínskych veriacich z obce Mingo Junction v štáte Ohio (USA), ktorá v zastúpení M. Eštoka zaslala 1000 korún, ktoré vyzbierali tamojšie deti v nedeľnej škole. „Ráďte tieto peniaze rozdeliť medzi chudobné slovenské kalvínske školské deti v nasledujúcich obciach župy zemplínskej: v Tarhovišti, Bánovciach, Ložíne, Bracovciach a Lastomíre. V župe užhorodskej v Tašoli, Jenkovci a v Kristy.“¹² Súčasťou peňažného daru bola aj výzva na podporu žiakov k získaniu vyššieho vzdelania, ako napr. budúci kňazi či učiteľia. Šikovní študenti, ktorí získali dobrozdanie práve od M. Sekeya mali byť ďalšími zbierkami finančne podporovaní na týchto štúdiách. V uvedenom časopise bola uverejnená aj odpoveď M. Sekeya, ktorý finančný obnos zo zbierky rozdelil pre „kalvínske deti do obcí Lastomíra, Bánoviec, Bracoviec, Ložína, Trhovišťa, Jankovic, Kyste a Tarďany po 100 korún, 200 korún bolo uložené v Hospodárskom družstve v Michalovciach ako základina pre študujúcich slovenských kalvínskych mladíkov.“¹³

V rámci tejto odpovede, ktorú M. Sekey zaslal M. Eštokovi dňa 21. februára 1921, zároveň vysoko ocenil náboženskú súdržnosť, ale aj oddanosť amerických Slovákov k novej vlasti, k Československej republike, a vyjadril presvedčenie o ďalšom pokračovaní finančných zbierok v prospech chudobných slovenských rodín a najmä ich detí v čase štúdií. Situácia v kalvínskych školách na Slovensku bola zložitá aj z hľadiska nedostatku učiteľov. „Totižto na tieto školy boli volení a menovaní rýdži kalvínski maďarskí učiteľia, ktorí po prevrate kvapne zanechali slovenské stanice a utiekli, ani nevidieť kam a dnes mnoho kalvínskych cirkevných škôl je pustých, bez učiteľov.“¹⁴ Sekey sa prihovára za okamžité riešenie tohto problému a pretože na Slovensku nebola učiteľská akadémia zameraná na toto vierovyznanie, mal štát po dohode s danými cirkevnými úradmi okamžite menovať učiteľov na tieto kalvínske školy.

M. Sekey pravidelnejšie prispieval do novín Slovenský východ s rôznymi témami.¹⁵ Boli to články pri príležitosti vianočných sviatkov, ako napr. o radosti a žiali človeka¹⁶ či výchovnom vplývaní Vianoc na deti i dospelých,¹⁷ osláv Nového roka,¹⁸ veľkonočných dní¹⁹ aj so symbolicky ponímaným vzkriesením národa.²⁰

¹² Chýrnik. Pán M. Sekey v Michalovciach. In *Zemplín*. 1921, roč. II, č. 8, s. 4.

¹³ Chýrnik. Obnos bol rozdelený nasledovne. In *Zemplín*. 1921, roč. II, č. 8, s. 4.

¹⁴ SEKEY, M. Naši slovenskí kalvíni. In *Slovenský východ*. 1921, roč. III, č. 46, s. 1.

¹⁵ DŽUJKO, J. Slovenský východ (1919) a formovanie slovenského národného povedomia na východnom Slovensku. In *3. študentská vedecká konferencia*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2008, s. 198 – 209.

¹⁶ SEKEY, M. Dve sestry. In *Slovenský východ*. 1921, roč. III, č. 29, s. 1.

¹⁷ SEKEY, M. Sviatky lásky. In *Slovenský východ*. 1925, roč. VII, č. 288, s. 1.

¹⁸ SEKEY, M. O dvanásť. In *Slovenský východ*. 1922, roč. IV, č. 1, s. 4.

¹⁹ SEKEY, M. Naše Paššie. In *Slovenský východ*. 1922, roč. IV, č. 86, s. 1.

²⁰ SEKEY, M. Naše jaro. In *Slovenský východ*. 1922, roč. IV, č. 88, s. 3.

Nechýbali ani články hodnotiace pohyby v jednotlivých cirkvách,²¹ aj kritické do vlastných radov ev. a. v. kňazov, ktorí sa uspokojovali s bezvýznamnými náboženskými oslávkami v štáte a stávali sa pokornými trpiteľmi a trpiteľnými jednotkami Československej republiky.²² Uverejňoval i historicky orientované príspevky zamerané na opis života v predprevratovej dobe,²³ resp. s cieľom poukázať na príklad osobností tejto doby. „Ich duch pracovitosti, obetavosti, bojovnosti, povedomosti a pevnej viery dá Vám ducha žitia národného, ktorého tak mnoho občanov postráda v našej vlasti.“²⁴ Vysoko oceňoval vznik Československej republiky, nastolené demokratické pomery a výdobytky slobody, kde každý občan „je rovný v práve, keď si svoju občiansku povinnosť vykonal a si ju i koná“,²⁵ ako aj možnosti na poli kultúry a vzdelávania, ktoré priniesli nové spoločensko-politické pomery. „Dar Ducha národného my Slováci môžeme si nadobudnúť jedine všestrannou vzdelanosťou,“ znela jeho výzva súvisiaca s vierou v nevyhnutné výchovné pôsobenie na všetky vrstvy obyvateľstva na Slovensku.²⁶ Napr. pri príležitosti osláv výročia vzniku republiky v obci Budkovce predniesol slávnostný prejav, v ktorom „v krásnej svojej reči líčil pomery slávnych našich predkov v minulosti, tiež časy prevratové a terajšie. Zdôraznil i potrebu najužšej spolupráce Slovákov a Čechov, taktiež potrebu prehĺbenia československej vzájomnosti.“²⁷ Vo svojich predstavách o ďalšom rozvíjaní spolupráce týchto dvoch bratov, ktorí boli násilím odtrhnutí,²⁸ a o ich postupnom zblížovaní prichádza k názoru, že príde doba používania československej reči, že „budeme jeden národ vysoko kultúrne vzdelaný, československý“.²⁹ K rozvíjaniu pocitu vzájomnosti medzi „slavianskymi“ národmi mali prispievať napr. i stretnutia národných tímov v rámci telocvičného hnutia Sokol, ktoré „združí všetkých nás do jedného šíku, do jedného tábora slaviankého“.³⁰

Pre vývoj školstva v prvých rokoch existencie ČSR je charakteristická snaha o zriaďovanie nových škôl a o rozširovanie ich celkového počtu a územného dosahu. Pre veľký nedostatok učiteľov na Slovensku bol prijatý zákon č. 605/1919 Zb. z. a n., ktorým bolo možné učiteľom ľudových a meštianskych škôl dočasne prikázať ísť vyučovať na ktorékoľvek miesto v ČSR. Týkalo sa to najmä českých učiteľov, ktorí prichádzali pomáhať budovať slovenské školstvo aj do tých najvzdialenejších oblastí, pretože „v novembri 1918 bolo na Slovensku len tristo (!) roduverných slovenských učiteľov pre ľudové školy a asi dvadsať stredoškolských profesorov – Slovákov. Vyše 4000 ľudových škôl, všetky stredné a vysoké školy

²¹ SEKEY, M. Náboženský ruch u nás. In *Slovenský východ*. 1921, roč. III, č. 51, s. 1.

²² SEKEY, M. Evanjelické kňazstvo na východe a jeho nerozhodná politika. In *Slovenský východ*. 1925, roč. VII, č. 136, s. 2.

²³ SEKEY, M. Farto, Barkóczy. In *Slovenský východ*. 1925, roč. VII, č. 231, s. 8.

²⁴ SEKEY, M. Spomienky. In *Slovenský východ*. 1921, roč. III, č. 247, s. 2.

²⁵ SEKEY, M. Sloboda. In *Slovenský východ*. 1923, roč. V, č. 278, s. 1.

²⁶ SEKEY, M. Dar Ducha národného. In *Slovenský východ*. 1925, roč. VII, č. 123, s. 1.

²⁷ Ako nazíva náš vidiek. Budkovce. In *Slovenský východ*. 1925, roč. VII, č. 251, s. 4.

²⁸ SEKEY, M. Pestujme mier duší. In *Slovenský východ*. 1921, roč. III, č. 22, s. 1.

²⁹ SEKEY, M. O nás – pre nás. In *Slovenský východ*. 1921, roč. III, č. 36, s. 1.

³⁰ SEKEY, M. Drahá dedovizeň. In *Slovenský východ*. 1925, roč. VII, č. 115, s. 1.

boli maďarské“.³¹ Aj preto M. Sekey vyzýval učiteľov, aby sa podľa vzoru českých kolegov aktívnejšie venovali svojej práci a tvorbe slovenskej pedagogickej spisby: „Oddajme sa do slovenskej didaktiky a metodiky praktickému učeniu, prednáškam, pedagogickým dišputám, súhlasnej kritike, výchove samých seba a v každom našom zhromaždení budme v prvom rade učiteľia. Spomeniem tu len spôsob vyučovania českých učiteľov písania, kreslenia, spevu, reálií atď. Či by sme si ich nemali vziať za vzor?“³²

M. Sekey v role školského inšpektora navštevoval ľudové školy vo svojich školských obvodoch a videl mnohé ustanovizne, ktoré „po prevrate ostali holé a prázdne“.³³ K tejto materiálnej biede na školách prispeli predchádzajúce vojnové udalosti, povojnový vandalizmus, odchod maďarských učiteľov, ktorí si odnášali didaktické pomôcky, ako i nepoužiteľnosť učebníc vydaných v maďarskom jazyku. „Vyučuje sa slovensky, ale táto výučba má ešte mnoho ťažkostí obzvlášť v reči, vo výchove, v náuke a sústave.“³⁴

V sérii článkov sa zamerával na reformné snahy práve v oblasti slovenského ľudového školstva, z ktorého v roku 1921 bolo asi 20 % štátnych škôl, niečo málo ich bolo pod správou obcí a väčšina patrila cirkvám.³⁵ Upozorňoval, že reforma v podobe poštátnenia škôl v duchu odkúpenia či odobrania budov pôvodným majiteľom nie je reformou. „Lebo múry ani moderné lavice nikoho vzdelaným neurobili.“³⁶ Reforma školy má byť zameraná na to, aby všetky školy, či štátne, cirkevné, resp. obecné, slúžili pravému účelu nového štátu, aby učiteľia boli zbavení starostí spojených s udržiavaním a materiálnym vybavením škôl, naopak, mali všetky svoje sily a schopnosti venovať výučbe. Ďalšími nástrojmi slúžiacimi k reforme školy mali patriť zrovnoprávenie učiteľov a ich odmeňovanie, vybudovanie školskej administratívy, riadiacich a kontrolných štruktúr či moderné slovenské učebnice.³⁷ I pre dnešné pomery v školstve platí jeho presvedčenie: „Administrácia má byť v školstve popri pedagogii vedľajšou povinnosťou. Nech je čím jednoduchšia. Ač práve dnes je hlavnou a tak spletitou, že sa v nej len s božou pomocou a veľkou náhodou môžu niektorí vyznať.“³⁸ Učiteľskej verejnosti na Slovensku chýbal spoločný odborný časopis pod gesciou bratislavskej centrály, ktorý by im prinášal aktuálne informácie, rady, umožňoval im uverejňovať svoje názory a skúsenosti. Všetky reformné snahy by však boli márne, pokiaľ v školách chýbali žiaci. Návšteva ľudových škôl na dedinách bola prevažne závislá od po-

³¹ MÁTEJ, J. a kol. *Dejiny českej a slovenskej pedagogiky*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1976, s. 343.

³² SEKEY, M. Na počiatku školského roku. (Dokončenie.) In *Slovenský východ*. 1921, roč. III, č. 195, s. 1.

³³ SEKEY, M. Slovenská a česká škola. II. In *Slovenský východ*. 1924, roč. VI, č. 179, s. 1.

³⁴ SEKEY, M. Na počiatku školského roku. In *Slovenský východ*. 1921, roč. III, č. 193, s. 2.

³⁵ SEKEY, M. Za reformu našich ľudových škôl. In *Slovenský východ*. 1921, roč. III, č. 69, s. 1.

³⁶ SEKEY, M. Za reformu našich ľudových škôl. (Pokračovanie.) In *Slovenský východ*. 1921, roč. III, č. 76, s. 3.

³⁷ SEKEY, M. Za reformu našich ľudových škôl. (Pokračovanie.) In *Slovenský východ*. 1921, roč. III, č. 83, s. 2.

³⁸ SEKEY, M. Za reformu našich ľudových škôl. (Pokračovanie.) In *Slovenský východ*. 1921, roč. III, č. 91, s. 3.

časia, poľnohospodárskych prác a pasenia dobytku, čo zabezpečovali v prevažnej miere školopovinné deti. M. Sekey teda ako nevyhnutnú súčasť nového školstva požaduje povinnú osemročnú dochádzku, no aj reálne dodržiavanú. Bolesťou slovenského školstva bola jeho konfesijná rozdrobenosť, čo sa prejavovalo existenciou viacerých jednotriednych škôl v tej istej dedine. „O čo by bol lepší výsledok, keby sa v takejto obci urobila štyritriedna ľudová škola. Mohli by byť učebne i na rôznych miestach v obci ako sú to i teraz, ale dietky za to, že sú rozličného vyznania neslobodno uchvátiť v ich vzdelávaní sa. Toto triedenie dietok na náboženské rozdiely sa protiví všeobecnej ľudskosti, ktorá hlása lásku ku blíznym. No najmä zásadám školským.“³⁹ Spoločná škola by teda mala slúžiť pre výučbu detí všetkých konfesií, jej výhodou by bolo uplatňovanie didaktickej zásady triedno-hodinového systému výučby, ktorý je oveľa efektívnejší než výučba všetkých detí rôznych vekových skupín v jednej triede.

S prvými rokmi novej republiky bola zviazaná i otázka zámerného pestovania novej štátnej príslušnosti a národného povedomia. Táto otázka úzko súvisela aj so situáciou slovenského učiteľstva, ktoré malo mať v tejto oblasti rozhodujúcu úlohu na poli školskej edukácie, ako i v rámci mimoškolskej výchovy a edukácie dospelých. V tomto kontexte M. Sekey upozorňoval na prípravu budúcich učiteľov aj v tejto oblasti, pretože „nemáme nadostac takých ľudí slovenských, ktorí by vedeli túto úlohu intenzívne prevádzať a s pedagogickou zručnosťou a obozretnosťou pestovať.“⁴⁰ Išlo mu však nielen o ich formálnu prípravu, získanie nevyhnutných vedomostí o histórii, významných národných predstaviteľoch a ich počinoch. „Tu netreba len hovoriť, tu treba i cítiť. Keď zavládne cit, vzkrasne popud ku práci, nastane chuť, snaživosť, pilnosť, čo všetko tvorí divy v škole i medzi ľuďmi. Nejedna slovenská škola sa volá slovenskou, ale v nej duch slovenský drieme.“⁴¹ Učiteľ musí byť aj v tomto ohľade príkladom pre svojich žiakov nielen slovami, ale svojimi postojmi, prežívaním, každodenným správaním v spoločnosti svojich žiakov i v kruhu svojich spoluobčanov.

Učitelia však v danej dobe trpeli na zanedbanosť nielen z hľadiska chabého celkového inštitucionálneho zabezpečenia a výbavy na školách, ale aj z pohľadu ich vnímania v spoločnosti. „Čím je učiteľ vzdelanejší, tým sa stáva i neodvyslejšším a menej je citlivejší i na vplyv cudzích osôb. Preto v dnešnom učiteľstve prúdi snaha po vyššom vzdelaní tak zvanom univerzitnom.“⁴² Sekey požadoval, aby sa učitelia na základe svojho poslania stali vedúcimi osobnosťami, ktoré prispievajú k budovaniu demokratickej spoločnosti a zároveň i k reforme vzdelávania. „Kým pokrok v istých odboroch kráča vpred plným chlapeckým krokom, pritom boriac sa s prekážkami prírody a ľudstva, pokrok v školstve je pokrokom prvým malého decka, ktoré nemôže vpred pre obavu materinskú, pre tútorstvo klerikalizmu, pre nechápavosť ľudstva a pre nevzdelanosť samého učiteľstva.“⁴³

³⁹ SEKEY, M. Za reformu našich ľudových škôl. (Pokračovanie.) In *Slovenský východ*. 1921, roč. III, č. 91, s. 3.

⁴⁰ SEKEY, M. Do národnej práce. In *Slovenský východ*. 1921, roč. III, č. 198, s. 1.

⁴¹ SEKEY, M. Vlastenecká výchova. In *Slovenský východ*. 1921, roč. III, č. 256, s. 1.

⁴² SEKEY, M. Slovenské učiteľstvo. In *Slovenský východ*. 1923, roč. V, č. 294, s. 2.

⁴³ SEKEY, M. Slovenské učiteľstvo. In *Slovenský východ*. 1923, roč. V, č. 294, s. 2.

Prekážkou v ich napredovaní bola aj roztrieštenosť medzi jednotlivé učiteľské spolky, ktoré presadzovali záujmy svojich členov, a nie učiteľského stavu ako celku.⁴⁴ I preto sa Sekey prihovárал za tú možnosť, aby sa všetci učitelia stali štátnymi zamestnancami, s jednoznačne určenými kompetenciami, pretože hádky a nesváry medzi učiteľom a kňazom boli na dennom poriadku,⁴⁵ so stanovenou zodpovednosťou, ich kontrolnými orgánmi a „vtedy mnoho by sa dalo napraviť a opraviť v našom školstve a vývin učiteľského stavu na Slovensku by bol zabezpečený“.⁴⁶

Príprava budúcich učiteľov ľudových škôl sa v období ČSR realizovala prostredníctvom učiteľských ústavov, ktoré patrili však iba do siete stredných škôl. Medzi samotnými učiteľmi prebiehala živá diskusia o nevyhnutnosti získania vysokoškolského vzdelania, čo sa však stalo realitou až v povojnovom školskom systéme. Centrom, ktoré v sebe spájalo požiadavku učiteľov národných škôl na vysokoškolské vzdelanie i aktuálnu potrebu reformy školy, sa stala Škola vysokých štúdií pedagogických v Prahe, ktorej slávnostné otvorenie bolo 16. októbra 1921.⁴⁷ Išlo o dvojročné, avšak iba dobrovoľné vzdelávanie sa učiteľov, ktoré sa uskutočňovalo počas víkendov formou vysokoškolskej výučby (4 semestre) a škola mala svoje pobočky v Brne, Plzni, Táboře, Českých Budějoviciach, Pardubiciach. Sekey apeloval na učiteľov ľudových škôl, aby sa napriek tomuto stavu usilovali o svoje ďalšie individuálne vzdelávanie: „Toto však nesmie znamenať, že by učiteľstvo sa nevzdelávalo a chod vzdelanosti zanedbávalo, lebo kto nejde vpred, ten zaostáva, a to sa pri učiteľovi nesmie stať.“⁴⁸ Nemalým problémom na Slovensku bol i ten fakt, že mnohí učitelia, ktorí ostali po prevrate v službách slovenskej školy, museli sa naučiť vyučovať deti v materinskom jazyku, teda po slovensky. „Vôbec je potreba sa úprimne venovať s veľkou pilnosťou privátneho seba vzdelávania sa v československej spisbe a v slovenskej reči. Kto by sa v tomto ohľade ľahostajnosti dopúšťal, len sám sebe škodí. S dôkladným poznaním reči, osvojíme si i spisbu, poznáme život národa československého, obľúbime si ľud a rozpoznáme úkol slovenského učiteľa, poznáme vlastnú prácu našu.“⁴⁹

Ďalšou dôležitou cieľovou skupinou edukačného pôsobenia boli pre M. Sekeya dospelí obyvatelia, ktorí trpeli slabou úrovňou predchádzajúceho vzdelania, čo sa prejavovalo i v absencii osvetového pôsobenia slovenskej inteligencie

⁴⁴ V čase existencie ČSR pôsobili na Slovensku viaceré učiteľské spolky, ako napr. Ústredný spolok učiteľov na Slovensku, Zemská organizácia učiteľskej jednoty na Slovensku (neskôr ako Zemský učiteľský spolok a potom ako Krajinský učiteľský spolok), Slovenská obec učiteľská (neskôr splynula s Ústredným spolkom a spolu vytvorili Zväz slovenského učiteľstva), Ústredný spolok penzionovaného učiteľstva verejných nešťátnych škôl (neskôr ako Ústredný spolok penzionovaného učiteľstva škôl ľudových, meštianskych a detských opatrovní na Slovensku), Ústrední spolek československých profesorů, Spolok profesorov Slovákov, Spolok evanjelického učiteľstva.

⁴⁵ SEKEY, M. Slovenská a česká škola. II. In *Slovenský východ*. 1924, roč. VI, č. 179, s. 1.

⁴⁶ SEKEY, M. Slovenské učiteľstvo. In *Slovenský východ*. 1923, roč. V, č. 294, s. 2.

⁴⁷ VALENTA, J. Škola vysokých štúdií pedagogických v Praze. In *Pedagogika*. 1982, roč. 32, č. 4, s. 435 – 452.

⁴⁸ SEKEY, M. Slovenské učiteľstvo. In *Slovenský východ*. 1923, roč. V, č. 294, s. 2.

⁴⁹ SEKEY, M. Na počiatku školského roku. (Dokončenie.) In *Slovenský východ*. 1921, roč. III, č. 195, s. 1.

v nových pomeroch. „Dnes je povinnosťou každého Slováka pracovať osvetove, pracovať na povznesení kultúrnej úrovne ľudu slovenského.“⁵⁰ Neľahká situácia v pedagogickej a osvetovej činnosti bola práve na východe republiky, s čím mal samotný M. Sekey každodenné skúsenosti. „Obzvlášť ale tu na slovenskom Východe, kde maďarizácia na toľko bola zažretá, že počnúc od Štrby až po Užhorod nebolo ani jednej slovenskej ľudovej školy, nebolo ani jedného úprimného slovenského učiteľa.“⁵¹ Pri príležitosti prvého zjazdu osvetových pracovníkov na Slovensku, ktorý sa konal v dňoch 4. – 5. júna 1922 v Prešove, poukazoval na nutnosť sústredenia pozornosti práve na tento región. Smutne musel konštatovať, že nové pomery priniesli pre túto oblasť zvýšený počet licencií na výrobu alkoholu, čoho priamym dôsledkom bolo i to, že ľud holdoval pitiu alkoholu v oveľa väčšej miere. „No a najmä tu na Východe toho máme cez hlavu dosť a dosť. Darmo by sme robili prednášky alkoholické, darmo šírili a predávali obrazy znázorňujúce korhelstvo a jeho zlé následky, tu je jediné vziať dieťaťu to, čím si ublíži na živote. S opitým človekom si neporadí ani mať ani žena ani kňaz ani učiteľ a s opitým národom si neporadí ani kultúrny zjazd, bárs by to bol ten najlepší a najschopnejší.“⁵² Vidiac tragické dôsledky alkoholizmu, prihovára sa za obmedzenie výroby alkoholu, ktorý negatívne zasahoval do všetkých vrstiev národa i oblastí spoločenského života, mal za následok vymretie kultúrneho života spoločnosti i samotných jedincov.

Koncom šk. r. 1934/1935 vykonal M. Sekey napr. inšpekciu školy v obci Polichno a spolu s tamajším dekanom hodnotili stav výučby na výbornej úrovni.⁵³ V neďalekej obci Lupoč sa zasa v rámci svojej funkcie zúčastnil dňa 19. júna 1936 rokovania finančnej komisie obecnej rady, kde sa rokovalo o rozšírení ev. a. v. školy.⁵⁴ V ďalšom období vykonával funkciu školského inšpektora vo Zvolene, v Lovinobani a opäť vo Zvolene.

V počiatkoch existencie ČSR, ktorá trpela nedostatkom detskej literatúry, spolu s manželkou Žofiou preložili do slovenčiny Grimmove najkrajšie rozprávky,⁵⁵ no vo svojej literárnej tvorbe sa neskôr orientoval na vydávanie historických povestí.⁵⁶ V publikácii *Východoslovenské povesti z dávnych liet* (1927) sa zameral na regionálnu históriu a v knihe *Svornosť: národné povesti z ríše Veľkomoravskej* (1938) prezentoval legendy z tohto obdobia. Z obdobia pôsobenia v Michalovciach pochádza i jeho dielo *Životopis A. I. Dobrianskeho* (1928), v ktorom prezentoval túto osobnosť ako neohrozeného bojovníka za práva národností

⁵⁰ SEKEY, M. Na cestách k slovenskému ľudu. In *Slovenský východ*. 1924, roč. VI, č. 91, s. 1.

⁵¹ SEKEY, M. Na počiatku školského roku. In *Slovenský východ*. 1921, roč. III, č. 193, s. 2.

⁵² SEKEY, M. Historické dni. In *Slovenský východ*. 1922, roč. IV, č. 126, s. 2.

⁵³ Polichno v rokoch 1914 – 1945 [online]. [cit. 2017-03-30] Dostupné na internete: http://www.polichno.sk/wp/?page_id=78.

⁵⁴ Lupoč. Oficiálne stránky obce. História. 30. roky 20. storočia [online]. [cit. 2017-03-30] Dostupné na internete: <http://www.lupoc.sk/--24-28-30-roky-20-storocia>.

⁵⁵ *Bibiana, revue o umení pre deti a mládež* (heslo Sekey, Michal). 2004, roč. XI, č. 3 – 4, s. 77.

⁵⁶ O odrótovanom dube. In *Slovenský východ*. 1926, roč. VIII, č. 12, s. 1 – 2; Peklo šarišských švihákov. Šarišská ľudová povesť. In *Vesna*. 1927, roč. I, č. 3, s. 48 – 49; O čiernej Teofile. (Povesť.) In *Slovenský ľud*. 1927, roč. VII, č. 25, s. 300 – 301; Bukovina. In *Slovenský ľud*. 1927, roč. VII, č. 32, s. 384 – 386.

v bývalom Uhorsku, ktorý bol mužom čistého národného charakteru a jasných politických zásad.⁵⁷

Jednou z možností „nasávania“ nových myšlienok smerujúcich k efektívnejšiemu a zaujímavejšiemu spôsobu výučby boli i služobné cesty slovenských učiteľov, ktorých účelom bola návšteva českých škôl. Jednej z nich sa v dňoch 25. mája – 1. júna 1924 zúčastnili aj učitelia z michalovského obvodu pod vedením školského inšpektora M. Sekeya, ktorý mal najväčší podiel na jej príprave a organizovaní. K michalovským kolegom sa na stanici v Kysaku pridali aj učitelia školského inšpektorátu Prešov I. a Prešov II. Po návšteve Prahy a jej kultúrnych pamiatok postupne navštívili vzorovú budovu Reálneho gymnázia v Pardubicích, spolu s učiteľmi z Bardejova absolvovali besedu v meste Čáslav s tamojším školským inšpektorom a predsedom učiteľskej organizácie Budeč, kde na otázky českých kolegov odpovedal M. Sekey. V neďalekom meste Třemošnice navštívili slovenskí učitelia tamojšiu dvojtriednu školu a opäť v meste Čáslav sa zúčastnili schôdze učiteľov tohto školského obvodu a pozreli si vyššiu hospodársku školu a dievčenskú školu. Večer sa v Dusíkovom divadle konala slávnostná akadémia s vystúpením telocvičnej jednoty Sokol a k „obecenstvu prehovoril šk. inšpektor p. Michal Sekey, líčiac pomery na východnom Slovensku“.⁵⁸ Slovenskí učitelia sa živo zaujímali aj o bežný život na okolitých dedinských školách, ktoré navštívili rozdelení do troch skupín, ako napr. v obciach Chotušice, Žehušice, Rohožec, Bílý Potok, Zbyslav, Hostovlice, Skryje. Naši učitelia bohužiaľ museli s ľútosťou konštatovať, že na rozdiel od pomerov na Slovensku je v českých krajinách „organizácia školstva na vysokom stupni, školská budova v každej dedinke je ako palác. Tamojšie školy sú v pravom slova zmysle chrámom kultúry. Sú z najväčšej čiastky viactriedne a sú bohato vystrojené pomôckami“.⁵⁹ Oceňovali i celkovo väčší záujem českej verejnosti o dianie sa na školách, jej angažovanie sa pri udržiavaní škôl, poskytovanie finančnej pomoci školám, slúžiacej napr. na nákup učebníc a didaktických pomôcok. I samotný M. Sekey sa vo svojom článku Slovenská a česká škola vrátil ku skúsenostiam z vyššie uvedenej služobnej cesty. „Hoci by i len laik videl českú školu a potom by tú porovnal so školou slovenskou, musí uznať, že české školstvo je nielen lepšie organizované, ale v každom ohľade je vo výučbe a školskej výchove v omnoho väčšom popredí, ako školstvo u nás na Slovensku.“⁶⁰ Veľkou devízou českého školstva bola domáca neformálna výchova, ktorá vyzbrojovala deti bohatšími skúsenosťami, zručnosťami a návykmi, na ktoré nadväzovali českí učitelia už od prvých kontaktov so svojimi žiakmi a umožňovalo im to rýchlejšie zvládajú stanovené požiadavky. „Česi skutočne už dávno pochopili, že škola je vlastne ten prostriedok, ktorý vychováva národ takým, akým je. Názor o škole v Čechách je docela iný, ako u nás na Slovensku. Tam je heslom pre školu všetko – u nás

⁵⁷ SEKEY, M. Životopis A. I. *Dobrianskeho*. Michalovce : Nákladom oslavného výboru v Michalovciach, 1928, s. 80.

⁵⁸ KRAUS, S. Študijná výprava učiteľstva michalovského okresu do Čiech. In *Slovenský východ*. 1924, roč. VI, č. 159, s. 1.

⁵⁹ KRAUS, S. Študijná výprava učiteľstva michalovského okresu do Čiech. In *Slovenský východ*. 1924, roč. VI, č. 159, s. 2.

⁶⁰ SEKEY, M. Slovenská a česká škola. I. In *Slovenský východ*. 1924, roč. VI, č. 178, s. 1.

na školu len niečo, ale zväčša – nič. Náš sedliak vidí v škole len trápenie, veľkú zbytočnosť, kdežto v Čechách v škole vidia budúcnosť zábezpeky svojich statkov, imaní a vôbec všetkého.“⁶¹

M. Sekey pozorne evidoval pedagogické dianie a prúdy v zahraničí, ktoré postupne prichodiac na naše územie dodávali nášmu pedagogickému ruchu „zvláštne tempo“, ako napr. koncepcia činnej školy.⁶² V článku *Výchova a výuka k samostatnosti* v časopise *Evanjelický učiteľ* v duchu snahy o vytvorenie činnej školy podnecoval iných učiteľov využívať projektovú metódu v súvislosti s rozvíjaním samostatnosti u žiakov, pretože „takto vychovávame nových podnikavých samostatných ľudí“.⁶³ V ponímaní takejto novej školy, oproti starej škole s prevažujúcim didaktickým materializmom, má mať aktivita žiaka prevahu nad aktivitami učiteľa a slúži k riešeniu životných problémov. Priestor pre jej uplatnenie vidí u mladších žiakov prostredníctvom hier a zábavy, resp. vo vyšších ročníkoch sa prejavuje prostredníctvom zodpovedných pracovných aktivít, vedúcich k stanovenému výsledku. V príspevku sa zaoberal aj komparáciou projektovej metódy v koncepcii J. Decrolyho,⁶⁴ orientujúcej sa na záujmové strediská detí (potrava, rodičovský domov, cesta) a v ponímaní J. Deweyho,⁶⁵ ktorý preferoval tvorbu projektov pre jednotlivé predmety, Sekey odporúča práve Deweyho prístup, „lebo ukazuje istejšiu cestu k samostatnosti“.⁶⁶ Uplatnenie projektovej metódy malo zaručiť, že „škola nemá byť len prípravou pre život, ale i skutočným životom. V dobrej škole je žiak, ktorý sa môže tomu naučiť a dokonale poznať, čo potrebuje a bude potrebovať pre život“.⁶⁷

Výrazom prieniku myšlienok reformného pedagogického hnutia bola najmä jeho monografia *Rady a pokyny metodické – didaktické – pedagogické a administratívne*, ktorá vyšla v Prešove v roku 1943. Publikácia je členená na tri časti:

I. Metodika.

„Metóda, a či metodológia, je spôsob, akým podáva učiteľ učivo žiakovi. Je to akési duševné spojivo medzi učiteľom a žiakom, ktoré prenáša vedomosti z rozumu učiteľovho do rozumu žiakovho.“⁶⁸ M. Sekey v tejto časti vyjadril požiadavku racionálnej reformy školy, ktorá mala za cieľ rozvíjať samostatnosť a aktivitu žiakov prostredníctvom kvantitatívnej a kvalitatívnej diferenciacie. „Škola nesmie byť prostým mechanizmom bezduchého drilu, ktorý ani neutvára charakter, ani nepestuje samostatnosť, tým menej uvádza do života dnešnej doby.“⁶⁹

⁶¹ SEKEY, M. Slovenská a česká škola. II. In *Slovenský východ*. 1924, roč. VI, č. 179, s. 1.

⁶² SEKEY, M. Slovenská a česká škola. I. In *Slovenský východ*. 1924, roč. VI, č. 178, s. 1.

⁶³ SEKEY, M. *Výchova a výuka k samostatnosti*. In *Evanjelický učiteľ*. 1941, roč. V, č. 7, s. 174.

⁶⁴ Jean-Ovide Decroly (1871 – 1932), belgický pedagóg a psychológ.

⁶⁵ John Dewey (1859 – 1952), americký predstaviteľ reformnej pedagogiky a chicagskej školy pragmatizmu.

⁶⁶ SEKEY, M. *Výchova a výuka k samostatnosti*. In *Evanjelický učiteľ*. 1941, roč. V, č. 7, s. 173.

⁶⁷ SEKEY, M. *Výchova a výuka k samostatnosti*. In *Evanjelický učiteľ*. 1941, roč. V, č. 7, s. 174.

⁶⁸ SEKEY, M. *Rady a pokyny metodické – didaktické – pedagogické a administratívne*. Prešov : Nákladom Ľudovíta Šmigala, 1943, s. 11.

⁶⁹ SEKEY, M. *Rady a pokyny metodické – didaktické – pedagogické a administratívne*. Prešov :

Moderná škola by mala podľa neho pracovať aj na základe diferencovaných učebných osnov. Kniha prináša bohatý prehľad jednotlivých klasických i moderných prístupov vo vzťahu k práci školy, k činnosti učiteľa, k didaktikám predmetov, k jednotlivým vyučovacím metódam a pod. Autor čitateľovi ponúka základné informácie o zahraničných prístupoch a koncepciách, akými v tom čase boli, napr. winnetská sústava (C. W. Washburne),⁷⁰ projektová metóda, kde porovnáva koncepciu J. Deweyho a J. Decrolyho,⁷¹ individuálna výučba na základe diferenciacie zmyslov (M. Montessoriová), Glöchelova škola, školská sústava mesta Géri,⁷² laboratorné vyučovanie (H. Parkhurstová, resp. daltonský plán), odnavlská škola,⁷³ metóda koncentrácie, produkčná škola (Zerchenstein).⁷⁴ Väčšiu pozornosť venuje činnej, resp. pracovnej škole, opisu jej podstaty, zásad, pracovnej činnosti a dodržiavaniu disciplíny. „Treba naše školské siene premeniť na pracovné výchovné ciele a to metódou činnej školy.“⁷⁵

Autor bol informovaný aj o reformných aktivitách uplatňujúcich sa na českých a slovenských školách. Uvádza V. Příhodu a jeho snahy o vytvorenie novej školy, ktorá má lepšie slúžiť potrebám individuálneho rozvoja žiakov, jeho názory na zakladanie a činnosť žiackych samospráv, ako aj niektoré reformné myšlienky J. Uhra. V podmienkach Slovenska vyzdvihol napr. zavádzanie globálnej metódy pri výučbe čítania, ktorú na Slovensku presadzoval F. Musil. „Glóbus znamená: guľa. Guľa je celok. Globalizácia znamená celky. Globálnou metódou sa má dieťa učiť celky, t. j. razom celé slová, a to hneď tak, ako by čítal dospelý človek. Metóda globálna je pravý opak metód syntetických, ktoré učia najprv hlásky a hlásky skladajú v slová čiže celky. Globálna metóda vychádza od celkov, učí celé slová a potom ich analyzuje na hlásky.“⁷⁶

II. Didaktika.

V tejto časti M. Sekey najprv popisuje prínos významných pedagógov do oblasti didaktiky, akými boli napr. W. Ratke,⁷⁷ J. A. Komenský, J. J. Rousseau, J. F. Herbart, T. Ziller a i. V jeho ponímaní sa má žiak v novej škole stať „akýmsi objaviteľom, vynálezcom, lebo len takto bude vedenie živé, čulé, záujmové a len takto osvojovaná a osvojená učebná látka bude aj zažitá“.⁷⁸ M. Sekey stanovil nasledovné charakteristické črty novej školy:

Nákladom Ľudovíta Šmigalu, 1943, s. 35.

⁷⁰ M. Sekey uvádza jeho priezvisko ako Waschburne.

⁷¹ M. Sekey ich uvádza ako Ján Djuj a Dekroly.

⁷² Správne má byť mesto Gary (Indiana, USA), ide o tzv. „Gary plan“, ktorý vypracoval William Wirt.

⁷³ Správne má byť odenwaldská škola.

⁷⁴ Správne má byť G. Kerchensteiner, zakladateľ tzv. pracovnej školy.

⁷⁵ SEKEY, M. *Rady a pokyny metodické – didaktické – pedagogické a administratívne*. Prešov : Nákladom Ľudovíta Šmigalu, 1943, s. 35.

⁷⁶ SEKEY, M. *Rady a pokyny metodické – didaktické – pedagogické a administratívne*. Prešov : Nákladom Ľudovíta Šmigalu, 1943, s. 56.

⁷⁷ M. Sekey ho nesprávne uvádza ako Ratich.

⁷⁸ SEKEY, M. *Rady a pokyny metodické – didaktické – pedagogické a administratívne*. Prešov : Nákladom Ľudovíta Šmigalu, 1943, s. 101.

„1. Racionálna reforma novej školy prispôsobuje i didaktiku i metodiku týmto požiadavkám, a to v tom, že prispôsobuje vnútorný školský život a celú didaktickú organizáciu žiakovi.

2. Nová škola predkladá v didaktike ustavične nové a nové problémy, nabáda žiakov ich uskutočňovať a takto vedie didakticky žiakov k práci v činnej pracovnej škole.

3. Nová škola prispôsobuje nielen výučbu, látku a metódy požiadavkám žiaka, ale prispôsobuje výučbu skutočnému životu, lebo škola slúži životu, je pre život.

4. Dnes nemáme učebne, ale pracovne, v ktorých má prevládať individualizácia v samoučení.

5. Toto reformné hnutie spočíva v celej svojej didaktickej konštrukcii v tom, že školu zreorganizovalo na podklade sústavnej a vedecko-organizačnej diferenciácie školskej.“⁷⁹

Ďalej M. Sekey stručne prezentoval myšlienku V. Příhodu o postupnom prechode vyučovacích predmetov od ich koncentrácie na najnižšom stupni školy cez ich najvšeobecnejšiu kategorizáciu na strednom stupni školy až po koreláciu vyučovacích predmetov, ktorá má byť na najvyššom stupni školy. Nové myšlienky sa majú odraziť aj v didaktike a v tejto súvislosti M. Sekey hovorí o nasledovnom „myšlienkovom pochode“, zloženom z na seba nadväzujúcich krokov:

„1. Určenie vyučovacieho problému. Je to vlastne učebná látka, ktorá sa pojí k aktualite. Je to poňatie problému v záujmovej duševnej oblasti žiakov.

2. V danom probléme nájsť hypotézu a tak dať podnet k práci, objaveniu a vynachádzavosti.

3. Práca žiakov, pri ktorej žiaci zberajú dáta, fakty a tak realizujú svoju činnosť a aktívnu účasť na výučbe.

4. Rozlúštenie hypotézy vyskúšať na praktických príkladoch, čerpaných zo života.

5. Vnášanie naučeného do života pre život, lebo škola nemá byť prípravou na praktický život, ale skutočným životom.“⁸⁰

K zmene charakteru školy však nepostačia len zmeny v oblasti didaktiky, no ako M. Sekey správne tvrdil, táto zmena vyžaduje aj ďalšie nevyhnutné opatrenia: vhodný výber budúcich učiteľov, novo orientované vzdelávanie učiteľstva, výstavbu nových školských budov a ich vybavenie modernými pomôckami, zlepšenie finančného zabezpečenia učiteľov a žiakov.

V publikácii prezentoval pedagógom nové trendy v skúšaní žiakov, akými boli testovanie, bodovanie výkonov žiakov, meranie individuálnej výkonnosti, informoval o prenikaní psychotechnických testov a pod.

⁷⁹ SEKEY, M. *Rady a pokyny metodické – didaktické – pedagogické a administratívne*. Prešov : Nákladom Ľudovíta Šmigalu, 1943, s. 102.

⁸⁰ SEKEY, M. *Rady a pokyny metodické – didaktické – pedagogické a administratívne*. Prešov : Nákladom Ľudovíta Šmigalu, 1943, s. 103.

III. Pedagogika (Výchovoveda).

„Výchova sa stáva len tam vedou, kde jej výchovný vplyv presahuje medze každodenných poznatkov. Výchova sa stáva vtedy vedou, keď zasahuje hlboko do vnútra individua a spôsobuje v ňom životný obrat. Výchova je pre všetkých ľudí potrebná, ale aj užitočná pre všetkých.“⁸¹ Uvádza teoretické koncepcie ponímania pojmu výchova (napr. F. Paulsen, O. Kádner, J. Hendrich a i.), na konkrétnych príkladoch historickú podmienenosť výchovných cieľov a stručne analyzoval výchovu k disciplíne, humanitnú, národnú, náboženskú, individuálnu, experimentálnu a i. K záveru publikácie poukazoval na jednotlivé činitele ovplyvňujúce celkové výchovné pôsobenie: dedičnosť, rodina, prostredie a učiteľ. V duchu svojich predchádzajúcich článkov M. Sekey opäť požadoval pre učiteľov povinné vysokoškolské vzdelanie na „vysokej odbornej škole pedagogickej“, ktorá by trvala tri roky. Obsahovú náplň štúdia mali tvoriť predmety:

1. ročník – filozofické aspekty predmetov všeobecného vzdelania, dejiny pedagogiky, psychológia, logika, biológia, sociológia, didaktika, hudba, občianske právo;

2. ročník – filozofia, metodika, metafyzika, estetika, hygiena, psychológia dieťaťa, pedagogika, hudba, národné hospodárstvo;

3. ročník – ústavné právo, cirkevné právo a prax zameraná na prehĺbovanie metodických, pedagogických a didaktických vedomostí.⁸²

Budúci učiteľ sa mal prioritne venovať práci v škole a sebazvdelávaniu, ktoré by mu umožňovalo byť neustále informovaným o najnovších pedagogických trendoch. Učitelia všetkých kategórií boli v období ČSR povinní bezplatne spolupracovať pri organizovaní ľudovýchovných kurzov, v rozsahu 4 hod. týždenne, väčšinou ako organizátori, lektori a knihovníci a mnohí z nich boli členmi príslušných osvetových zborov a osvetových komisií. Pre túto činnosť boli pripravovaní ešte ako študenti učiteľstva v poslednom ročníku formou prednášok o ľudovýchove (význam ľudovýchovy, výklad zákonov a nariadení k osvete, ľudovýchovná organizácia, formy ľudovýchovy, pomôcky, úloha učiteľov v ľudovýchove) a o verejnom knihovníctve (zákon o verejných obecných knižniciach, správa knižnice, výber a nákup kníh, organizácia knihovníctva). M. Sekey, ktorý mal bohaté informácie i praktické skúsenosti týkajúce sa tohto zaťaženia učiteľov, požadoval, aby osvetovú činnosť vykonávali samostatne pripravovaní odborníci a nie učitelia. „Každá iná osvetová činnosť mimoškolská je a býva zväčša na úkor školskej výučby a výchovy.“⁸³ Učitelia mali pri týchto osvetových aktivitách pôsobiť ako poradcovia osvetových pracovníkov, znalí miestnych pomerov a ľudí, ktorí sú ochotní dávať podnety pre osvetovú prácu, ale vyjadriť i kritické pripomienky pre

⁸¹ SEKEY, M. *Rady a pokyny metodické – didaktické – pedagogické a administratívne*. Prešov : Nákladom Ľudovíta Šmigalu, 1943, s. 151.

⁸² SEKEY, M. *Rady a pokyny metodické – didaktické – pedagogické a administratívne*. Prešov : Nákladom Ľudovíta Šmigalu, 1943, s. 203 – 204.

⁸³ SEKEY, M. *Rady a pokyny metodické – didaktické – pedagogické a administratívne*. Prešov : Nákladom Ľudovíta Šmigalu, 1943, s. 206.

zlepšenie jej úrovne a prípadnú koordináciu v rámci neformálneho výchovného pôsobenia na mládež a dospelých.

V slovenskej pedagogike dochádzalo v poprevratovom období k oživeniu v 30. rokoch 20. stor., ktoré sa prejavovalo čulým pedagogickým ruchom.⁸⁴ Na podnety reformných snáh V. Příhodu a S. Vránu intenzívne začali reagovať cviční učitelia a školskí inšpektori na Slovensku, ako napr. R. Budovič, P. Gallo, M. Janoška, R. Klačanský, R. Mereš, M. Pleško, K. Rapoš, M. Sekey a i.⁸⁵ Nádeje na reformu školy a vzdelávania na Slovensku pod vplyvom spomínaných zahraničných koncepcií a prístupov sa po 2. svetovej vojne postupne začali vytrácať. Školstvo na Slovensku bolo nariadením SNR č. 5. zo dňa 6. septembra 1944 poštátnené a týkalo sa to všetkých kategórií a stupňov škôl na tomto území. Spresnenie poštátnenia nastalo v ďalšom nariadení SNR č. 34. zo dňa 16. mája 1945. Tento fakt musel rešpektovať samozrejme i M. Sekey, no ako nevyhnutnú súčasť formovania mladej generácie požadoval aj náboženskú výchovu detí. „Ale vyučovanie náboženské je potrebné pre naše dietky evanjelické. Áno, je to potrebné a to neupiera ani poštátnenie škôl. Len to sa musí v skutočnosti svedomite konať po školách i poštátnených. Racionálna výučba náboženská musí sa diať tak, ako by to boli školy evanjelické, alebo inej konfesie.“⁸⁶ Aj keď ešte prebiehala diskusia o charaktere vývoja povojnového školstva, nakoniec zvíťazila orientácia na sovietsky model a z väčšiny uznávaných zahraničných koncepcií sa stali buržoázne a neprijateľné pedagogické prístupy.

M. Sekey mal s manželkou Žofiou (rod. Chalupová) dcéry Vieru, Milotu a syna Michala. Po odchode do dôchodku žil v Bratislave, kde aj zomrel dňa 20. novembra 1965. Patril ku generácii priekopníkov budovania nášho novodobého ľudového školstva a učiteľstva, ktorý sa na svojich pôsobiskách snažil i o reformovanie škôl a edukačného procesu.

⁸⁴ ROSENBAUM, K. (ed.). *Slovensko. Kultúra – 2. časť*. Bratislava : Obzor, 1980, s. 261.

⁸⁵ MÁTEJ, J. *Kapitoly z dejín slovenského školstva a pedagogiky (19. a 20. storočie)*. Bratislava : Univerzita Komenského, 1972, s. 89.

⁸⁶ SEKEY, M. Poštátnenie škôl. In *Cirkevné listy*. 1945, roč. LVIII, č. 3, s. 45.

RADY A POKYNY

metodické – didaktické – pedagogické
a administratívne

Napísal
M. SEKEY

NÁKLADOM LUDOVÍTA ŠMIGALU V PREŠOVE
Predtým: Stehrovo kníhkupectvo a nakladateľstvo v Prešove

Michal Sekey

SVIATOK PÚRÍM

Simona KAPITÁŇOVÁ

Festival of Purim

The introduced study introduces the less known Jewish holiday. Its origin is explained in one of the biblical books – The Book of Esther. The name Purim comes from the Hebrew word Pur, i.e. a lot. It is not easy to explain the origin and nature of this festival. Some scholars interpret it as the "Babylonian New Year" – a holiday that was later celebrated by the Jews living in a diaspora. It can be stated that the Jewish holiday of Purim was originally a pagan festival that was adopted from the Persians by the Jews. During the course of history, the festival of Purim was not uniformly celebrated and also at present, it has various forms. In the study, the author explains the celebration of this festival as well as traditions and customs that need to be followed during this celebration.

Key words: Purim, the Jews, The Book of Esther, diaspora, traditions, religion, Judaism.

V tomto príspevku by som rada predstavila menej známy židovský sviatok, ktorý budú Židia sláviť 12. marca t. r. Jeho pôvod sa vysvetľuje v jednej z biblických kníh – v knihe Ester.

Púrím v Biblii

Názov sviatku Púrím pochádza z hebrejského slova *púr*, t. j. lós. Prvýkrát sa spomína v knihe Ester (ďalej len Est) v 3. kapitole: „padol žreb, totiž lós pre Hámánom, aby veštil budúcnosť.“ Viac informácií o tomto sviatku nachádzame v Est 9, 20 – 32, kde je Púrím ustanovený ako plnoprávny a platný židovský sviatok. Keďže na začiatku príbehu v knihe tento sviatok nehrá veľkú rolu, niektorí exegeti ho pokladajú za dôkaz toho, že ide o neskorší redakčný dodatok.¹ Počas sviatku Púrím si Židia pripomínajú víťazstvo nad Hámánom, ktorý sa ich, podľa knihy Ester, zamýšľal vyhubiť. Došlo však k zvratu udalostí na príhovor kráľovnej Ester u kráľa. Udalosti, ktoré sú v knihe opisované vyvrcholili vyslobodením Židov z rúk nepriateľov. Namiesto pogromy „*Židom svitlo svetlo a radosť, veselosť a pocta*“ (Est 8, 16).

Na základe Est 9, 18 sa sviatok Púrím slávil v hlavnom meste (v Šúšane) 15. adára. Postupom času sa tak dialo aj v mestách, ktoré po dobytí Kanaánu opevnil Józua. Išlo o mestá ako Jaffa, Jeruzalem, Tiberias, Chebrón a Lod. Kvôli zničeniu týchto miest alebo nízkej koncentrácii židovského národa na daných územiach sa v súčasnosti slávi Púrím 15. adára už len v Jeruzaleme.

¹ BERG, S. B. *The Book of Esther, Motifs, Themes and Structure*. Montana : Schollars Press, 1979, s. 39 – 40.

Osviatku Púrím nemáme okrem knihy Ester v kánonických biblických spisoch nijakú zmienku. V rámci apokryfických spisov sa v 2 knihe Makabejskej 15, 36 spomína „deň Mordochajov“, ktorý väčšina bádateľov stotožňuje práve so sviatkom Púrím. Na základe tejto informácie Sandra Berg tvrdí, že festival bol v Palestíne známy, avšak nie ako „Púrím“.¹

Pôvod sviatku

Vysvetliť pôvod a charakter tohto sviatku nie je jednoduché. Časť bádateľov ho interpretuje ako „babylonský nový rok“ – sviatok, ktorý neskôr Židia žijúci v diaspóre slávili. Práve počas týchto osláv sa hádzali lósy, ktoré mali určiť osudy v nasledujúcom roku.² Je možné, že tu ide o akkadské slovo púr, ktoré označuje kocky alebo hazardnú hru.³ Pritom nechýbalo pitie vína a obdarovávanie jeden druhého. Možno konštatovať, že sviatok Púrím má s najväčšou pravdepodobnosťou pôvod v nežidovskom prostredí, čo potvrdzuje klinové písmo na nápisoch. Albright zistil, že slovo puru’um (neskôr puru) sa na začiatku 19. st. pred Kr. vyskytovalo v asýrskych dokumentoch v rozličných obdobiach vo význame „razidlo“, „daň“, „žreb“ a za týmto slovom nasledovalo sloveso „hodiť“, „vrhnúť“ alebo „zhodiť“.

Babylonský nový rok sa dáva do súvislosti s víťazstvom perzského kráľa Dária nad Gaumatom, ktoré sa odohralo v roku 522 pred Kr. a ktoré sa každoročne slávilo. Jedna z interpretácií poukazuje na to, že Židia mohli pripojiť k sláveniu svojho Nového roka práve oslavu nad týmto víťazstvom. To by bolo dôkazom akejsi lojality židovského národa k perzskému. Postupným vývojom tohto sviatku mohlo dôjsť k pozmeneniu mien babylonských božstiev Marduka a Išary na Mordochaj a Ester.⁴

Na základe spomenutého možno konštatovať, že židovský sviatok Púrím bol pôvodne pohanským sviatkom, ktorý Židia prevzali od Peržanov. Do židovského náboženského kalendára bol Púrím zaradený po návrate Židov z diaspóry do izraelskej krajiny.⁵

Oslavy Púrím a príkazy spojené s týmto sviatkom

Počas priebehu dejín nebolo slávenie sviatku Púrím jednotné a aj v súčasnosti má rôzne podoby.

Posledná sobota pred sviatkom sa nazýva „sobota spomínania“. Vyberú sa dva zvitky Tóry, pričom ten prvý je určený pre každodenné čítanie a z druhého sa číta časť z druhej knihy Mojžišovej (2M 25, 17 – 19). Príbeh opisuje ako Amáleko vo vojsko zahubilo časť izraelského národa po východe z Egypta pred vstupom do Kanaánu. Hospodín vtedy prikázal Židom, aby pamiatku na Amáleka odstrá-

¹ BERG, S. B. *The Book of Esther, Motifs, Themes and Structure*. Montana : Schollars Press, 1979, s. 40.

² NOSEK, B. – DAMOHORSKÁ, P. *Židovské tradice a zvyky*. Praha : Karolinum, 2016, s. 236 – 237.

³ NOSEK, B. – DAMOHORSKÁ, P. *Židovské tradice a zvyky*. Praha : Karolinum, 2016, s. 237.

⁴ CHALUPA, P. *Královna Ester*. Svítavý : Trinitas, 1999, s. 64.

⁵ NOSEK, B. – DAMOHORSKÁ, P. *Židovské tradice a zvyky*. Praha : Karolinum, 2016, s. 237.

nili. Hámán ako židovský nepriateľ z knihy Ester bol potomkom Agaga z amálekovho rodu. Žid menom Mordochaj, ktorého chcel Hamán odstrániť, pochádzal z kmeňa Benjamín rovnako ako prvý izraelský kráľ Saul. Počas „soboty spomínania“ sa číta aj text 1 Sam 15, 1 – 2, v ktorom sa opisuje boj kráľa Saula proti Amálekovi. Saul zničil Amálekovcov, okrem ich kráľa Agaga. Práve tieto udalosti sú dôvodom prečo sa počas slávania sviatku Púrím čítajú práve tieto biblické texty.

V rámci sviatku Púrím Židia dodržiavajú pôst, ktorý je ustanovený na pamiatku kráľovnej Ester. Kráľovná sa totiž predtým, než predstúpila so svojím príhovorom za Židov pred kráľa, postila. Svojmu strýkovi Mordochajovi povedala, aby odkázal všetkým Židom, nech sa taktiež postia (nemali jesť ani piť tri dni a tri noci). Tento tzv. „Esterin pôst“ sa dodržiava 13. adára, pričom začína úsvitom a končí východom prvej hviezdy. V prípade, že sviatok pripadá na nedeľu, musí sa pôst preložiť na štvrtok pred sviatkom, pretože postenie sa je počas soboty zakázané (je to možné iba na Jóm kippur). Výnimku pri zachovávaní pôstu majú iba slabí, nevládni a chorí ľudia.

Príkazy počas sviatku Púrím:

1. Čítanie knihy Ester

Zvitok sa číta v predvečer a v nasledujúce ráno 14. adára. Prítomní členovia robia veľký hluk vždy, keď kantor, ktorý spieva a hrá na hudobné nástroje, vysloví Hámánovo meno. Tým chcú vymazať spomienku na nepriateľa Židov, potomka Amáleka. V rámci tejto časti je udelené požehnanie (pred a po čítaní).

2. Posielanie darov

Ide o darovanie dvoch druhov potravín alebo nápojov aspoň jednému človeku, ktoré sa majú spotrebovať ihneď. Tento zvyk prebieha len počas dňa sviatku Púrím (nie v predvečer).

3. Posielanie darov chudobným

Židia darujú minimálne dva dary (potravínové alebo peňažné) dvom ľuďom (pre jedného človeka – jeden dar). Aj chudobní majú mať účasť na púrímovej hostine.

4. Hostina počas sviatku

Zvyčajne sa začína zapálením sviečok, ktoré sú symbolom svetla a radosti. Počas hostiny sa môže vykladať kniha Ester. Na stole je prestretých niekoľko jedál, napr. chlieb, ryby, mäso. Tradičným jedlom sú tzv. „Hámánove uši“ (pečivo v tvare trojuholníka plnené marmeládou, alebo makom). Pije sa víno, aby to Židom pripomínalo, že k zvratu došlo na hostine, ktorú pripravila Ester pri pití vína (Est 5, 6 – 8). Židia majú piť dovtedy, kým nebudú môcť rozlišovať medzi slovami „buď požehnaný Mordochaj“ a „buď prekliaty Hamán“.

5. Veselá nálada

V rámci tohto sviatku sa nikto nemá postiť ani byť smutný. Jedinou výnimkou sú tí, čo v tom čase stratili blízkeho človeka. Keďže je tento sviatok radostným pripomenutím víťazstva židovského národa, veselosť má byť jeho prirodzenou súčasťou.

Čas slávania Púrím

V prípade prestupného roku (13 mesiacov, resp. dva adáry) je tento sviatok oslavovaný v druhom adári – vtedy je blízko veľkého židovského sviatku Pascha. V takomto roku sú dva sviatky pripomínajúce si vyslobodenie izraelského národa blízko nie len myšlienkovy, ale aj časovo. V prvom adári Židia oslavujú tzv. „malý Púrím“, keď je takisto zakázané postiť sa, neobsahuje však žiadne liturgické a rituálne vlastnosti Púrímu. Jedinou židovskou skupinou, ktorá tento „malý Púrím“ oslavovala, boli Karaiti (židovská sekta, ktorá vznikla v 8. storočí a ktorá neuznáva Talmud).

Zvyky a tradície

Masky a kostýmy sú neoddeliteľnou súčasťou tradície počas slávania Púrímu. Keďže v knihe Ester sa ani raz nespomína Božie meno, táto tradícia súvisí s Božím skrytým zásahom do príbehu – Boh akoby konal „v maske“. Iným vysvetlením, prečo sa Božie meno v knihe nespomína, môže byť pôvod mena kráľovnej Ester, ktoré je odvodené od hebrejského slova „seter“, čo znamená skrytosť. Tradíciu používania masiek a kostýmov však ovplyvnili najmä talianske karnevaly. Najznámejším karnevalem je dnes „Adlajada“ v Tel-Avive.

Dupotanie nohami a búchanie rukami do stola prebieha vždy pri vyslovení Hámánovho mena. Exituje aj zvyk pri písaní zvitku, kedy sa mená desiatich synov Hámána napíšu nad seba v oddelených riadkoch a majú byť vypovedané jedným dychom. Medzi deťmi sa praktizuje aj zvyk kreslenia podoby Hámána na drevo alebo na kamene, resp. písanie jeho mena na dané predmety. Vo chvíli vyslovenia mena Hámán sa tieto výtvary trú o seba, kým sa kresba alebo nápis nezmaže. Niekedy Židia napíšu jeho meno na podrážku topánky a pri každom spomenutí tohto mena buchotajú nohami. Zvyk vytvárania hluku pochádza z čias, keď sa Púrím slávil ako pohanský sviatok. Keďže čas jeho slávania pripadal na obdobie zmeny ročných období (zo zimy na jar), súvisel s vierou v zlých duchov, ktorí majú moc spôsobovať trápenie a nešťastie práve v čase prechodu ročných období. Ochranným opatrením bolo okrem iného vytváranie veľkého hluku. V období stredoveku sa začali praktizovať aj tzv. „Púrímové hry“. Ide v nich o zdramatizovanie príbehu knihy Ester najmä deťmi.

Použitá literatúra⁶

BERG, S. B. *The Book of Esther, Motifs, Themes and Structure*. Montana : Schollars Press, 1979. 165 s. ISBN 0-89130-279-4

CHALUPA, P. *Kráľovna Ester*. Svitavy : Trinitas, 1999. 113 s. ISBN 80-86036-26-X

NOSEK, B. - DAMOHORSKÁ, P. *Židovské tradice a zvyky*. Praha : Karolinum, 2016, 258 s. ISBN 978-80-246-2996-4

⁶ Za vypracovanie tohto príspevku ďakujem židovskému rabínovi Mishovi Kapustinovi, s ktorým som tému príspevku konzultovala.

HALIČ, SPIŠ, EURÓPA, KEĎ SA DEJINY PRIHOVÁRAJÚ SÚČASNOSTI

Viera ŽEMBEROVÁ

Galicja, Spiš, Europe, When the History Addresses Present Time

The publication by Martin Pollack Emperor of America – The Big Escape from Galicia reached for official historical documents related to emigration from Eastern Slovakia to the United States from the 80s of the 19th century to the end of the first decade of the 20th century. Real but always sad and even cruel stories of ordinary people, real names, a known social and geographical location – all of that changes Pollack's publication to a non-fiction reportage containing typical reportage procedures. The dominant figure of the story is Albert Ballin who overseas built up a shipping empire HAPAG. The publication was issued in the publishing house Absynt, in the edition Prekliati reportéri (Damned Reporters) by which the publisher highlights the uniqueness of workers clearly defined as regards themes and genres in the service of topicality and truth we live with in touch.

Key words: Galicja, Spiš region, Europe, Martin Pollack, literature.

Amerika neprijíma každého, kto jej zaklope na dvere.
Martin Pollack

Na návrat do osemdesiatych rokov predminulého storočia, predovšetkým do Európy, ktorá prežíva súbežne viacero kríz sa vypravila publikácia s kontrastným názvom *Americký cisár* s podtitulom *Masový útek z Haliče*,¹ ktorej tematiku a spoločenský problém aktualizuje doslov Michala Hvoreckého *Územie kontaminované dejinami*.² Autor publikácie Martin Pollack jej vznik objasnil takto: „*Nápad napísať túto publikáciu som dostal pred pár rokmi, keď som v krakovskej Jagelovskej knižnici čítal staré noviny a časopisy (...). Francesca Hendricksonová a Patrícia Popovich Basicová zo Spojených štátov amerických mi ochotne vyrozprávali príbehy svojich predkov.*“³ Halič – civilizačná terra incognita – predminulého storočia má vo svetovej literatúre svojho vyhľadávaného zástupcu Josepha Rotha⁴, ktorého zaujímal osud Židov v tomto kúte pokrokom a humanizmom zabudnutého sveta.

¹ POLLACK, M. *Americký cisár. Masový útek z Haliče*. Krásno nad Kysucou : Absynt, 2016. 237 s. Z nemeckého originálu *Kaiser von Amerika. Die grosse Flucht aus Galizien* (2010) preložil Michal Hvorecký. Edícia Prekliati reportéri 2016.

² HVORECKÝ, M. Doslov: *Územie kontaminované dejinami*. In *Americký cisár. Masový útek z Haliče*. Martin Pollack. Krásno nad Kysucou : Absynt, 2016, s. 233 – 237.

³ POLLACK, M. Autorská poznámka na záver, s. 231. In *Americký cisár. Masový útek z Haliče*, s. 231.

⁴ Joseph Roth, pôvodne Moses Joseph Roth (1894 – 1939), rakúsky novinár a spisovateľ, autor rozsiahlej literárnej tvorby, z ktorej sa prekladajú zvlášť *Židé na cestách* (1927), *Radeckého pochod* (1932), *Kapucínska krypta* (1938).

Svojimi profesiami a rozprávačským záujmom vstupujú Martin Pollack⁵ aj Joseph Roth rekonštrukčným a beletrizujúcim pohľadom na prítomnosť Haliče v tom istom dejinnom čase, ale odlišným spôsobom. Rozprávanie o Haliči zbližuje obidvoch novinárov a prozaikov v dotykovom mieste, ktoré koncentruje reáliami aj emóciami vyjadrenú nepredstaviteľnú zaostalosť a ňou iniciovanú sociálnu, ekonomickú, zdravotnú a kultúrnu masovú tragédiu. Deštrukciu regiónu a jeho sociálnej tváre sprevádza geopolitická rozčlenenosť a administratívne včleňovanie Haliče do nadriadenej štátnej formy, čo vyvoláva aj iniciuje náboženskú a etnickú nevraživosť z odlišnosti, opakované krvavé etnické a rasové pogromy, bezohľadnú nadvládu dobovej administratívy a zúfalstvo prevažne sedliakov ako následok administratívnej nečinnosti a rastúceho všestranného útlaku.

Halič prežíva v devätnástom storočí na svojom území právnu a správnu normu ruskej, poľskej, rakúskej administratívy, ale aj zvrátené výhonky úpadku vyvolávaného kapitalistickým systémom riadenia hospodárskej správy na území, ktoré je napriek štátnym a politickým pohybom v predminulom storočí na európskom kontexte spravované takmer nevoľníckym spôsobom.

Halič prežíva v posledných dvoch desaťročiach devätnásteho storočia spontánne a masové vyludňovanie svojho územia pre neúnosné podmienky na život, otrockú prácu, nevoľnícke zaobchádzanie s pracovnou silou. Ďalším podnetom na vysťahovalectvo sa stali náboženské a etnické represie na území Haliče a spôsob, akým ich riešila štátna správa, nenasvedčoval zmene. Cestovateľskými firmami a pašerákmi sa začal šíriť príbeh o idealizovanom novom svete za oceánom, a tak sa zaslúbenými krajinami na blahobytný život stali Amerika a Kanada, neskôr Argentína a Brazília. To sú tie názvy krajín, kam sa húfne utekalo z Haliče za záchranou existencie, rodiny a za hľadaním novej nádeje na život. Nový svet a nové prísluby verbovačov lákali a za ne ako chvíľa na pravdu zažívali vlny utečencov a migrantov nepredstaviteľné útrapy, čím sa praktikoval vlčí zákon silnejších voči slabším a skutočnosťou sa stalo rozčarovanie z reality, ktorá európskych vysťahovalcov dobehla v novom svete. Nie raz, ako na to Pollackove rekonštrukcie naznačujú, to, čo haličských sedliakov a iných obyvateľov monarchie čakalo v baniach v Ohio a v oceliarniach v Pensylvánii aj v iných častiach Ameriky, bolo horšie ako to, pred čím utekali z Haliče.

Timothy Snyder⁶ pointoval potrebu Pollackovej publikácie zistením, ktorým: „*búra dva nostalgické mýty o haličskej dedine a americkej zaslúbenej zemi*,“ no doplnenie jeho odhadu si žiada sprítomnenie európskeho povedomia o haličských reáliách, a to preto, lebo sa o nich vedelo a manipulovalo sa s nimi vždy na úžitok maličkého či veľkého kapitálu. Vždy a na obidvoch stranách starého a nového sveta sa ťažilo z počtu a výkonnosti živej ľudskej sily.

Pollackova autorská práca sa v zámere, ako spracovať odlišný aj rozlične získaný materiál, vzdala emócií, moralizovania či mentorovania, ba aj spoločenského a historiografického komentovania faktov najskôr preto, lebo reč a štruktúra

⁵ Martin Pollack (1944), rakúsky novinár, prekladateľ z poľštiny.

⁶ Prevzaté z prebalu publikácie: Timothy Snyder, *The New York Review*.

dobových dokumentov, verifikačná metóda, dobová fotodokumentácia a horizontálne zachytávanie príbehov Rusínov, Poliakov, Rusov, Slovákov, Maďarov, Nemcov, Rumunov a Židov v tej istej situácii, s tou istou motiváciou a tým istým osudom mu poslúžilo na súbežné, publikovaným alebo osobným faktom podložené rekonštruovanie individuálnych, rodinných, skupinových, etnických, konfesijných dejov „tu a teraz“ v Európe a „tam a vtedy“ za oceánom. Publikácia na jednej strane sústredila odlišné a početné príbehy utečencov, ktoré podopierajú dostupné písomné fakty. Na druhej strane postupmi referovania na podloží kroník, novín, štatistík, policajných a úradných zápisov, súdnych konaní, osobných listov a osobných zápisov Martin Pollack zachytáva v tematických a personálnych blokoch dostredivo všetko, čo dobový exteriér aj interiéru územia a entity Haliče vie poskytnúť, čo môže verifikovať a objektívne zachytiť v koncentrovanej historickej realii aj v historiografickom kontexte.

Halič sa sprítomňuje ako priesečník územných a politických riešení európskych mocností na konci predminulého storočia. Halič ako územie obývané viacerými etnikami svojím sociálnym statusom ani jednu z nich nezaujíma, kým úbytkom pracovnej sily nevzniknú hospodárske problémy presahujúce haličský región. Význam areálu, ako ho náučne aj ilustračne voči politickému a geografickému dejepisu pre súčasného čitateľa zachytáva Michal Hvorecký, súvisí s tým, že *„Halič, po nemecky Galizien, bola od roku 1772, keď sa Poľsko prvýkrát rozdelilo (keď bolo mocensky rozdelené) až do roku 1918 korunnou krajinou Habsburskej monarchie. Význam Haliče vzrástol po rakúsko-uhorskom vyrovnaní, keď sa stala hraničnou oblasťou s cárskym Ruskom. Za závažné strategické rozhodnutie pre celú oblasť sa považuje pripojenie k rakúskej, nie k uhorskej časti ríše. Uhorsko spájala s Haličou cestná a železničná sieť, no rakúska časť disponovala iba komunikačným prepojením z Viedne cez Moravu do Krakova a Lvova“*.⁷

Iniciácia z dobovej tlače mohla v Pollackovi prebudiť záujem o priebeh, ale väčšmi dopovedanie osudov utečencov prostredníctvom ich potomkov. Martin Pollack z pôvodnej novinárskej profesie vedel o európskych súvislostiach, poznal lokality, v ktorých sa dokázali haličskí utečenci zamestnať a usídlit' v novom svete, no potreboval odstup navodený historickým časom a ten mu poskytli potomkovia vystažovalcov, aby na podloží ich spomienok a rozprávání jednak upresňoval a znovu utváral genézu vystažovaleckej anabázy.

Publikácia na vonkajšom prebale zvýrazňuje noetické podložie, ktoré dostáva do sporu etnickú povesť s predsudkami, rozkrýva detailmi obsah statusov utečenec, migrant, cudzinec, preto necháva v rozpomienkach pôsobiť nevráživosť, nežičlivosť, hyenizmus, nemilosrdný kolotoč moci peňazí a skutočnosť, že všade sú ľudia a peklo na zemi je ich dielo: *„Najmä Slovanov považujú za nekultivovaných lenivcov, ktorí sa nevedia asimilovať, prevláda názor, že štátu prinesú viac problémov ako úžitku.“* Paradox sociálnej stratégie spočíva azda aj v tom, že Európa je multietnická a Amerika sa do svojej podoby zaslúbenej zeme dostala prostredníctvom rozličných jazykov, kultúr, zvykov a následkom mohutného prisťahova-

⁷ HVORECKÝ, M. Doslov: Územie kontaminované dejinami. In *Americký cisár. Masový útek z Haliče*, s. 326 – 327.

lectva z Európy v osemnástom storočí medzi pôvodné obyvateľstvo kontinentu za oceánom. Téza *naše* a cudzie sa obracia proti zaslúbenej zemi i preto, že všetci a všade sa premiestňovali z pôvodného územia po stáročia preto, lebo ich životné okolnosti nútili chrániť podstatu ľudského života.

Publikácia má spoločenskú aj iniciačnú funkciu, apeluje na poznanie a ich mravné aj emocionálne reflektovanie aj preto, lebo ponúka torzá z osudov jednotlivcov, torzá osudov bezmennej masy utečencov, zachytáva postoje aj mocenské riešenia štátnej administratívy, no jej univerzálnym, hoci strategickým zmyslom zostáva neodmietnuteľná skutočnosť: ľudia sa premiestňujú po území krajiny, kontinentu, sveta oddávna, patrí to do ich výbavy hľadať nové a pre seba užitočné; obrazne všetci sme potomkami ľudí na cestách za novým svetom, životom a územím.

Amerika prisľub blahobytu nevedela, nedokáže to ani dnes, poskytnúť všetkým, o výsledku rozhodovali okolnosti, odvaha, vytrvalosť, spravidla aj nezvratiteľná istota, že sa niet kam vrátiť. Krajina blahobytu sa prostredníctvom rozprávania či listov navrátilcov domov menila na svet okrádania a zdierania, nebezpečnej a neľudskej práce, etnickej neúcty a dennodenného overovania si gnómy – ak si nepomôžeš sám, neurobí to nikto iný.

Príbehovú koncepciu publikácie podporuje dvadsaťšesť kapitoliek, ktoré sa neriadia rešpektovaním metódy príčinného vybudovania látky a tematiky, teda nevymedzujú sa chronológiou, personálnou kontinuitou, lokalitou, východiskovým dokumentom. Naopak, autor publikácie strategicky určil dve spoločensky aj historicky relevantné dominanty: jedna sa dotýka opakujúcich sa haličských pogromov, druhá vyvrcholí v autenticite materiálu, mien, dokumentov, v príbehoch o podobách neľudského priživovania sa na utečencoch z Haliče (kancelárie s lodnými lístkami Lloyd a Hapag), čo sa má spravodlivo doriešiť v súdnom procese konajúcom sa v okrsku Wadowice: *„V článku 4 Ústavy z roku 1867 sa síce píše, že štát „slobodu vystahovať sa obmedzuje iba v prípade brancov“, no viacerými vyhláškami si polícia vymôže aj prísne sledovanie zahraničných lodných spoločností „v záujme spomaliť vystahovalectvo. To platí predovšetkým pre osvienčimské emigrantské agentúry“* (Masový proces, s. 81 – 90).

Trasy na ceste do Ameriky vedú na európskom kontinente cez kancelárie lodných spoločností na území Poľska alebo po železnici na trati Brody – Osvienčim – rakúska hranica – Hamburg na loď cez oceán. No z Haliče sa cestuje po prašných a blatistých cestách na povozoch a najčastejšie do Osvienčimu. Na ceste odtiaľ pokračujú vtedy, keď prídu takmer o všetky finančné prostriedky, niektorí spomedzi nich rozpredajú aj ošatenie. Vlastne ich okráda a podvádza každý a všade aj napriek prisľubom, že už si všetko uhradili a dostanú, kým sa nalodia, ubytovanie aj stravu, aby pokračovali ďalej cez prístavy Hamburg a Brémy, niektorí cez medzistanice Londýn, Viedeň; jedna z trás vedie cez Taliansko.

Úrady sa sústredia na Halič vtedy, keď zistia, že úbytok pracovnej sily poškodí štát, a tak *„Verejný žalobca vyjadril nádej, že súdny proces prispeje k pribrzdzeniu haličského vystahovalectva a najhoršiemu neduhu – ako obchodovanie s ľuďmi*

v najhoršom zmysle tohto slova – sa podarí zastaviť. Väčšina vystáhalcov, ktorí ešte putujú cez Osvienčim, pochádza z Ruska alebo Rumunska“ (Obchodovanie s ľuďmi, s. 142).

Publikácia Martina Pollacka zaujme v čase utečeneckej vlny na európskom kontinente tých, ktorí sa aktívne zaujímajú o spoločenskú prítomnosť a poslúži potomkom tých, ktorí sa dali na cestu do nového sveta na prelome 19. a 20. storočia, aby nezabudli na rodinné putá. Iniciačne osloví národopiscom, sociológov, aktivistov a regionálnych záujemcov o minulosť kraja, v ktorom žijú, pôsobia alebo z neho pochádzajú. Filozofovanie o živote ako o nekončiacej ceste vďaka tejto publikácii dostáva bolestivo realistické kontúry a premostenia do prítomnosti.

**„A TERMÉSZET VIZSGÁLÁSA” ÉS
„A TERMÉSZET GENETIKAI TÖRVÉNYEI”**

*Két példa a tudományos gondolkodásra a 200 évvel
ezelőtti vidéki Magyarországon*

SZABÓ T. Attila

“The investigation of nature” and “the genetic laws of nature”. Two examples of scientific thinking in the Hungarian country 200 years ago

After a brief introduction presenting objectives, materials and methods, the submitted paper offers a survey of the following issues related to Charles Bonnet (1720–1793) and his writing The investigation of Nature (1764/1818): Who was Charles Bonnet and how the cyberspace commemorates him? What was the main work of his life - Contemplation de la nature (1764) like? Who was a Hungarian translator of Bonnet writings - Pavol Toth and why is it necessary to remember him now and at this occasion? Why is the first issue of the writing The investigation of nature in 1818/19 of great importance in the history of Hungarian science? What is the meaning of this translation in relation to the Reformed Church and natural sciences since the time of Peter Juhasz Melius up to the present day under special consideration of the science interpreted in churches? What is the connection between this story and 200-year old genetic laws of Imrich Festetics (Über Inzucht, 1819)? The main objective of this paper is better knowledge of Hungarian spiritual setting of Imrich Festetics (1819), namely estimation of the contemporary impact of Charles Bonnet (1764) and Pavol Toth (1818). Another objective is estimation of tasks and their preparation for the 200th anniversary, and listing of what should be brought to one's own as well as world's memory in 2017 - 2019. In the period of these three years, it would be right thing to celebrate several anniversaries of beginnings of biological sciences in Hungary.

Key words: Charles Bonnet, inspection of nature, Imrich Festetics, Pavol Toth, Biology, Anniversaries.

Mottó:

MAGISTRIS DOCTIS DOCTI SUNT DISCIPULI

Sylvester János, Sárovar, 1536

IN MEMORIAM

Váradi Lencsés György (1530-1593) főudvarmester, az öröklődő (örökös) betegségek első magyar leírója (*Egész orvosságról való könyv azaz Ars Medica*, Gyulafehérvár 1577k) emlékére

Kovacsóczy Farkas (1540 k.-1594), Erdély kancellárja (1578-1594) emlékére, aki a *De administratione Transylvaniae* (*The administration of Transylvania*; Kolozsvár, 1584) c. államelméleti munkájának zárszavában a vlachok római eredete kapcsán a „Nurture vs. Nature” vita első magyar leírója volt.

Gündisch Mihály (1906 – 1984) orvosprofesszor emlékére, aki 1962-ben az első éves kolozsvári biológia-földrajz szakos hallgatónak ajándékozta az 1932-1962 között marosvásárhelyi könyvtárában őrzött Bonnet-kötetét.¹

A jelen előadás – egy **célok, anyagok, módszerek köré épített rövid bevezető után** – a következő témákat tekinti át Charles Bonnet (1720-1793) és *A természet vizsgálása* (1764/1818) kapcsán: Ki volt Ch. Bonnet és hogy emlékszik rá a kibertér ma? Mi volt valójában élete fő műve, a *Contemplation de la nature* (1764)? Ki volt Bonnet magyar tolmácsolója, Tóth Pál és miért kell rá itt és most emlékezni? Miért fontos *A természet vizsgálása* 1818/19-es megjelenése a magyar tudomány történetében? Mit jelent ez a fordítás a református egyház és a természettudományok Melius Juhász Pétertől napjainkig ívelő kapcsolatában, különös tekintettel a templomokban megszólaló tudományra? Hogyan kapcsolódik ez a történet Festetics Imre 200 éves genetikai törvényeihez (*Über Inzucht*, 1819)?

Bevezető: célok, anyagok, módszerek

Célok. Az előadás fő célja Festetics Imre (1819) magyar szellemi környezetének jobb megismerése, azaz Ch.- Bonnet (1764) és TóthPál (1818) korabeli hatásának felmérése. További cél a bicentenáriumi feladatok felmérése és előkészítése. Annak számbavétele, hogy mire is kell(ene) emlékez(tess)ük magunkat és a világot 2017 és 2019 között? Ebben a három évben ugyanis a magyar élettudományok kezdeteinek több fontos évfordulóját is illene (illetett volna!) méltó módon megünnepeelni:

1536/1539 * Sylvester – a tanár * *Grammatica hungarolatina*: tudományra nevelés

1578 * Melius – a tanítvány * *Herbárium*: az első magyar tudományos kézikönyv

1583 * Beythe István * *Stirpium nomenclator Pannonicus*: az etnobotanika kezdete

1818/19 * Tóth Pál * Ch. Bonnet – *A természet vizsgálása*: tudomány a templomban

1819 * Festetics Imre * A beltenyésztésről (*Über Inzucht*): a genetika „fogantatása”

Anyagok. Az előadás összeállításához nyomtatott anyagokat (Bonnet et Tóth 1818, Szabó 1974, Seregi 2015, 2016, Faragó 2015, Mészlivetz 2016), valamint a frankofon, anglofon, német, magyar és román kibertér anyagait használtam fel.

A követett módszer, ennek megfelelően a Simaságon, Verőcén és Kőszegen végzett terepi tájékozódással kiegészített szakirodalmi és világhálós anyagfeltárás és összegzés volt.

¹ Gündisch Mihály a kolozsvári református kollégiumban *érettségizett* (1924), *orvosi oklevelét a kolozsvári egyetemen nyerte* (1932); itt kezdte *egyetemi pályáját*. A Szövetetani Intézet adjunktusa, majd előadótanára (1940–44) volt. 1945-ben megszervezte a marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézetszövetetani tanszékét, amelynek egyetemi tanára volt nyugalmába vonulásáig, 1964-ig. Az orvostudományok docens doktora. 1964-től az RSZK Akadémiája Marosvásárhelyi Tudományos Kutatóállomásának igazgatója.

1. Charles Bonnet (1720-1793) és A természet vizsgálása (1764/1818). Ki volt ChARLES Bonnet? Emlékezés „A természet vizsgálása ” magyar változata megjelenésének közelgő 200. évfordulójára ²

Charles Bonnet (1720-1793) Svájcba menekült francia hugenotta család leszármazottja volt. Természetkutató és természetfilozófusként alig hagyta el genfi otthonát, de kiterjedt levelezése volt korának tudósaival és sok területen megelőzte korát.

A XXI. századi újrafelfedezését, munkáinak nyomtatott és elektronikus újrakiadásait alighanem a természetet az atomoktól a világmindenségig egységben látó szemléletének köszönheti, annak a világlátásnak, amit ma a magyar oktatásban a „természettudományos érettségi” nevű tantárgy fedne talán le legjobban ... ha ebben is társulna a tudás a hittel.. Ehhez az újkori „Bonnet-kultusz”-hoz a természettudományokat a hittel elegánsan ötvöző magatartása lehet éppen a fő magyarázat.

Charles Bonnet nevét ma a világháló mindenek előtt egy öregkori látási rendellenesség, az u.n. Bonnet-tünetcsoport – a „*Charles Bonnet Syndrome*” – első leírása okán őrzi. A Bonnet-tünetcsoport a vakulás során fellépő vizuális hallucinációk (agyi látásképzetek) gyűjtőneve. Bonnet ezt a 89 éves nagyapján megfigyelt a tünetcsoportot már 1760-ban leírta, de a *Charles Bonnet syndromát* (CBS) csak 120 év múltán 1982-ben fogadta be hivatalosan az orvostudomány.³

Ennél fontosabbak azonban örökléstani és fejlődéstani felismerései és nézetei. A „*Szervezett testekről való elmélkedések ...*” (1762) c. munkájában világosan megfogalmaztam hogy „*Az embrió minden tulajdonsága ott van az alkotóelemekben: néhányuk a petesejtből, mások a spermiumokból származik. Ezek az előre meghatározott részek szerveződnek újjá, és növekednek, kiforrva a felnőtt egyedet.*” Ez a „preformizmus” lényege.⁴

² <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/f/F15877.php>

³ Visual release hallucinations, also known as Charles Bonnet syndrome (CBS), is the experience of complex visual hallucinations in a person with partial or severe blindness. First described by Charles Bonnet in 1760,^{[1][2]} it was introduced into ... psychiatry in 1982. The disease is named after the Swiss naturalist Charles Bonnet, ... He first documented it in his 89-year-old grandfather^[11] who was nearly blind from cataracts in both eyes but perceived men, women, birds, carriages, buildings, tapestries, physically impossible circumstances and scaffolding patterns. További érdekes találatok a témában: Information on Charles Bonnet syndrome from RNIB; Fortean Times article on Charles Bonnet syndrome; 'Damn Interesting' article on Charles Bonnet syndrome; Mentioned in a radio article on The Blindfold Study, which is looking at the brain's ability to adapt to different stimuli; National Public Radio article with an audio segment about Charles Bonnet syndrome; Charles Bonnet Syndrome Foundation; Charles Bonnet syndrome; Complications of macular degeneration; The Charles Bonnet syndrome: 'phantom visual images'; Harmless Hallucinations in the Elderly by Bernard Baars (From: Science and Consciousness Review); Oliver Sacks: What hallucination reveals about our minds ; Visual Hallucinations: Macular Society; https://en.wikipedia.org/wiki/Visual_release_hallucinations

⁴ Bonnet Ch., 1762, *Considérations sur les corps organisés, ou l'on traite de leur origine, de leur développement, de leur reproduction, &c. & ou l'on a rassemble en abrégé tout ce que l'histoire naturelle offre de plus certain & de plus intéressant sur ce sujet. Lásd még: Az volúciós gondolkodás története* Wikipédia, a szabad enciklopédia; Lásd még: Echelle de valeur: «*Bonnet défend en effet toute sa vie une théorie selon laquelle il existe dans les êtres vivants des «germes» qui sont*

Ez a meggyőződése egészen fiatalon, még diákként alakult ki, amikor a levél-tetek gyors elszaporodásának a rejtélyét kutatva felfedezte a szűznemzés jelenségét: azt, hogy a nőtények egyedül, hímek hiányában („nemzés” nélkül, azaz „szűzen”) is képesek utódokat létrehozni. A modern tudomány Bonnetnek ezt a – szinte gyermekkori – felfedezését tekinti az embriológia egyik mérföldkövének. A történetnek külön érdekessége, hogy a genfi protestáns kollégium könyvtárosa nem volt hajlandó a diák kezébe adni Réaumur-nek, a Francia Akadémia akkori elnökének a rovarokról írott értekezését, mindaddig, amíg – Réaumur javaslatára – a kisdíákot ezért a felfedezésért a Akadémia levelező tagjává nem választották.⁵

Számunka azonban itt Bonnetnek az öröklésre és a fejlődésre vonatkozó nézetei az igazán fontosak. Felismerte ugyanis, hogy az ősmaradványok nem azonosak a ma élő lények maradványaival és ezt az ellentmondást – korabeli magyar szakki-fejezést használva – a „*valók gráditsonként való lépegetésével*”, illetve a természeti katasztrófákat követő szakaszos újrateremtések elméletével próbálta feloldani. Ebben az értelemben Ch. Bonnet, Erasmus Darwinnak (1731-1802) Charles Darwin nagyapjának kortársaként – és vele együtt – az evolúciós eszmék egyik „szálás-csinálójánk” tekinthető.⁶

préformés, ou programmés pour se développer dans une forme spécifique sans aucune interaction extérieure, c'est-à-dire sans fécondation, précise Marc Ratcliff. Cette vision exclut cependant toute idée d'évolution alors que l'on connaît déjà des fossiles d'espèces disparues ou de formes différentes de celles d'aujourd'hui. Bonnet reconnaît ce fait mais demeure intimement persuadé que Dieu a déposé sur Terre toutes les formes de vie telles qu'on les connaît et selon une échelle de valeur au sommet de laquelle se trouve l'homme. Cette tension est caractéristique d'une époque où les savants doivent concilier des découvertes scientifiques et des représentations religieuses qui entrent en conflit.»

<http://www.unige.ch/campus/campus109/tetechercheuse/>.

⁵ Bonnet... observe tout particulièrement le moment de la ponte et s'empare immédiatement de la larve afin d'éviter une éventuelle fécondation ... Le ... puceron est ... placé à son tour sous une cloche. L'expérience dure des mois ... il conclut que la femelle du puceron est capable de se reproduire sans fécondation par un mâle. C'est la découverte, ... de la parthénogenèse. Réaumur fait la lecture de l'expérience devant l'Académie des sciences et propose dans la foulée à Bonnet d'en devenir le correspondant, ce qu'il accepte. Son nouveau titre en main, l'une des premières choses que Bonnet entreprend, c'est de retourner à la bibliothèque et de le mettre sous le nez du bibliothécaire rétif. Même s'il a déjà pu quelque temps avant se plonger dans la lecture des mémoires de Réaumur sur les insectes. *«Pour un jeune homme protestant de 17 ans, écrire à un savant parisien de renommée internationale et de confession catholique, c'est pour le moins une démarche audacieuse»...* Marc Ratcliff; <http://www.unige.ch/campus/campus109/tetechercheuse/>. Charles Bonnet's... most important contribution to embryology was the discovery of arthenogenesis in aphids, proving that asexual reproduction of offspring was possible. In his later life, he was an outspoken defender of the theory of generation now known as ... preformationism, according to which offspring exist prior to conception, preformed in the germ cell of one of their parents. Cera R. Lawrence, 2009-06-10, *Recording and contextualizing the science of embryos, development, and reproduction*. The Embryo Project Encyclopedia, <https://embryo.asu.edu/pages/charles-bonnet-1720-1793> <http://www.encyclopedia.com/people/science-and-technology/zoology-biographies/charles-bonnet>

⁶ *La Palingénésie philosophique* (1769): „... die Erde periodisch von grossen, weltweiten Katastrophen heimgesucht würde, in welchen die meisten Organismen sterben und die Überlebenden um eine Stufenleiter der scala natura hochsteigen, also dass der Mensch nach dem nächsten Unheil zu Engeln sich entwickeln würden, Tiere zu intelligenten Wesen, Pflanzen zu Tieren und Mineralien zu Pflanzen. Diese Katastrophentheorie zur Erklärung der Evolution beeindruckte

Tanulságos Bonnet, illetve fő műve a „*Contemplation...*” hozzájárulása a csilágásztan fejlődéséhez: ennek a munkának a német fordításában, pontosabban a fordítás egyik lábjegyzetében fogalmazta meg a kortárs fordító, J.D. Titius (1729-1796) a híres „Titius-Bode-szabályt” mi szerint a Naprendszer bolygóinak pályái egyszerű mértani szabályszerűség szerint követik egymást.⁷

Charles Bonnet-ra vezetik vissza a mennyiségi lélektan (kvantitatív pszichológia) születését is.⁸

Az sem mellékes, hogy a rovartan (*entomológia*) tudománya is Bonnet-nek (pontosabban Bonnet kudarcos választásának) köszönheti a ma általánosan elfogadott nemzetközi nevét.⁹

Ch. Bonnet volt az egyik első természettudós, aki kísérletesen kutatta a levelek szerepét a növények életében. A kérdés a XVIII. században korántsem volt olyan magától érthetődő, mint manapság.¹⁰ A levelek a fotoszintézisben játszott szerepének a felfedezését a tankönyvek általában Jan Ingenhousz-nak (1730 – 1799) tulajdonítják. Ingenhousz maga viszont erről a következőképpen ír egy meglehe-

namentlich Erasmus Darwin, den Grossvater von Charles Darwin. Damit war Bonnet einer der ersten Biologen, der den Ausdruck Evolution in einem biologischen Zusammenhang verwendet hat.” Forrás: Annon, s.s., Charles Bonnet (1720 – 1793) - Erster anerkannter experimenteller Insektenforscher. <http://www.merke.ch/biografien-biologen/charles-bonnet>.

Lásd még: Kiss János A korai (XVIII–XIX. századi) evolúciós elméletek V. fejezet - A tudomány a mechanikai világkép kiterjedésének és felbomlásának korában.

Anderson L., 1976, *Charles Bonnet's Taxonomy and Chain of Being. Journal of the History of Ideas* Vol. 37, No. 1 (Jan. - Mar., 1976), pp. 45-58; *Great chain of being* Swiss natural philosopher Charles Bonnet, ... influenced by the monad ideas of Gottfried Leibniz, is the first to make an actual scale (1745) and step depiction (1783) and to describe *the successive degrees of development* as being chained together. <http://www.eoht.info/page/Great+chain+of+being>

⁷ Johann Elert Bode (January 19, 1747 - November 23, 1826) <http://messier.seds.org/xtra/Bios/bode.html>

Bode had found this „Law” in the work of Johann Daniel Titius (1729-1796), who had published it in additions to his translation of Charles Bonnet's „*Contemplation de la nature*” (Titius 1766) – however it is somewhat unclear why Bode didn't fully acknowledge Titius' priority on this empirical rule.

https://media4.obspm.fr/public/AMC/pages_uranus-neptune/impression.html

⁸ En 1764 le naturaliste et philosophe genevois Charles Bonnet écrivait dans son ouvrage „*Contemplation de la nature*” : „*Le nombre de conséquences justes que différents esprits tirent du même principe, ne pourrait-il pas servir de fondement à la construction d'un psychomètre, et ne peut-on pas présumer qu'un jour on mesurera les esprits comme on mesure les corps ?*”. Cette vision prophétique des possibilités d'une psychologie quantitative et différentielle ne put trouver sa réalisation concrète que lorsque le développement du *calcul des probabilités*, auxquels s'attachent entre autres les noms de Laplace et de Gauss, eut fourni l'outil mathématique indispensable. Cf. Pr.P. Pichot: Avant propose; http://www.ecsp.fr/pages/avant_propos1.php

⁹ Bonnet Ch., 1745, *Traite d'insectologie* „I have given the name *insectology* /1746/ to that part of natural history which has insects for its object; that of *entomology* ... would undoubtedly have been more suitable ... but its barbarous sound terrify'd me. <http://www.etymonline.com/index.php?term=entomology>

Annon, s.s., *Charles Bonnet (1720 – 1793) - Erster anerkannter experimenteller Insektenforscher*. <http://www.merke.ch/biografien-biologen/charles-bonnet/> ; Bonnet, 1766, *Contemplation de la nature*.”.

¹⁰ Bonnet Ch., 1754, *Recherches sur l'Usage des Feuilles dans les Plantes, et sur quelques autres Sujets relatif l'Histoire de la Vegetation*, Göttingen et Leiden.

tősen hosszú című cikkében¹¹: „*A genfi Bonnet úr igen gondos munkát írt ugyanerről az alábbi címen: „Recherches sur l'Usage des Feuilles dans les Plantes, et sur quelques autres Sujets relatif l'Histoire de la Vegetation, ...” ... Tekintélyes mennyiségű, legnagyobb figyelemmel végzett, érdekes vizsgálatot közöl e csodálatos szervek természetéről, tulajdonságairól és hasznosságáról és sok fényt derít a tárgyra ... Ez a híres szerző nyomtatékosan emlékeztet azokra a levegőbuborékokra, melyek beborítják a leveleket, ha azokat vízbe mártjuk. A 26-ik oldalon azt mondja, hogy a levelek ezeket a buborékokat a vízből vonják ki. Teljesen meg van győződve arról, hogy ez a helyzet, mivel úgy találta, hogy a buborékok nem jelentek meg, ha a vizet egy ideig forralták és több jelent meg, ha a víz telítve volt levegővel, befűvás révén. Azt is megfigyelte, hogy buborékok nem jelentek meg naplemente után. A 31-ik oldalon tovább magyarázza nézetét a fentiekről. Azt mondja, hogy ezek a buborékok a levelek külső felületére tapadt közönséges levegőből képződnek, ami a nap melegeitől buborékokká dagad. Az éjszaka hidege az oka, hogy ezek a légbuborékok ilyen időben nem jelennek meg. Miután úgy találta, hogy a vízbe merített száraz levelek is összegyűjtik felületükön a buborékokat, a 33-ik oldalon arra következtet, hogy ezeknek a buborékoknak a megjelenése nem a levelek életműködésének tulajdonítható. ... Sok gondot fordítottam arra, hogy kiderítsem, mi okozza ezeket a buborékokat, amelyek, azt gondolom, sokkal fontosabbak, mint ahogyan ezt annak idején Bonnet úr képzelte.”¹²*

Bonnet érdemeit ebben a kérdésben a magyar szerzők is hangsúlyozták (Kosutány 1888).¹³

Bonnet foglalkozott a növényi mozgásokkal is és az ezen a téren ugyancsak számon tartja az utókor.¹⁴

„*A természet vizsgálása*” korának egyházi és világi gondolkodására azonban a legnagyobb hatást kétségtelenül Bonnet „protoevolucionista” személete – a „*valók gráditsonkénti lépegetésének*” elve – gyakorolta. A lépcsőzetes teremtés híve volt, azaz gradualista (v.ö. 6. lábjegyzet).

Ha egy jelzővel kellene jellemezni életművét, akkor talán az volna a legmegfelelőbb, hogy ez az életmű „természetfilozófiai”. A természetfilozófiai megköze-

¹¹ „Kísérletek növényekkel, felfedezve jeles képességüket a közönséges levegő tisztítására napfényben és károsítására árnyékban meg éjjel, kiegészítve egy új módszerrel a légkör egészségességének pontos vizsgálatára. London, 1779. Lásd még a 13. sz. lábjegyzetet.

¹² Leicester H.M., Klickstein H.S., 1952, *A Source Book in Chemistry 1400-1900*. McGraw Hill, New York. A részletek forrása: Carmen Giunta tudománytörténeti gyűjteménye. Ford. SZTA.

¹³ Kosutány T., 1888, *A szén körútja a természetben*. Természettudományi Közlöny, XX. kötet, 222-ik füzet, 1888. febr. „A növények és a levegő között, mint Bonnet már a múlt század közepén észrevette, összefüggésnek kell lennie; ő figyelte meg először és pedig 1749-ben, hogy az esetleg víz alá merült szőlőlevelekről, ha a Nap reájok süttött, számtalan légbuborék fakadt. Priestley angol chemikus már 1772-ben felismerte, hogy az állati lélekzessel megrontott levegőt a növények megjavítják és a lélekzésre ismét alkalmassá teszik. Számtalan, a legnagyobb óvatossággal és figyelemmel végzett kísérlet tanúsítja, hogy a zöld növények a levegőben lévő szén-savat felveszik s 100 súlyrész szén-savból a benne levő 27.3 súlyrész szén-t szén-t visszatarthatják, és 72.6 súlyrész oxigént visszabocsátanak a levegőbe...” <http://www.chemonet.hu/hun/olvaso/histchem/korny/kosutany.html>

¹⁴ www.amjbot.org/content/96/12/2115.full; *The “sensational” power of movement in plants: A Darwinian system*;

lítés 1762-ben, az „*Észrevételek a szervezett testekről*” címmel írott munkájában tételesen, az 1769-es „*Filozófiai palingézis*” című munkának pedig már a címében is megfogalmazódott.¹⁵ Ez utóbbi munka teljes címe magyarul „*Filozófiai palingézis, avagy elmélkedés a szervezett testek múltbéli és jövőbeni állapotáról, mely a szerző legutóbbi írásainak a kiegészítését szolgálja és főként a kereszténység kutatására vonatkozó újabb megállapításait tartalmazza*”.¹⁶

Természetfilozófiai munkásságából külön kiemelendő a „hallhatatlanság filozófiája”, melyben elsősorban Leibniz hatása érhető tetten.¹⁷

Ami Charles Bonnet egykori és mai befogadását illeti, erre sem illetékességünk (szakmai ok), sem lehetőségeink miatt nem térhetünk itt ki részletesen. Bonnet mai utóélete kapcsán egy kérdésről, az u.n. „*The fundamentalist Controversy*”-ről és a protestáns egyházak viszonyáról Bonnet-hez azonban mindenképpen érdemes szólni. Ebben a részletkérdésben sem tárhatunk ki a részletekre, csak arra a tényre például, hogy a fundamentalista és a modernista protestáns egyházszakadás egyik fontos érve is Bonnettől származik: John Wesley (1703-1791), a metodista egyház megalapítója is a Bonnet féle „*valók gráditsonkénti lépegetését*” vallotta. Azt hirdette, hogy a Teremtés az egyszerűtől a bonyolult felé haladt és mindenütt számtalan átmenetet találunk, ide értve a majmok és az ember közötti átmeneteket is. Szó szerint is hivatkozott Bonnet-ra:

„*By what degrees does nature raise herself up to man? How shall she rectify the head that is inclined toward the earth? How change these paws into flexible arms? What method did she use to transform those crooked feet into supple and skillful muscle? The ape is this rough sketch of man; this rude sketch, an imperfect representation which nevertheless bears a resemblance to him and is the last creature*

¹⁵ Bonnet Ch., 1762, *Considérations sur les corps organisés*. Les *Considérations* donnent un abrégé de l'histoire naturelle sur l'origine, la reproduction et le développement des êtres organisés, en les ramenant «à des principes plus philosophiques» — par opposition au mécanisme du siècle passé : la préexistence, la continuité, l'évolution —, et réfutent les théories de l'épigenèse, en particulier celles de Buffon (le moule intérieur) et de Needham (les principes de vie). Soutenant déjà la théorie de l'évolution développée dans la *Palingénésie philosophique*, et malgré l'hypothèse d'un dessein providentiel, le livre fut interdit en France. Fremont Ch., 1995, *Catalogue des Auteurs*, http://www.corpus-philosophie.fr/notice_bonnet_corps.html. Corpus des Œuvres de Philosophie en Langue française.

¹⁶ *La palingénésie philosophique : ou Idées sur l'état passé et sur l'état futur des êtres vivants: ouvrage destiné à servir de supplément aux derniers écrits de l'auteur et qui contient principalement le précis de ses recherches sur le christianisme*. Részletek a világhálón, pl. Oeuvres d'histoire naturelle et de philosophie ... VOL. I. Bonnet, Charles (1779/2015) ... Oeuvres d'histoire naturelle et de philosophie de Charles Bonnet. VOL. IV. (1780/2015). <https://itunes.apple.com/us/book/idees-sur-letat-passe-et-sur/id1044165069?mt=11>

¹⁷ Duchesneau F., 2013, Charles Bonnet et l'immortalité des vivants selon les Essais de théodicée: La vocation philosophique du ... Charles Bonnet ... fut principalement suscitée par la lecture des Essais de théodicée, ... adaptées à sa doctrine des vivants. ... Bonnet intègre de fait concepts et modèles explicatifs leibniziens à une approche théorique significativement différente. À partir des *Considérations sur les corps organisés* (1762) et de *La Contemplation de la nature* (1765-1766), il multiplie les comparaisons entre ses propres vues et celles que Leibniz exposait dans les *Essais de théodicée*. Tel est tout particulièrement le cas lorsqu'il spéculé, dans la *Palingénésie philosophique* (1769-1770). Cf. François Duchesneau, 2013, *Charles Bonnet et l'immortalité des vivants selon les Essais de théodicée*. <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00775756>

that serves to display the admirable progression of the works of God. Fascinating! But a little thought and investigation show us that this isn't quite what it seems." (Frick 1924).¹⁸

Charles Bonnet jelenkori újrafelfedezése

Bonnet jelenkori újrafelfedezését már egy futó keresés is igazolja a kibertérben.¹⁹ Munkáit Európától Ausztráliáig világszerte nyomtatásban is *újra kiadták*, és/vagy digitalizálták, tették hozzáférhetővé „eredetiben” és/vagy jegyzetelt kiadásokban mindenki számára.²⁰ Született svájcként és genfi polgárként természetesen legjobban a svájciak, köztük is a frankofón genfiiek tisztelik elsősorban a frankofon kibertérben.²¹ Itt jól érzékelhető modern kultusza van.²²

Levelezésének feldolgozásával és digitalizált újra kiadásával, valamint életrajzi adatainak modern feldolgozásával is sokan foglalkoztak, foglalkoznak.²³

¹⁸ Frick Ph.L., 1924, „Why the Methodist Church Is So Little Disturbed by the Fundamentalist Controversy,” *The Methodist Review* (May 1924) John Wesley, evolutionist? <http://anotherhistoryblog.blogspot.hu/2007/01/john-wesley-evolutionist.html>. Lásd még: Duprey L., 2011, *L'idée de chaîne des êtres, de Leibniz à Charles Bonnet*. Univ. Rennes, <https://www.cairn.info/revue-dix-huitieme-siecle-2011-1-page-617.htm>

¹⁹ Playanakou-Bekiari V., 1996, *La philosophie grecque dans la Contemplation de la nature de Charles Bonnet : retentissement dans l'œuvre d'Alexandre Mavrocordato (1754-1819)*. In: Actes des Congrès de l'Association des Sociétés de philosophie de langue française (ASPLF), 1996, vol. 25, p. 534-538 <http://doc.rero.ch/record/256455>

Rieppel O., 1988. The Reception of Leibniz's Philosophy in the Writings of Charles Bonnet (1720-1793). *Journal of the History of Biology* 21 (1):119 - 145. Rieppel O., 2010. The Series, the Network, and the Tree: Changing Metaphors of Order in Nature. *Biology and Philosophy* 25 (4):475-496.

²⁰ *Considérations sur les corps organisés* Vol I Vol II (Original bei <http://gallica.bnf.fr/>); *Contemplation de la nature* (Original bei <http://gallica.bnf.fr/>); *Essai de psychologie* (Original bei <http://gallica.bnf.fr/>)

Bonnet in Magazine Scientifique d'Université Geneve: *Charles Bonnet, géant de la nature* <http://www.unige.ch/campus/campus109/tetechercheuse/>

²¹ Charles Bonnet, géant de la nature Charles Bonnet (1720-1793) était l'un des plus grands naturalistes de son temps, auteur de livres à succès et de la découverte de la parthénogenèse chez le puceron. On venait de loin pour le consulter. Mais la célébrité du savant genevois n'a pas survécu au temps qui passe. CAMPUS 109, UNIGE, CH. <http://www.unige.ch/campus/campus109/tetechercheuse/>; *Traité d'insectologie ou Observations sur quelques espèces de vers d'eau douce, qui coupés par morceaux, deviennent autant d'animaux complets*, Paris, 1745 (e-rara_ DOI:10.3931/e-rara-9827. Recherches sur l'usage des feuilles dans les plantes, Leyde 1754 Google livres; *Essai de psychologie*, (anonyme), Leyde, 1754 ; *Essai analytique sur les facultés de l'âme*, Copenhague, Frères Cl. et Ant. Philibert, 1760 ; *Considérations sur les corps organisés*, Amsterdam, 1762 : vol. 1, vol. 2; *Contemplation de la nature*, Amsterdam, 1764 ; vol. 1, vol. 2; *La palingénésie philosophique*, Genève, 1769 ; *Œuvres d'histoire naturelle et de philosophie*, 8 vol., Neuchâtel, 1779–1783. *uvres complètes*, 8 volumes in-4 ou 18 volumes in-8. *Mémoires autobiographiques*, Paris, Vrin, 1948-etc.

²² [https://fr.wikipedia.org/wiki/Charles_Bonnet_\(naturaliste\)](https://fr.wikipedia.org/wiki/Charles_Bonnet_(naturaliste)); 1. Biographie; 2. Contribution à la science 3. Œuvres (sélection); 3.1Ouvrages; 3.2Correspondance; 4. Bibliographie; 4.1Extrait modifié allemand de la «Contemplation de la nature» de Bonnet par Jakob Friedrich Klemm (1733-1793), ami de Johann Caspar Lavater, à Balingen (Wurtemberg); 5. Notes; 6. Liens externes

²³ Bowler P.J., 1973, « Bonnet and Buffon : theories of generation and the problem of species », dans *Journal for the history of biology*, 6, 1973, p. 259-281. ; Buscaglia M., Sigrist R., (éd.), 1994, « Charles Bonnet, savant et philosophe (1720-1793) : Actes du Colloque international de Genève

A természet vizsgálása különböző kiadásairól

A természet vizsgálása még Bonnet életében számos kiadásban megjelent franciául és az egymást követő kiadásokat maga Bonnet bőven jegyeztelte, így különböző kiadások egymástól többé-kevésbé el is térhetnek. A munka nemzetközi fogadtatását jelzi, hogy a világnyelveken, németül, angolul, olaszul, stb. készült kiadások is több félék és ezek is bőven jegyeztettek (emlékezzünk pl. a Titius-Bode szabály első közlésére a német kiadás jegyzeteiben). Készült a munkának több magyar fordítása is (ezekről később) és (személyesen) románul is megjelent. Egyes kiadások jegyzetanyagát Bonnet hasznosította is munkájának csiszolása során.

Nem kétséges, hogy Charles Bonnet legnagyobb sikere korunk digitális világában is „A természet vizsgálása”. Ezt a munkát a közelmúltban is ismételten és sokfelé kiadták újra nyomtatásban és E-könyvként is Európától Ausztráliáig.²⁴ De készültek a a könyvnek új angol fordításai is.²⁵

(25-27 nov. 1993), Genève, Mémoires de la Société de physique et d'histoire naturelle de Genève, vol. 47.; Candaux J.-D., éd., 1993, *Cat. de la correspondance de Charles Bonnet conservée à la Bibl. de Genève*.; Cuvier G., Madeleine de Saint-Agy, 1843, « De Bonnet et de ses travaux », dans *Histoire des sciences naturelles : depuis leur origine jusqu'à nos jours*, t. 4, 1843, p. 244–263 — « [L']un des grands philosophes et des naturalistes les plus distingués de la seconde moitié du xviiie siècle » (p. 263); Savioz R., 1948, *La philosophie de Charles Bonnet de Genève*, Paris, Vrin, 1948+Kampis Gy., s.a., <http://hps.elte.hu/~gk/Publications/darwin.html> Darwin és *A fajok eredete*; Luginbühl-Weber G., 1997, *Johann Kaspar Lavater - Charles Bonnet - Jacob Bennelle: Briefe 1768-1790*; Luginbühl-Weber G. /UniGeneve/,s.a., Charles Bonnet, GND: 118513303 | VIAF: 54156589 | URL: <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/f/F15877.php> (2016.12.01szo) Marx J., 1976, *Charles Bonnet contre les Lumières (1738-1850)*, Oxford, The Voltaire Foundation, 1976 (2 vol.)(Caraman 1859) Victor Antoine Charles de Riquet de Caraman, Charles Bonnet, philosophe et naturaliste, 1859; Paschoud A. (direction d'ouvrage), Vuillemin N., 2012, *Penser l'ordre naturel 1680-1810*, SVEC 09:12, Oxford, Voltaire Foundation; **Sigrist R., 2001**, « L'expérimentation comme rhétorique de la preuve : l'exemple du Traité d'insectologie de Charles Bonnet », dans *Revue d'Histoire des Sciences*, 54/4, p. 419–449.; **Trembley R, 1794**, Vie privée et littéraire de Charles Bonnet, 1794; [https://fr.wikipedia.org/wiki/Charles_Bonnet_\(naturaliste\)](https://fr.wikipedia.org/wiki/Charles_Bonnet_(naturaliste)); **Vuillemin N., 2004/2008/2016**, Les faces cachées du texte scientifique. *Labyrinthe*, 19: 131-134 **E-hivatkozás**: « Les faces cachées du texte scientifique », *Labyrinthe* [En ligne], 19 | 2004 (3), mis en ligne le 19 jun 2008, consulté le 23 novembre 2016. DOI : 10.4000/labyrinthe.249. <https://labyrinthe.revues.org/249> (2016.12.01szo); **Vuillemin N., 2009**, *Les beautés de la nature à l'épreuve de l'analyse (1744-1805). Programmes scientifiques et tentations esthétiques dans l'histoire naturelle du XVIIIe siècle*, Paris, Presses de la Sorbonne Nouvelle.; **Vuillemin N., 2011**, (D)écrire la nature au XVIIIe siècle: de l'ordre du visible à l'ordre de la représentation », *Archives des Sciences*, 2010 (2011), 63, p. 93-102; **Vuillemin N., 2011**, La rhétorique de l'hypothèse dans les Considérations sur les corps organisés (1762) et la Contemplation de la nature (1764) de Charles Bonnet », in Geneviève Goubier, Bérengère Parmentier et Daniel Martin (éds), *Doute et imagination. Constructions du savoir de la Renaissance aux Lumières*, Paris, Classiques Garnier, 2011, p. 77-90.;

²⁴ *Contemplation de la nature* / Bonnet, Charles; 1720-1793. Nyomtatásban: 1764; Digitálisan 2016-ban (szemelvények): <https://archive.org/details/contemplationde01bonngoog>; <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k65031562/f21.image>; <http://www.2016krakow.info/207736/contemplation-de-la-nature-where-download-epub-book>. Bonnet Ch., 1776, *Contemplation De La Nature*, Volume 1; *Contemplation De La Nature*; Jacques Antoine Henri Deleuze: <http://www.barnesandnoble.com/w/contemplation-de-la-nature-charles-bonnet/1017521633> by Charles Bonnet;

²⁵ *Contemplation de la nature* - 1766 Hardcover – 2015 by Marc -Michel Rey : Charles Bonnet (Author)

A természet vizsgálása ismeretlen magyar fordításairól

Kostyál István közléséből tudjuk, hogy *A természet vizsgálása* magyarra fordítása foglalkoztatta Péteri Takáts **Józsefet** (1767–1821), Festetics Lászlónak (1785–1846), Festetics György gróf (1755–1819) fiának a nevelőjét is: „Péteri a 18. század végén lelkes toborzó munkával igyekezett a magyar irodalom fellendítésén. Működésének legékesebb bizonyítéka, a Festetics György anyagi és erkölcsi támogatásával létrehozott első magyar könyvkiadói vállalkozás a *Magyar Minerva*.” Kostyál ()viszont Juhász Istvánt, Juhász viszont Takáts Józsefet idézi, aki szerint a debreceni tudós professzor, Weszprémi István a következő szavakkal ajánlotta a '*Contemplation de la nature*'-t kiadásra egy Festetics Györgyhöz 1798. február 13-án írott levelében, melyből itt Bonnet és a Festeticsek közötti kapcsolat miatt érdemes terjedelmesebben is idézni:

„A' második munka áll amaz természetvizsgáló Bonnetnak '*Contemplation de la Nature*' című könyvéből, melyet Szikszai, gyulai ref. predikátor, fordított magyarra. Ez Genevaban **létekor** Bonnettal sokáig lakott a' jóságán, és véle társalkodott. Az ilyen Irások által kaphatna belé a' jozanan való gondolkozásba a' mi Nemzetünk ... ”

„A' Bonnét Contemplatiója' ki adhatása felől élesztett bennem valamelly reménységet az Úr' Doktor Uram' Levele.” „De még híjjanosságot találok az információban. Kellene tudnom, kit szükséges Bétsben requirálni a' Nyomtatás alá adandó munka eránt? Kell e' elebb valamelly Censúra alá botsátani a' Munkát, vagy kívül, vagy belől a' Hazában? Nem tudom ki légyen az a' Stúdens Úr Bétsben a'ki a' Contemplationnak fordításához foghatott, de azt tudom, hogy ha úgy van, adott dolgot magának. Minthogy a' mi Nyelvünk még töretlen, faragatlan a' fennt járó dolgoknak illendő 's elegendő elő adásihoz, ugyan rághatja az ember a' körmét, a'mig ki teszi a' Bonnét Úr' gondolatját. Ő sokat gondol, de keveset szóll; sokszor csak fel ragadja az embert, 's ott hagyja. Mustraul szolgálhatnak az egész munkára a' könyv első sorai, a'melleyek így kezdődnek Tóth Pál verősei ref. prédikátor fordítása szerint: „*Felemelkedem amaz Örökkévaló böltsességhez, az ő Törvényeit fogom Tanúlni, és Őtet imádni. A' Világot fogom Filosofusi szemmel vizsgálni. Keresem azokat az Öszveköttetéseket, mellyeknél fogva ebből a' megmérhetetlen lántzból eggyetlenegy Egész lesz. Megállapodok olykor olykor annak némely lántzszemeinek a' megvizsgálására; ,s meghihlettetvén a' Hatalomnak, Böltsességnek, és az azokban lévő Nagyságnak némely kisugárzásaitól, megpróbálom, ha lefeshetném őket úgy, hogy el ne erőtlénítsem... ”*

„Ha a' Bétsi fordító, Németből akarja a' fordítást tenni, sok tévelyedésbe viődhetik, vagy eshetik. A' bő beszédü Németek sokszor merő árvizet visznek az Auctora, a'kit fordítanak. A' *Contemplatiót* tudom, hogy egy Titius Nevü Wittebergai Phys. Professor fordította és valami Nótákal ki is adta 1765 (esztendőben) azután is ugyan azt a' fordítást nyomtatták egynéhányszor; más fordítása lett e'

<https://www.amazon.com/Contemplation-nature-Hardcover-Michel-Charles/dp/B011IQE9GK>; Gale T., 2005The Contemplation of Nature of C. Bonnet. Translated from the French. Farmington Hills, Mich. <http://www.worldcat.org/title/contemplation-of-nature-translated-from-the-french-of-c-bonnet/oclc/690649077>

ezen kívül a' Contemplationnak, nem tudom; azt tudom hogy a' Titius Nótáit nem szerette Bonnét Uram; magától hallottam, hogy azok nem jók. Ellenben egy Spallanzani Nevű Olasz fordítót és Nótálót, a'kinek nálam is van egy munkája, '*Sur la digestion de l'homme*', és egy Van Svinden nevű Hollandus kiadót felette ditsért, 's maga is hasznokat vette az ő jegyzéseik(ne)k, azt mondja a' *Contemplatio* ujjabb kiadásában. Ez az ujjabb kiadás lett 1782-ben, még pedig olyan bővítéssel, hogy a' két Tomus *Contemplatio*, jó 3 Tomusra szaporodott, és ki adódott Neuschaletben, Yverdomban, Genevben, Hambourgban etc. Nékem ebből az utolsóból van in 8vo Majori, jó vastag 3 Tomusban. Ha hogy a' Bétsi Fordító Úr ugyan ezen utóbbi kiadást találta volna Németre fordítva, és a' szerint kívánna dolgozni, én még ilyen hasznokat is emléthetnék a' magam részére, hogy én originálból akarok fordítani – hogy nekem volt szeretsém a' b(oldog) e(mlékezetű) Aúctort sok dolgokról oretenús megkérdeni, a munkájiban való fő tzélját magától ki tudni; institutumát, férges-bogaras gyűjteményeit, rejtekeit a' maga Házánál, a' Lehmanns Tavának edjik Oldalában látni, és magától magyaráztatni. Különben ha sajnálná az az Úr az elkezdett munkáról a kezét levenni, ám vigye véghez ...”

„A' *Contemplation* kívül még vagynak nálam Bonnét Urnak ilyen Munkái is: '*Essai Analytique sur les facultés de l'âme*'. 2 Tom.; '*Considerations fur les Corps organisés*'. 2 T.; '*Palingenesie Philosophique*'. 2 T.; '*Essai de Psychologie*'; '*Ecrits divers sur le Leibnitzianisme*'; '*Des Miracles*'; '*De la Liberté*'; '*Sur l'origine du Mal*' etc; '*Recherches sur la preuve du Christianisme*'. Ezek(ne)k a' Munkáknak igen szoros egybe köttetések vagynak egymással, és egyikről a' másira apellál az Auctor, a'mellyet szükséges a' Fordítónak megnézni. Én már, akár veszi más valaha hasznát akár se, a' munkát tökéletességre viszem a'mint leg jobban lehet; 's ha meg tudom hogy kinél kell a' dolgot Bétsben jelenteni, megjelentem.

Még ugyan a' Munkának van hujja; 's azomban, minthogy sem a' Frantz sem a' Német sem a' Magyar Ladoreat nem emlékezik ezen Bonnét Úrról, fel tettem, hogy Genevába írok az ott találtatható régi Professoraim, vagy Tanulótársaim közül valamelyikhez, és le íratom életének folyását 's munkáinak tökéletes lajstromát, és eleibe teszem a' Contemplationnak.”²⁶

A természet vizsgálása ismert magyar fordításáról

A természet vizsgálása 1818-ban megjelent magyar fordítását, „*Méltóságos Tsászári Királyi Tanácsos Nádorispányi Ítélmester szilasi és pilisi Szilassy József urnak, a helvetziai vallástételt tanító dunántuli fő tiszteletű Superintendentia Fő Curátorának, a tudományok nagy kedvelőjének s virágoztatójának Ő Nagyságának mélyly tisztelettel...*” ajánlotta a Fordító, Tóth Pál, 2017-ben éppen kétszáz éve, 1817 december 20-án, Verőcén. Tóth Pál akkor a verőcei gyülekezet református prédikátora volt. Bár a munkára a magyar szakirodalomban folyamatosan hivatkoztak (lásd pl. Herman 1886, Benedek 1963, 1994, Gazda 2005 és a korábban már idézett források), valós hatása a magyar tudományos gondolkodásra még fel-

²⁶ Kostyál István: *Juhász István levele Weszprémi Istvánhoz (1798?)* Digitalizálták a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai. http://mot.tudomanytortenet.hu/pdf/Weszpremi/25Weszpremi_Juhaszlevele.pdf

dolgozatlan. Ilyen feldolgozásra ez az áttekintés se vállalkozhatott.²⁷

A természet vizsgálása egyetlen magyar kiadása ismert – eltekintve most a Kolozsvárott gondozott és Bukarestben, a Téka sorozatban 1974-ben kiadott szemelvényektől (Szabó 1974).

Ki volt a fordító, Tóth Pál ?

Verőce (Verenecsa, Vetisza, Verovics), ahol Tóth Pál a fordítás munkájának oroszlánrészét végezhetette, Anonymus korától ismert település. Első templomát az Árpád-korban építették. Mai templomának alapkövét 1785 május 3-án tették le, tornyát 1803 júliusában fejezték be. A templom melletti parókia 1798-ban épült és vélhetőleg ekkor épült a 2000 óta ismét a reformátusok fenntartásában lévő régi iskolaépület is. Ebben Márkus Gábor a gyülekezet jelenlegi lelkésze alakított ki az ezredforduló táján gyülekezeti termet.

Aligha lehet kétséges, hogy Charles Bonnet a verőcei református templom szószékén, Tóth Pál szájából szólalt meg először nyilvánosan magyarul.

Tóth Pálról már a Bonnet válogatás bukaresti kiadásának gondozásakor sikerült kideríteni, hogy 1783-ban született és 1856-ban halt meg Ácson. Harmincegy éves korában került Verőceire lelkipásztornak; itt első anyakönyvi bejegyzése 1814. március 27-én, az utolsó 1820 június 11-én kelt. Feleségét Jakabházy Erzsébetnek hívták, gyermekei Pál (1814-1816) Antal (1816-?) és Julianna (1818-?) (Szabó 1974). 1814-1820 között volt a verőcei ref. gyülekezet hetedik ismert lelkipásztora és innen a tatai egyházmegyében lévő Ácsra távozott. Cikkei jelentek meg a Magyar Kurir-ban és a Tudományos Gyűjtemény-ben.²⁸ Felmenőiről, születési helyéről mindeddig nem sikerült adatokat találni.²⁹

Nagy Lajos, aki az 1970-es években volt Verőcén lelkipásztor, annak idején Körmenyi Lajos ácsi lelkipásztorhoz irányított, aki arról tájékoztatott, hogy Tóth Pál „*keménykezű, fegyelmet parancsoló ember volt, erejét azonban a környező uradalommal folytatott perek és kicsinyes hivatali torzalkodások felőlőrlték; további irodalmi munkásságának nem maradt nyoma*” (Szabó 1974).

Tóth Pál emlékét magyar nyelvterületen az Ácsi Református Egyházközség (2041 Ács, Fő utca 71, telefon +36-34-385-415, lelkipásztor Gerecsei Zsolt) által létrehozott és 2016-ban a templomkertben megnyitott „Tóth Pál Fűvészkert”

²⁷ Herman Ottó, 1886 (?), *A tudományos állattan ügye* http://mek.oszk.hu/04900/04926/html/herman_atalakulasok0011/herman_atalakulasok0011.html

Benedek István, 1963, *Lamarck és kora*. Bp., Bővebben Charles de Bonnet-ről, pp. 57–65, 111.

Benedek István, 1994, *A tudás útja*. 4. bőv. Kiadás. Magyar Könyvklub, Budapest, pg.210-223 stb. Különös tekintettel „*A darwinizmus kibontakozása*” c. fejezetre Cf. http://orvostortenet.hu/tankonyvek/tk-05/pdf/2.10.2/benedek_istvan_darwinizmus_kibontakozasa.pdf

Gazda István (szerk.), 2005, *A korai magyar nyelvű nyomtatott reáلتudományi és műszaki könyveink, 16–19. század*. A Magyar Tudománytörténeti Intézet Tudományos Közleményei Nr. 19. Budapest. http://real.mtak.hu/17805/1/pannoniai_fenix_141021.pdf

²⁸ Tóth P., 1817, *A visegrádi várról* (?); u.ő., 1819, *Töredékek a fűvész tudományokról*, Magyar Kurir 1819, II. 24. (?); u.ő., 1820, Tudományos Gyűjtemény, VI. sz., 120. Ezek az adatok még ellenőrizendők.

²⁹ Nagy Lajos és Kovács László 1960/1997, *A verőcei református templom története*. Kézirat. A kézirat adataiért Márkus Gábor verőcei református lelkésznek tartozunk köszönettel.

örzi. Gerecsei tiszteletes úr szíves tájékoztatásából tudtam meg, hogy Tóth Pál fia, Antal (?) megírta édesapja életrajzát és ez a kézirat Ácson a parókia levéltárában fennmaradt. Innen tudható, hogy Tóth Pál Debrecenben Fazakas Mihálytól tanult botanikát ... tevékenyen művelte a *scientia amabilis*-t, maga is készített és közlésre kiküldött külföldre regionális florisztikai feldolgozást, de ez a kézírata nem jelent meg; vagy lappang, vagy elveszett. Fennmaradt viszont **Ácson** – másodlagos elhelyezésben – az apa és fia síremléke; ezt a „*Tóth Pál Fűvészkertben*” tervezi végleges helyére felállítani az ácsi gyülekezet.³⁰

Hogyan kapcsolódik mindez a simasági Festetics Imre Emléknapok történéseihez?

Amint már Juhász István, Petri Takács József és Weszprémi István kapcsán láttuk, a kapcsolódás: szerves és természetes. Petri Takács József a Festetics-fiúk nevelője volt – bár csak László nevelése adatolható, de vélhetőleg Imrere is hatott. Petri ismerte szinte a teljes Bonnet-életművet. Környezetében napirenden lehettek *A természet vizsgálása*-val kapcsolatos beszélgetések. Ezáltal Bonnet közvetlen magyarországi hatására is vannak dokumentumaink. A közvetett hatás a Festetics-fiúk szemléletének alakulására tehát nem vonható kétségbe, de a hatás mélysége és iránya további kutatásokat igényel.

Zárszavak

Végezetül fontos volna a Charles Bonnet magyarországi utóélete kapcsán felelet keresni egy elméleti és egy gyakorlati kérdésre.

1. A elméleti kérdés az, hogy elképzelhető-e a két alapvető emberi tulajdonság, a tág értelemben vett hit és a tudás egészséges és párhuzamos fejlődése a jövőben, egy olyan korban, amikor a tudomány kiszorul a templomokból? A kérdés időszerűségét az iszlám fundamentalizmus európai terjedése jól jelzi. Ez a kérdés könnyen megválaszolható: nem lehet eredményes kutató az, akinek nincs hite – nem hisz a tudás értékében.
2. A gyakorlati kérdés az, hogy „Mire és hogyan kell(ene) emlékez(tess)ünk 2017 – 2019 között a nemzeti és nemzetközi tudományos közösséget, Simaság, Kőszeg és környéke, Verőce, Magyarország, a magyar nyelvterület és az Európai Unió népeit „*A természet vizsgálása*” és a „*Természet genetikai törvényei*” megjelenésének közelgő 200. évfordulójára készülve?

Ez egy nehéz kérdés és erre a kérdésre sokféle válasz adható. A következő néhány szerény javaslat is csak válogat a lehetséges válaszok közül:

- Verőcén és Ácson jó volna – esetleg a genfi egyetemi könyvtárral és a svájci gyülekezetekkel karöltve – megrendezni egy „**Charles Bonnet és Tóth Pál Emléknapot**” annak tiszteletére, hogy 200 éve jelent meg Charles Bonnet magyarul.
- Kőszegen, Simaságon, Kőszegpatyon időszerű volna egy nemzetközi gene-

³⁰ A szóbeli közlését ezúton szeretném kifejezni köszönetemet Gerecsei Zsolt tiszteletes úrnak. Szta 2017.03.09.

tikatörténeti kutatóközpont (Gróf *Festetics Imre Kutatóközpont*) kialakítása (Részletek lásd: Szabó in Seregi 2015, 2016).

- Simaságon talán az elkövetkező *Festetics Imre emléknepok*-on 2017-ben a „*Vér és öröklődés*”, 2018-ban „*Bonnet és a Festeticsek*”, 2019-ben „*A genetika 200 éve*” lehetne a középpontban. Ezek az emléknepok már a Magyar Tudományos Akadémia (MTA), illetve a Veszprémi Akadémiai Bizottság (VEAB) kihelyezett ülései lehetnének. Festetics-emlékelőadásokra Magyarország minden egyetemi városában (Sopron, Mosonmagyaróvár, Győr, Nyíregyháza, Zalaegerszeg, Szombathely, Eger, Debrecen, Pécs, Kaposvár, Gödöllő, Szeged, Budapest stb.) sort kellene keríteni.

Hasonló megemlékezéseknek az egész magyar nyelvterületen helye volna. „*Festetics Imre Emlékelőadások*” rendezhetők az MTA Kolozsvári Akadémiai Bizottságában Kolozsvárott, Marosvásárhelyen, Csíkszeredában, de a Bonnet újkori kiadásának egyik helyszínén, Bukarestben is ... hiszen Festetics Imre huszárkapitányként *életét is* kockáztatta Bukarest török uralom alóli felszabadítása során.

Az MTA felvidéki fiókja és a Selye János Egyetem közös rendezésében Komáromban, Kassán, Pozsonyban is meg kellene emlékezni ezekről az évfordulókról, hiszen Bonnet, Mendel, Festetics és a genetika születése elválaszthatatlan osztrák, morva, magyar, cseh és szlovák tudósok egykori hálózatától (Pocza és mts., 2016)

2019-ben a „Természet Genetikai Törvényei” első megfogalmazásának 200. évfordulója Budapesten az MTA és a 7 szomszédos ország Tudományos Akadémiáinak együttműködésével rendezett Genetikatörténeti Világkongresszussal zárulhatna.

Mi indokolja ezeket a rendezvényeket? Az, hogy Charles Bonnet (1720-1793) és Festetics Imre (1764-1847) a „hit-alapú-tudás” és a „tudás-alapú-hit” közötti tudománytörténeti változás nagy egyéniségei voltak. 200 évvel ezelőtt magyarországi fellépésük, a magyar genetika születése ezt bizonyítja. (Faragó 2016, Mislivetz 2016, Seregi 2015, 2016; Szabó I. 2015). A mi feladatunk és felelőségünk Közép-Európa egykori, és mára ismét kibontakozóban lévő szellemi erejét felmutatni az Európai Unió és a Nagyvilág felé.

Hivatkozott irodalom (további hivatkozások a lábjegyzetekben)

Bokányi Péter, 2016, A szellemi örökség új menedzsmentje. In: Mislivetz F. (szerk.), *Kisvárosok reneszánsza. A községi példa*. Pg. 417-455. A *Festetics Imre emlékhelyek (Köszeg, Köszegpaty, Simaság) „menedzselése” megoldandó feladat*.

Bonnet Károly, 1818, A természet vizsgálása. Frantzia nyelvből magyar nyelvre fordította s némely hozzáadásokkal meg bővítve kiadta Tóth Pál, verőtzei ref. pred. Pesten, Trattner János Tamás betűivel és költségeivel. Első darab pg. I-XXII, 1-390, 91-96 (Mutató Tábla); Második Darab pg. 1-489, 490-495 (Mutató Tábla és Nevezetesebb nyomtatásbéli hibák).

Faragó Sándor, 2015, Lélekkel teljesített hivatás. *Chernelházi Chernel István naplója 1914-1922. I. kötet*. pg. 1-493. Nyugat-magyarországi Egyetemi Kiadó, Sopron. Faragó Sándor, 2015, Lélekkel teljesített hivatás. *Chernelházi Chernel*

István naplója 1914-1922. II. kötet. pg. 1-610. Nyugat-magyarországi Egyetemi Kiadó, Sopron. A hivatkozott munka tartalma: Bevezető; 2. A Chernel család; 3. Az ornitológus; 4. A vadász; 5. A kertész-szőlész; 6. A sport; 7. A kultúra; 8. Badacsony; 9. A gazdaság; 10. A történelem; 11. Érdekességek a naplókban; 12. Chernel István világlátása; 13. Halála és temetése; 14. Irodalomjegyzék. Függelék 1. Ausztriához került települések; 2. Kőszeg 1898 (térkép).

Kiss János, Kiss Olga, Ropolyi László, P. Szabó Sándor, Székely László, Szegedi Péter, Varga Miklós (2012) A tudományos gondolkodás története – *Előadások a természettudományok és a matematika történetéből az ókortól a XIX. Századig.* Eötvös Loránd Tudományegyetem. In: Kiss János: *A biológiai ismeretek a XVII. században.* http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop412A/2011073_tudomanyos_gondolkodas_tortenete/ch04s05.html

Miszlivetz Ferenc (szerk.), 2016, Kisvárosok reneszánsza. A kőszegi példa. iASK – Institute for Advanced Studies Kraft Könyvek II., Savaria University Press – Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, Szombathely – Kőszeg, 2016, pg. 1-462.

Poccai P., Bell N., Hyvönen J., 2014, *Imre Festetics and the Sheep Breeders' Society of Moravia: Mendel's Forgotten "Research Network"*. PLOS Biology | www.plosbiology.org 1 January 2014 | Volume 12 | Issue 1 | e1001772

Prichard K., 2016, Religion and science can have a true dialogue *Nature*, vol. 537, nr. 451, (22 September 2016) doi:10.1038/537451a

Seregi János (szerk.), 2015, Kétszázötven év Ságtól Simaságig. Gróf Festetics Imre születésnapja 2014. december 02. Az első Simasági Festetics Imre Nap krónikája. Gyomai Kft. /Gyoma?/, Seregi János kiadása., pg. 1-80. ; Seregi János (szerk.), 2016, A II. gróf Festetics Imre Emléknapi krónikája. DP Grafika Kft. /h.n./, Seregi János kiadása., pg. 1-82. ; Seregi János (szerk.) és mts., 2017, A III. gróf Festetics Imre Emléknapi krónikája. (megjelenés alatt).³¹

Szabó T. /E./ A. (szerk.), 1974, Charles Bonnet: A természet vizsgálása. Téka sorozat. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, pg. 1-176.

Szabó T.A., 2009, „Valók gráditsonkénti lépegetése” (1818) és a „Természet genetikai törvényei” (1819) A genetika, a szelekció és az evolúció fogalmának korai megjelenése Magyarországon. *Nőgyógyászati Onkológia* 14:73–96. <http://nokfolyoirat.hu/files/509.pdf>

FÜGGELÉK

A templomok tudománya anno 2016

Ha most a múltból a jövőt formáló jelenbe tekintünk, tudván, hogy múltunk nem mögöttünk van, hanem alattunk (azon állunk, arra építünk) akkor Kathryn Prichard, az anglikán egyház egyik főhivatalnokára kell hivatkoznom, aki a tudósokhoz, papokhoz és laikusokhoz egyaránt szólt a vallás (hit) és a tudás (tudomány) összejárásáról a modern világban (Prichard 2016). Mondandója a következőkben foglalható röviden össze (a hitelesség érdekében angolul idézzük, az érthetőség okán magyarul kommentáljuk írását, mely a világ vezető tuda-

³¹ *Javasolt sorozatcím és kiadó:* A „Tanulmányok a Genetika Szülőföldjéről” sorozat 3. kötete. Seregi János, az MTA VEAB és a Pannon Egyetem FI. B.I.K. Kiadása, Budapest – Veszprém – Simaság

mányos folyóiratában, a NATURE-ban jelent meg):

– Ma, amikor bárkinek lehetősége van részt venni egy virtuális „*computationally generated 3D journey through the Universe*” kiránduláson; és, amikor „*the growth of the Universe is accelerating and the possibility of Multiverses is real*” – ezt a szót Multiverzum jegyezzük meg!;

– Kötelességünk „*much to tease out together in terms of big questions about human origins, purpose and destiny*” – azaz eredetünk, létünk célja sorsa és értelme egyre sürgetőbb tudományos és teológiai elemzésekre vár a globális változások tükrében ;

- Nem szemlélhetjük tétlenül, hogy győzedelmeskedjen az a „*impression ... that the Church has left the conversation or was never properly there to start with it.*”

- Az elfogadott keresztény egyházak Angliában kivétel nélkül tudomány-pártiak, bár tisztségviselői nagyon „*frustrated by the task of engaging seriously with science against the backdrop of a popular narrative of science–faith conflict that pervades contemporary culture.*”

- Nem nyugodhatunk bele abba, hogy eluralkodjon „*this simplistic claimed tension ... used in the media*” – amiről egy erdélyi mondás jutott eszembe „*üldözési mániánk van ... de üldöznek is bennünket!*”;

- Sürgősen változtatni kell azon a helyzeten, hogy az „*ordinary church members feel unqualified to participate in important public discussions on topics ranging from artificial intelligence to medical ethics.*”

- Éppen ezért indult most Angliában, több felekezet részvételével egy izgalmas munkaterv második üteme — „*called Scientists in Congregations, and aimed at all mainstream Christian churches*” (cf. go.nature.com/2cjvdrx);

- A projekt célja: „*Learning about science, and how science and theology inter-relate*”.

- Mint minden új dolog, ez sem megy könnyen. Az elképzelés fogadtatása minden oldalról ellentmondásos – úgy tűnik, mintha sem a tudósok, sem a papok nem találnának szavakat arra, hogy : „*politely express their assumption that science and religious faith have nothing to say to one another*”

- Mi volna ennek a *Scientists in Congregations*-nak a magyar megfelelője? *Tudósokat a templomba? Templomot a laborba?* És, ami a legfontosabb, hogy itt az alkalom.

Kathryn Prichard – és általa a Nature és az Anglikán Egyház –véleménye szerint „*there is a genuine hunger in the church to address the questions that contemporary research asks of religious belief*”.

Az európai gyökerű tudományra nagyon ráférne megérteni az európai gyökerű hithez való viszonyának újragondolása. Visszatérés azokhoz a gyökerekhez, amelyek tudományos szempontból is értékelhető remekműveket adtak nekünk.

A hit és a tudomány szintézisét a kérdés egyik legtöbb vihart kavarázó személyisége, a teológiai képzettségű Charles Darwin indította útjára korszaknyitó művével, „*A fajok eredetével*” (Darwin 1859). Erről Borhidi Attila akadémikus hosszan értekezett (Borhidi 2009). Darwin maga is teológiát végzett és – mai fogalmaink

szerint – amatőr természettudós volt. Akárcsak ünnepeltünk, a Bonnet fordító Tóth Pál, aki – igaz, csak rövid ideig – Ch. Darwin kortársa volt. Kimondva-kimondatlanul valamennyiüknek az volt az álláspontja, hogy a Teremtő megteremtette a Természet-törvényeket és megteremtette hozzá elménket is azzal a feladattal, hogy lehetőségeink szerint megismerjük ezeket a törvényeket. Az ember- állat- és növényvilág fejlődött, fejlődik és fejlődni fog, teljesen független attól, hogy hiszünk-e a Világ Teremtőjében, vagy sem.

**„SKÚMANIE PRÍRODY“ A „GENETICKÉ ZÁKONY PRÍRODY“.
DVA PŘÍKLADY NA VEDECKÉ MYSLENIE NA UHORSKOM
VIDIEKU SPRED 200 ROKOV**

Predložený príspevok – po krátkom úvode, predstavujúcom ciele, materiály a metódy – ponúka prehľad nasledovných tém v súvislosti s Charlesom Bonnetom (1720 – 1793) a s dielom *Skúmanie prírody* (1764/1818): Kto bol Charles Bonnet a ako na neho spomína kyberpriestor? Čo bolo ústredným dielom jeho života, dielo *Contemplation de la nature* (1764)? Kto bol uhorským prekladateľom Bonneta, Pavol Tóth a prečo je potrebné si na neho tu a teraz spomenúť? Prečo je dôležité vydanie diela *Skúmanie prírody* v rokoch 1818/19 v dejinách uhorskej vedy? Čo znamená tento preklad vo vzťahu reformovanej cirkvi a prírodných vied, od Petra Juhásza Meliusa dodnes, so zvláštnym zreteľom na vedu, ozývajúcu sa v kostoloch? Ako sa pripája tento príbeh k 200-ročným genetickým zákonom Imricha Festeticsa (*Über Inzucht*, 1819)?

Hlavným cieľom príspevku je lepšie spoznanie uhorského duchovného prostredia Imricha Festeticsa (1819), čiže odhad dobového vplyvu Charlesa Bonneta (1764) a Pavla Tótha (1818). Ďalším cieľom je odhad a príprava úloh na dvojsté výročia a tiež zráťanie toho, čo je potrebné pripomenúť sebe a svetu v rokoch 2017 a 2019. V týchto rokoch by sa totiž patrilo vhodne osláviť viaceré dôležité výročia začiatkov biologických vied v Uhorsku.

**Recenzie, anotácie – Review – Kritik – Könyvszemle
– Reconzje i omówienia**

BURAN, Dušan – HASALOVÁ, Eva. *Umenie a príroda stredovekej Európy*. Bratislava : Slovenská národná galéria a Slovenské národné múzeum, 2013. 158 s. ISBN 978-80-8059176-2.

Vnímanie prírody z pohľadu stredovekého človeka bolo z inej perspektívy než z perspektívy človeka 21. storočia. Rozmanité podoby prírody môžeme vnímať, skúmať a obdivovať na rôznych archeologických nálezoch či umeleckých dielach, ale aj v mnohých dokumentoch.

Koncom októbra 2013 bola otvorená výstava, ktorú prijalo Slovenské národné múzeum na Bratislavskom hrade a ktorej návštevníci mohli obdivovať množstvo profánnych diel z územia Francúzska, zo zbierok Musée de Cluny. Šlo hlavne o vzácne textílie, predmety zlatníctva alebo samotné vitráže. Výstava niesla názov *Umenie a príroda stredovekej Európy* a jej úlohou bolo sledovať vývin vzťahu človeka k prírode prostredníctvom kultúrnych artefaktov z obdobia 5. – 16. storočia.

Jedným z výstupov tejto výstavy bol aj predložený katalóg s rovnomenným názvom výstavy. Pred samotným katalógom sa nachádzajú tri príhovory. Prvý s názvom *Umenie a príroda v stredoveku* patrí riaditeľke Musée de Cluny – musée national du Moyen Âge, Paris, Elisabeth Taburet-Delahaye, v ktorom vysvetľuje, že miesto prírody v umení a literatúre stredoveku sa doteraz

nedoceňovalo vždy tak, ako by si bolo zaslúžilo. A to bolo impulzom k vzniku spomínanej výstavy, ktorá má predstaviť rôzne aspekty zobrazovania prírody v stredovekom umení. Ďalší z príhovorov nesie názov *Príroda v stredovom svete* a jeho autorom je Michel Zink, profesor Collège de France v Paríži. Venuje sa predstaveniu pojmu *príroda* a jej vnímaniu od obdobia antiky až do stredoveku v dielach antických a stredovekých umelcov. Posledný príhovor pred samotným katalógom diel patrí riaditeľovi štúdií École des hautes études en sciences sociales v Paríži, Michelovi Pastoreauovi s názvom *Medievalista zoči-voči zvieraťu*, v ktorom ozrejmuje vzťah medievalistov voči svetu zvierat.

Po týchto úvodných príhovoroch nasleduje samotný Katalóg vystavených diel, ktorý je rozdelený chronologicky podľa jednotlivých období:

- I. Antické tradície, „barbarské“ prínosy a islamské vplyvy,
- II. Vegetabilná a zoomorfná štylizácia v románskom umení,
- III. Rastliny a zvieratá v kresťanskej ikonografii,
- IV. Vymyslená príroda: svet fantázie,
- V. Štýl a heraldická inšpirácia,
- VI. Pozorovanie prírody: gotický ornament,
- VII. Flóra a fauna: život a jeho okrasa,
- VIII. Príroda v kresťanskom umení a symboly dvornej kultúry,
- IX. Človek v prírode: každodenný život,
- X. Zobrazenie krajiny.

Monika Bizoňová

MISTR JAN HUS. *Knihy kacírů se mají číst. Z latinského originálu preložil a doprovodným slovom opatril Martn Wernisch. Praha :*

Kalich, 2015. 93 s.

ISBN 9-788070-172230.

Život a dielo Jána Husa, ako aj dejiny husitského hnutia patria v českej historiografii k jedným z najviac spracovaných tém, čo však v žiadnom prípade neznamená jej vyčerpania a uspokojivé poznanie. V roku 2015, keď sa pripomínalo 600 rokov od upálenia Jána Husa rezonovala téma husitstva a jej „duchovného otca“ v Čechách o čosi viac, čo sa samozrejme prejavilo tak na poli rôznych vedeckých podujatí, ale aj v odbornej spisbe.

V danom roku vďaka prekladu Martina Wernischa bol do češtiny preložený aj jeden menší Husov spis, ktorého ako to aj prekladateľ v sprievodnej štúdii napísal pomenoval autor pomerne „provokatívnym“ názvom vzbudzujúcim u potenciálneho čitateľa okamžitý záujem. Ján Hus však v žiadnom prípade nepristupoval k téme z hľadiska nejakého „marketingového ťahu“ ako ku tomu pristupujú možno niektorí pisatelia dnes. V danej dobe téma kacírstva bola v odborných učebných teologických, ale aj laických kruhoch veľmi vážnou a závažnou témou. Aj keď predmetom predstavovaného útleho spisu je problematika kacírstva, Hus prostredníctvom interpretácií tejto témy cez významných stredovekých teológov (Augustínus, Jeronym, Gelasius) prezentuje aj svoje názory na ďalšie témy ako pravda, poznanie pravdy, slobody myslenia a pod. Hus sa cez teologické authority odmieta apriórne odsúdenie kacírskych spisov, alebo

bludárstva, ale skôr napomína k otvorenej mysli, k logickej argumentácii a neodmieta ani posuny vo vedeckom bádaní, ktoré môžu na nazeranie témy priniesť nové pohľady a sudy.

Rovnako upozorňuje na rôzne typy kacírov, kde rozlišuje medzi nevedomými, alebo zblúdilými a zarytými kacírmi, ktorí svoje bludné názory ešte aj vedome šíria a ku nim nabádajú aj ostatných. Práve preto apeluje na čítanie resp. poznanie názorov a spisov kacírov, aby sa ozrejnilo, kde sú rezervy a nepochopenie pravého učenia a mohla sa uskutočniť prípadná náprava.

Svoj spis Ján Hus zakončuje konštatovaním, že existuje „viac než sto kacírstiev vzniknutých ešte v prvotnej cirkvi. K významnejším zástupcom kacírstva je však päť a síce sú to pohania, židia, manichejci, sabelliáni a ariáni, pohanov a židov však niektorí za kacírov označovať nechcú.“ Žiaľ Husov spis je príliš krátky, aby komplexne ozrejmil zložitú (tak po teologickej aj dogmatickej, či argumentačnej stránke) problematiku kacírstva, skôr načrtol základné piliere, o ktoré by sa mohla dišputa na tému oprieť.

Annamária Kónyová

DUROVICS, Alex – KÓNYA, Péter. *Az Eperjesi Kollégium felsőfokú hallgatói 1667 – 1850. Születési és haláluk előtti évekéről és haláluk utáni életéről. Budapest : Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Levéltára, 2015. 503 s. ISBN 978-963-284-768-9.*

Rok 2017 priniesol viacero významných jubileí. V tomto roku si pripomí-

name 500. výročie začiatku reformácie, ktorá sa stala najvýznamnejším fenoménom duchovného vývoja západnej a strednej Európy v ranom novoveku. Okrem tohto známeho jubilea však nesieme zabudnúť aj na ďalšie. V roku 1667, teda pred 350 rokmi totiž bola hornouhorskými stavmi založená vyššia škola v Prešove, ktorá sa zaradila k najpoprednejším vzdelávacím inštitútom v Uhorsku. Ako jediná evanjelická vysoká škola poskytovala štúdium teológie, filozofie a práva domácim aj zahraničným študentom, pričom v nej pôsobili významné vedecké a pedagogické osobnosti doby. Na význame kolégium nestratilo ani v neistých pomeroch posledných dekád 17. storočia a nezaniklo ani v 18. storočí, v období tzv. „tichej rekatolizácie“. Ani v týchto ťažkých obdobiach kolégium nestratilo právo na vyučovanie predmetov, tvoriacich základ vyššieho vzdelávania, a dokázalo vychovať množstvo evanjelických duchovných a vzdelancov. Nová etapa v dejinách kolégia sa začala vydaním Tolerančného patentu Jozefom II., vďaka ktorému sa škola mohla vrátiť do pôvodnej budovy na námestí v Prešove a získala status vysokej školy. V roku 1804 bolo povýšené na dištriktálne kolégium, kde prebiehala výučba a kurzy teológie a práva, ktoré sa v neskoršom období stali základom samostatných akademii a fakúlt. Aj napriek skutočnosti, že sa kolégium nikdy nestal univerzitou, ho môžeme označiť za jednu z najvýznamnejších vysokoškolských inštitúcií v krajine, ktorá vychovala nielen niekoľko generácií evanjelických farrárov, ale aj svetských osobností, nielen evanjelického vierovyznania.

Vo vyšších triedach kolégia študovalo mnoho mladých ľudí rôzneho sta-

vu a sociálneho pôvodu z celej krajiny. Údaje o nich je možné získať z matrik, triednych výkazov a dobových záznamov, ktoré sú uložené najmä v Štátnom archíve v Prešove. Ďalšie dôležité pramene sa nachádzajú v Evanjelickom krajinskom archíve v Budapešti, resp. aj v Štátnej Széchenyiho knižnici. Vzhľadom na mimoriadny význam školy v dejinách Uhorska a Slovenska, sa výskumná skupina, vedená Istvánom Draskóczyom a Lászlóm Szögim, rozhodla pripraviť katalóg s menami študentov vyšších tried Prešovského evanjelického kolégia vo forme elektronickej databázy. Túto databázu pripravil Alex Durovics, ktorý do katalógu zaradil všetkých študentov (3 795) vyšších tried kolégia v rokoch 1667 – 1850 s ich osobnými a študijnými údajmi.

Dvojazyčná monografia pozostáva z troch kapitol, ktoré sú doplnené dôležitými registrami. Prvá kapitola, ktorej autorom je rektor Prešovskej univerzity v Prešove, Peter Kónya, je venovaná dejinám Prešovského evanjelického kolégia do polovice 19. storočia (s. 11 – 50 v maďarskom jazyku, s. 51 – 94 v slovenskom jazyku). V jednotlivých kapitolách sa pozornosť autora postupne venuje týmto problematikám: prešovské školské tradície pred vznikom kolégia, vznik kolégia, Kolégium hornouhorských stavov v rokoch 1667 – 1711, predmestská škola v 18. storočí, kolégium v prvej polovici 19. storočia. Po predstavení osudov a významných medzníkov v histórii kolégia nasleduje druhá kapitola s názvom Študenti vyšších tried Prešovského evanjelického kolégia v období 1667 – 1850 (s. 95 – 120 v maďarskom jazyku, s. 121 – 146 v slovenskom jazyku), ktorá sa zameriava na účastníkov dejinných udalostí,

predstavených v predchádzajúcej kapitole. V rámci druhej kapitoly sú analyzované údaje, ku ktorým autori dospeli na základe dokumentov, zachovaných v rôznych archívoch. V rámci jednotlivých podkapitol je teda predstavené rozdelenie databázy a problémy pri jej zostavení, vývoj počtu študentov, zloženie študentov podľa miesta pôvodu (so zreteľom na stolice, potom na mestá), konfesióna štruktúra, národnostné pravdepodobné národnostné zloženie, spoločenská štruktúra, štruktúra podľa povolania rodiča, zloženie podľa študovaných odborov, predchádzajúce školy, odkiaľ študenti prišli, peregrinácia z kolégia a v neposlednom rade významní študenti, pramene databázy a spôsob jej spracovania.

Tretou časťou monografie je samotná databáza študentov (Študenti prešovského kolégia, s. 147 – 420), ktorá obsahuje 3 795 mien. Databáza je rozdelená na dve časti. Prvá z nich obsahuje mená 330 študentov, ktorí sa zapísali na kolégium od jeho založenia do roku 1711. V druhej časti sú uvedené mená a údaje o študentoch kolégia z obdobia rokov 1731 – 1850. Okrem mien študentov databáza obsahuje poradové čísla, ktoré uľahčujú identifikáciu, ďalej sú k jednotlivým študentom uvedené aj všetky z nasledovných údajov, ktoré sa dali z prameňov zistiť: vek, dátum narodenia, mená rodičov, miesto pôvodu, študovaný odbor, národnosť, konfesióna príslušnosť, spoločenské postavenie, povolanie rodiča, dátum zápisu, dátum odchodu zo školy, predchádzajúca škola, atď. Databázu dopĺňajú tri registre, súčasný miestny register, maďarský miestny register a menný register, ktoré sú nápomocné pri identifikácii študentov.

Záverom je potrebné skonštatovať, že autorom sa podarilo vytvoriť monografiu, ktorá do veľkej miery obohacuje naše doterajšie znalosti o takej významnej vysokoškolskej inštitúcii ako bolo Prešovské evanjelické kolégium. Zvlášť prínosná je samotná databáza mien študentov, ktorí navštevovali vyššie triedy kolégia v rokoch 1667 až 1850. Monografia môže poslúžiť ako výborné východisko pre ďalší, širokospektrálny výskum, zároveň poskytuje cenné informácie pre bádateľov nielen v oblasti histórie, ale aj iných vedných odborov, ako napr. teológie, religionistiky, dejín školstva a pedagogiky, príp. ďalších humanitných a spoločenských vied.

Tibor Dohnanec

DLUGOŠ, František. *Spišský seminár. Už dvesto rokov vychováva a vzdeláva kňazov*. Levoča : MTM Levoča, 2015. 280 s. ISBN 978-80-89736-22-5.

Predložená publikácia komplexnejšie a obsažnejšie sumarizuje dejiny výchovy a vzdelávania kňazského dorastu v Spišskej diecéze, teda venuje sa dejinám spišského kňazského seminára v Spišskej Kapitule. Publikácia obsahuje niekoľko kapitol, ktoré nasledujú v chronologickom rade.

Prvá kapitola tejto monografie nesie názov *Prehistorické obdobie vzniku kňazského seminára* a venuje sa dejinám vzdelávania v Spišskej Kapitule pred vznikom kňazského seminára v roku 1815. Autor postupne rozoberá výchovu kléru na Spiši pred a po Tridentskom koncile a taktiež sa venuje vzniku diecézy v roku 1776 a taktiež aj

samotnej myšlienke vzniku kňazského seminára v roku 1815.

V poradí druhá kapitola s názvom *Založenie kňazského seminára v Spišskej Kapitule* je venovaná samotnému vzniku kňazského seminára v roku 1815, okrem ktorého tu v roku 1819 vznikol aj najstarší učiteľský ústav v Uhorsku. Následne sú v tejto kapitole vypracované životopisné medailóny jednotlivých jeho rektorov, z ktorých uvedieme aspoň niekoľko mien: Daniel Udránsky, Jozef Marcinko, Dominik Bijacovský, Michal Labucký, Jozef Berzák, Karol Pisch, Pavol Richnavský, Ján Čája, Viktor Horváth, Ján Jurík. Na konci kapitoly je predstavený systém štúdia v seminári do prvej svetovej vojny.

Tretia kapitola nesie názov *Roky po prvej svetovej vojne* a v nej autor rozoberá situáciu v seminári po skončení prvej svetovej vojny. Práve toto obdobie je spojené s menom nového rektora a budúceho spišského diecézneho biskupa Jána Vojtaššáka. Autor v stručnosti opisuje pôsobenie Jána Vojtaššáka v seminári a následne predstavuje jeho nástupcu v hodnosti rektora od roku 1921 Jozefa Vojtička.

Nasledujúca kapitola s názvom *Rozvoj a prestavba kňazského seminára* opisuje hlavne obdobie rokov 1932-1933, keď sa uskutočnila veľká prestavba seminára na popud biskupa Jána Vojtaššáka a taktiež aj zriadenie seminárskej knižnice. V období tohto rozkvetu bol rektorom seminára Ján Ferencík, ktorému autor venuje osobitné podkapitoly, v ktorých sa zaoberá jeho životom, pôsobením na mieste profesora a rektora, vykonávaným procesom proti jeho osobe a aj jeho literárnou činnosťou.

V poradí piata kapitola tejto monografie nesie názov *Vrcholný rozkvet kňazského seminára* a toto obdobie je spojené hlavne s menom ďalšieho významného rektora, Ferka Skyčáka (1938-1944). Jeho zásluhou sa spišský kňazský seminár dostal na úroveň porovnateľnú s podobnými európskymi inštitúciami. V tejto kapitole sa však spomínajú aj ďalšie významné osobnosti, ktoré pôsobili v seminári ako napr. Jozef Špirko, Ladislav Hanus, Štefan Barnáš. Kapitola je ukončená zmienkou o zrušení kňazského seminára v auguste 1950, keď bol poštátne-ný a do jeho priestorov sa nasťahovala vojenská posádková hudba. Bohužiaľ vojaci zničili veľa vecí, spôsobili požiar a dokonca časť muzeálneho depozitu spálili na blízkej Pažici.

Šiesta kapitola sa venuje už novodobým dejinám kňazského seminára a nesie názov *Obnovenie spišského kňazského seminára po roku 1989*. Autor v nej sleduje činnosť spišského biskupa Františka Tondru a všetky akcie, ktoré viedli k obnoveniu a znovuvytvoreniu kňazského seminára. Taktiež neopomína činnosť rektora seminára Jozefa Jaraba a vicerektora, súčasného spišského diecézneho biskupa Štefana Sečku.

V poradí siedma kapitola nesie názov *Sympóziá kánonického práva v spišskom kňazskom seminári*. Od pádu komunizmu sa na pôde kňazského seminára usporadúvajú pravidelné sympóziá kánonického práva, ktoré autor spomína v tejto kapitole a zároveň opisuje aj návštevu sv. Jána Pavla II. v Spišskej Kapitule v dňoch 2.-3. júla 1995.

Nasledujú dve kapitoly, ôsma s názvom *Bývalí pedagógovia a vychová-*

vatelia v kňazskom seminári a deviata s názvom Súčasní predstavení, pedagógovia a vychovatelia kňazského seminára. Obe ponúkajú životopisné a profesijné medailóny jednotlivých pedagógov, ktorí v seminári pôsobili, či doteraz pôsobia.

Monika Bizoňová

ŠIMONČIČ, Jozef – KARABOVÁ, Katarína. *Kanonické vizitácie Dunajeckého dekanátu v Spišskom biskupstve z roku 1832. Kraków : Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2015. 848 s. ISBN 978-83-7490-842-9.*

Predložená publikácia nám prináša prepis a preklad latinského textu kanonickej vizitácie Dunajeckého dekanátu z roku 1832. Autorom úvodnej štúdie, prekladu latinského textu do slovenčiny, vysvetliviek a aprobácie latinského prepisu je Jozef Šimončíč. Autorkou edičnej poznámky, prepisu latinského textu, aprobácie slovenského prekladu a menného registra je Katarína Karabová.

Úvodná štúdia nesie názov *Kanonické vizitácie Dunajeckého dekanátu roku 1832* a v nej autor charakterizuje kanonické vizitácie, ich význam a formu. Ďalej predstavuje kanonické vizitácie na Spiši a taktiež charakterizuje Dunajecký dekanát. Venuje sa vzniku Dunajeckého dekanátu a následne aj vizitácii Dunajeckého dekanátu, ktorý bola v roku 1832 vykonaná spišským biskupom Jozefom Bélikom a ktorý je považovaná za najsvedomitejšie a najdôslednejšie urobenú vizitáciu na Spiši. Spišský biskup Jozef Bélik túto vizitá-

ciu pripravil premyslene podľa určenej schémy, v ktorej sa zisťovali všetky oblasti jednotlivých farností:

I. Cirkevné a pripojené budovy (1. Budova kostola, 2. Budova filiálneho kostola, 3. Zariadenie filiálneho kostola, 4. Kalvárie a verejné kaplnky, 5. Súkromné oratóriá, 6. Kríže a sochy, 7. Krypty, 8. Cintoríny, 9. Fara, 10. Majetky a domy patriace farárovi, 11. Škola, 12. Rehoľné inštitúty, 13. Dobročinné inštitúty),

II. Cirkevné osoby a osoby s nimi spojené (1. Patrón kostola, 2. Farár, 3. Kaplán, 4. Učiteľ, 5. Učiteľia, 6. Syndikus kostola, 7. Kostolníci, 8. Kurátor dobročinného inštitútu, 9. Hrobári, 10. Babice, 11. Služobníctvo farára),

III. Povinnosti cirkevných osôb a osôb s nimi spojenými (1. Povinnosti patróna, 2. farára, 3. kaplána, 4. učiteľa, 5. učiteľov, 6. syndika kostola, 7. kostolníkov, 8. kurátora dobročinného inštitútu, 9. hrobárov, 10. babíc),

IV. Príjmy cirkevných osôb a osôb s nimi spojených (1. Príjem farského kostola, 2. farára, 3. kaplána alebo kooperátora, 4. učiteľa, 5. vyučujúcich, 6. syndika, 7. kostolníkov, 8. kurátora dobročinného spolku, 9. hrobárov, 10. babíc,

V. Lud farnosti a jeho povinnosti,

VI. Miesta vzdialené od centra farského kostola.

Následne publikácia prináša bilingválnu latinsko-slovenskú podobu osemnástich kanonických vizitácií farností Dunajeckého dekanátu z roku 1832: Fridman, Haligovce, Jurgov, Kacvin, Krempachy, Lechnica, Lesnica, Matiašovce, Nedeca, Nižné Lapše, Nová Belá, Reľov, Spišská Stará Ves, Spišské Hanušovce, Tribš, Veľká Francková, Veľká Lesná a Vyšné Lapše.

Vydanie tejto objemnej publikácie môžeme považovať za veľmi prínosné z hľadiska lepšieho poznania daného archívneho prameňa, ktorý je častokrát využívaný pri skúmaní regionálnych dejín Spiša.

Monika Bizoňová

LÖW, Immánuel. *Zsidó folklór tanulmányok. Szerkesztette Barna Gábor, Glässer Norbert, Zima András. Szeged : Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2014. 171 s. ISBN 978-963-306-231-9.*

Je zaujímavé, no niekedy aj veľmi smutné sledovať osudy niektorých kníh, resp. ich autorov. Väčšina z tých, ktoré v priebehu tisícročí ľudskej existencie a schopnosti písomne vyjadriť svoje myšlienky vznikla, sa totiž už nenávratne stratila. Nejedná sa pritom iba o práce starovekých, či stredovekých autorov. Zarážajúce je, že ani publikácie vydané v 20. storočí, teda doslova pred niekoľkými desaťročiami, nie sú pred týmto javom chránené. Dôvodom je viacero. Nízky náklad, či nekvalitný, neaktuálny, resp. nezaujímavý obsah patria celkom prirodzene k tým najčastejším. Čo je však stále ťažko pochopiteľné, rovnako významným faktorom vedúcim k likvidácii kníh a ich autorov sa aj v priebehu 20. storočia stali politické, rasové alebo náboženské dôvody. Kvôli nim neraz iba s veľkými ťažkosťami, či dokonca iba náhodne znovu objavujeme to, čo už naši predkovia dobre poznali, študovali a využívali.

Najmä udalosti druhej svetovej vojny mimoriadne krutým spôsobom

postihli početnú židovskú komunitu v strednej Európe. Fyzickú likvidáciu pritom sprevádzalo tiež viac či menej dôsledné potieranie židovskej kultúry a vzdelanosti. Ani nasledujúce totalitné režimy, vznikajúce vo veľkej časti stredoeurópskeho priestoru, pritom väčšinou neprejavovali záujem o jej podporu. I to je dôvodom prečo viaceré, kedysi všeobecne dostupné a rešpektované diela, je potrebné znovu „objavovať“ a sprístupňovať čitateľom. Medzi takéto publikácie je možné zaradiť i súbor štúdií Immánuela Löwa (1854-1944). Niekdajší hlavný židovský rabín v Szegede patrila kedysi medzi známymi a významnými, žiaľ dnes už takmer zabudnutých odborníkov v oblasti jazykovedy, botaniky a folkloristiky. Z viacerých knižných publikácií, ktoré mu na prelome 19. a 20. storočia získali uznanie nielen doma, ale i v zahraničí, sa dodnes zachovalo doslova iba niekoľko vzácných a ťažko dostupných jednotlivín. Celý svoj život spojil s rodným Szegedom, kde od roku 1878 zastával funkciu hlavného rabína. Nemalou mierou pritom prispel k vybudovaniu tunajšej unikátnej synagógy, rabínskej školy i osobitého intelektuálneho prostredia. Odmietol viaceré významnejšie miesta, napríklad v roku 1911 ponuku funkcie viedenského hlavného rabína.

I preto je zaujímavé, že súbor pôvodných štúdií Immánuela Löwa, venovaný židovskému folklóru a kultúre všeobecne, sa v knižnej podobe objavil až v polovici sedemdesiatych rokov v Nemecku, resp. Spojených štátoch amerických. Až prostredníctvom tohto exempláru sa maďarským vedcom opätovne podarilo vyvolať záujem o prácu tohto rabína a intelektuála.

Vznik maďarskej verzie textov pritom v nemalej miere komplikovala potreba získať schopných prekladateľov nielen z nemčiny a latinčiny, ale predovšetkým z hebrejčiny. Štúdie Immánuela Löwa sú v tomto smere mimoriadne náročné, keď nezriedka vzhľadom na zvolenú tematiku plynule prechádza z jedného jazyka do druhého. S rovnakou samozrejmou pracuje s rôznorodými prameňmi, pričom výsledok je síce zaujímavý, no na prekladateľa i čitateľa kladie často značné nároky. Tiež samotný výber štúdií dokumentuje široké znalosti a vyslovene vedecký prístup autora. Napríklad hneď v úvodnom texte s názvom „Az ujjak a zsidó irodalmában és a folklórban“, dokumentuje na interpretácii problematiky prstov v teológii, náboženskej symbolike a praxi nielen znalosť množstva v tom čase aktuálnej literatúry, ale i schopnosť ju veľmi podrobne analyzovať. Ešte podrobnejšie a z rôznych pohľadov a prameňov, nielen židovských, ale tiež antických, arabských, či kresťanských, sleduje v štúdií „A csók“, výskyt, používanie, formy a interpretácie bozku v histórii, teológii a literatúre.

Záver publikácie tvorí rozsiahlejšia štúdia venovaná pôsobeniu nielen Immánuela Löwa, ale i jeho otca Leopolda. Charakterizuje ich ako predstaviteľov vzdelanej židovskej rodiny, so širokými vedeckými a kultúrnymi záujmami. Navyše obaja boli publikačne činní nielen v uhorskom a maďarskom, ale tiež v nemeckom prostredí. Publikácia venovaná životu a výberu z diela Immánuela Löwa predstavuje už v poradí 33. zväzok edície Szegedskej národopisnej náboženskej knižnice. Zostáva iba veriť, že

nie je posledný a v nasledujúcich rokoch dostaneme možnosť oboznámiť sa tiež s ďalšími pozoruhodnými prácami z tejto oblasti.

Patrik Derfiňák

Levoča. Národné kultúrne pamiatky na Slovensku.

**Bratislava : Pamiatkový
úrad Slovenskej republiky
a Vydavateľstvo Slovart,
2017. 680 s.
ISBN 978-80-556-2449-5.**

Spomínaná publikácia je už tretím dielom z edície, ktorá mapuje hnutelné a nehnuteľné pamiatky na území Slovenska a ktorá je pripravovaná Pamiatkovým úradom Slovenskej republiky s Vydavateľstvom Slovart. Zostavovateľkami tejto časti sú Norma Urbanová, Barbora Kosová a Ľubica Szerdová-Veľasová. Prezentujú v nej výsledky dlhodobej dokumentačnej a výskumnej práce o Levoči, ktorá bola zapísaná do Svetového kultúrneho dedičstva UNESCO.

Čo sa týka členenia tohto diela, tak to pozostáva z niekoľkých kapitol a následných hesiel. Prvá kapitola tejto práce nesie názov *Výsledky archeologického výskumu v Levoči*, ktorá mapuje vývin osídlenia tohto územia od čias praveku až do druhej polovice 13. storočia.

Následná druhá kapitola s názvom *Náčrt histórie mesta* je už venovaná dejinám Levoče od prvej písomnej zmienky z roku 1249. V stručnosti nám ozrejmjuje viaceré významné medzníky v dejinách mesta, jeho postavenie v rámci Uhorska od 13.

storočia, šírenie reformácie, rekatolizácie, postavenie Levoče počas protihabsburských povstaní, počas revolúcie 1848/1849 a dejinné udalosti až do roku 2006.

Tretia kapitola nesie názov *Náčrt urbanistického a architektonického vývinu mesta* a opisuje postupný stavebný vývoj mesta od predurbánneho obdobia v chronologickom slede až do obdobia 20. storočia.

Ďalšia z kapitol *Poznámky k umeleckohistorickému vývinu Levoče* patrí k veľmi zaujímavým častiam tejto publikácie. Je venovaná vývoju architektúry, ale aj výtvarnému prejavu – sochárstvu, maliarstvu a umeleckému remeslu v Levoči, ktorá bola strediskom umeleckej činnosti od obdobia stredoveku až do 19. storočia.

Po týchto kapitolách nasledujú už samotné heslá o nehnuteľných kultúrnych pamiatkach, ktoré sú zoradené podľa architektonického druhu: verejné stavby, sakrálne pamiatky, meštianske domy, verejné budovy, pamiatky histórie. Hnuteľné kultúrne pamiatky sú zaradené za nehnuteľným objektom, v ktorom sa priamo nachádzajú.

Túto novovydanú publikáciu môžeme hodnotiť ako významné dielo terajšej slovenskej historiografie, v ktorom Levoča konečne získala svoje zaslúžené miesto, nakoľko v *Súpise pamiatok na Slovensku* v rokoch 1967-1969 jej mohlo byť venovaných iba tridsať strán.

Monika Bizoňová

Egyháztörténeti Szemle.

Kiadó : Sárospataki Református

Kollégium Tudományos

Gyűjteményei.

ISSN 1585-7476. 2016,

roč. 17., č. 3, 141 s.

Reformované kolégium v Sárospataku vydáva od roku 2000 každoročne štyri čísla periodika *Egyháztörténeti Szemle*, ktoré sa zaoberá cirkevnými dejinami, dejinami náboženstiev a cirkevných inštitúcií, významnými osobnosťami a vzťahmi štátu a cirkvi v rôznych obdobiach uhorských aj svetových dejín. Tretie číslo vydané v roku 2016 obsahuje celkovo 14 príspevkov v stálych rubrikách.

Predložené číslo sa už tradične začína štúdiami. Z nich prvá má názov *A budapesti református belmisszió központja. A Németajkú Ev. Ref. Leányegyház rövid története (1859 – 1912)* (*Centrum budapeštianskej reformovanej vnútornej misie. Krátka história Nemeckej ev. ref. fílie v rokoch 1859 – 1912*, s. 3 – 24) a jej autorom je Ábrahám Kovács. História budapeštianskej Nemeckej ev. ref. fílie je úzko spätá s genézou a dejinami buditelských hnutí, ktoré sa vytvorili v rámci reformovanej cirkvi. V 19. storočí sa bezprostredným výsledkom misijných a cirkevno-spoločenských hnutí, ktoré vznikli pod vplyvom zahraničia, stala peštianska evanjelická iniciatíva, odlišujúca sa od reformovanej cirkvi takmer vo všetkom. Za procesom vzniku zboru stál boj peštianskych protestantských kruhov, ktoré chceli niečo spraviť pre obnovenie cirkvi, ale pôsobili na základe iných teologických presvedčení. Toto obdobie môžeme nazý-

vať „obdobím vajatania a zrodu“ (1859 – 1863). Dejiny založenia a prvého desaťročného pôsobenia filie už bolo detailne spracované, preto je v predloženej štúdii poskytnutý iba stručný prehľad nielen o tomto, ale aj o ďalšom období (1864 – 1869). Potom nasleduje predstavenie obdobia budovania kostola (1870 – 1878). Ďalšie obdobie dejín zboru (80. roky 19. storočia) sa zhoduje s obdobím spolkov vnútornej misie, ktoré v neskoršom období získali pole pôsobnosti na území celej krajiny. Nasledovali konflikty poslednej dekády 19. storočia až napokon na začiatku 20. storočia (1900 – 1914) došlo k veľkej zmene, keď misijná činnosť bola prehodnotená a došlo k vystúpeniu zo spolkového života.

Druhý príspevok v rámci rubriky Štúdie má názov *A kalocsai érseki székhely 1961-es megüresedése (Uvoľnenie stolca kaločského arcibiskupa v roku 1961)*, s. 25 – 61) a jeho autorom je György Sági. Jeseň roku 1961 priniesol veľkú zmenu do života Kaločsko-bácskej arcidiecézy, ktorá mala vplyv aj na celú maďarskú cirkev. Niekoľko mesiacov potom, ako arcidiecéza vhodným spôsobom oslávila zlatú omšu arcibiskupa, čiže 50. výročie jeho vysvätenia za kňaza, prišlo do života kaločských, ale aj maďarských katolíkov smútok. Vo veku 71 rokov, po 19 ročnej arcibiskupskej a 33 ročnej biskupskej službe umrel kaločsko-bácsky arcibiskup Jozef Grósz, ktorý bol metropolitom Kaločskej cirkevnej provincie, vtedajším predsedom biskupskej rady, výraznou a dôležitou osobnosťou dejín maďarského katolicizmu v 20. storočí, ktorá vo viacerých ťažkých chvíľach zužitkoval svoj výborný diplomatic-

ký cit, čo dokázal využiť v prospech jeho cirkvi a veriach. Príspevok predstavuje úmrtie arcibiskupa Jozefa Grósza, opatrenia súvisiace s uvoľnením jeho pozície, dedičné konanie, otázku existencie testamentu, pohreb arcibiskupa, ale prináša údaje aj o zložení Kaločskej kapituly, o voľbe vikára v období vlády Jánosa Kádára a o pôsobení novozvoleného vikára kapituly, Imricha Várkonyiho. Príspevok dopĺňa príloha, ktorá obsahuje znenie štyroch dokumentov.

Nasledujúca rubrika *Dokumenty* obsahuje jeden príspevok s názvom *Ravasz László dunamelléki református püspök hívatalos levelezéséből (Z oficiálnej korešpondencie podunajského reformovaného biskupa Ladislava Ravasza, s. 62 – 80)*, ktorého autorom je Péter Sas. Teológ a cirkevný spisovateľ Ladislav Ravasz (1882 – 1975) patril k najvýznamnejším osobnostiam uhorského protestantizmu v 20. storočí. Počas bohatej kariéry sa z pomocného farára v Kluži stal kaplán, učiteľ teológie, neskôr biskup Podunajského reformovaného dištriktu. V rokoch 1937 – 1948 bol predsedom Všeobecného konventu a koncilu Maďarskej reformovanej cirkvi, v roku 1948 sa však vzdal biskupskej pozície a stiahol sa z verejného života a stal sa farárom na dôchodku v Leányfalu a neskôr v Budapešti na Námestí Kalvína. V roku 1956 bol opäť uznaný za legitímneho biskupa. Pre dôkladnejšie spoznanie jeho osobnosti a mentality je veľmi dôležitým prameňom jeho korešpondencia, v rámci ktorej je zvlášť dôležitý najmä jeho vzťah k rodisku a obyvateľom Sedmohradska. Príspevok prináša jeho písomné diskusie na uvedené témy, ktoré

napísal či už ako biskup, alebo aj ako súkromná osoba.

Autorom ďalšieho príspevku je Csaba Fazekas, názov jeho práce je *Egy egyházpolitikai röpirat utóélete 1848-ban* (Reakcia na jednu cirkevno-politickú brožúru v roku 1848, s. 84 – 89). Ľudovít Szilágyi (Piskárkosi) bol reformovaný šľachtic z Biharskej stolice a oddaným prívržencom svojej cirkvi, ktorý bol aktívnym účastníkom verejného života v stolici: bol svetským prísediacim Biharskej reformovanej diecézy. Jeho najznámejším činom bolo, keď vo svojich pamätiach, neskôr známych pod názvom *Antipasztorálé*, kritizoval obežník varadínskeho rímskokatolíckeho biskupa Františka Lajcsáka, vydaný v roku 1839. Szilágyi rozoberal konfesiónalné sťažnosti protestantov a ostro kritizoval biskupove nariadenia ohľadom zmiešaných manželstiev. Jeho myšlienky si osvojila aj Biharská stolica, ktorá protestovala proti nariadeniam biskupa aj u panovníka. Približne o tri roky neskôr vyšla anonymná brožúra, ako reakcia na Szilágyiho kritiku, ktorej „posmrtný život“ je predmetom tohto príspevku.

Ďalšou rubrikou periodika sú *Príspevky k dejinám písomností a knižníc*. V rámci tohto vydania obsahuje dva príspevky. Autorom prvého je Dávid Csorba, ktorého práca má názov *A gályarabok emlékérméi* (Pamätné mince galejníkov, s. 90 – 95). História uhorských galejníkov už spracovali viackrát viacerí, avšak len zriedkavo získame pohľad na to, ako prežili galejníci tieto ťažké časy. Zväčša poznáme iba ich pášie, ale o ich predmetoch, resp. rekvizitách nemáme žiadne informácie. V príspevku je predstavená jedna z relikvií galejníkov, ich pamätné mince.

Názov druhého príspevku je *Ein neulich aufgefundenes Büchlein aus der Privatbücherei von Johannes/ János Csécsi Sr. Ein kleines Exempel aus der großen Geschichte der Peregrinatio librorum* (Nedávno objavená knižočka z privatej knižnice Jánosa Csécsiho. Malý príklad z veľkých dejín Peregrinatio librorum, s. 96 – 102). Prednedávnom, v roku 2014 sa na jednej aukcii objavil zväzok zo súkromnej knižnice blatnopotockého profesora zo 17. storočia, Jána Csécsiho, ktorý si zakúpila jedna z univerzitných knižníc v Amsterdame. Dielo *Souterius Pharmacuma* (Leiden, 1623) je zaujímavé z dvoch príčin: obsahuje zaujímavé zápisy a zaujímavé sú aj cesty, ktoré dielo absolvovalo. Csécsi si knihu kúpil v roku 1673 v Košiciach, kde pôsobil ako učiteľ kolégia. Kniha mu bola duševnou oporou v dobe, keď mu zdravie neslúžilo. Ďalšími majiteľmi knihy boli Ján Gönczi, Samuel Liszkai, František Tordai a Ján Bende, potom sa cez Nemecko kniha dostala znovu do Holandska.

Predposledná rubrika *Správy* obsahuje dve správy z odborných podujatí. Prvé sa konalo 8. februára 2016 v Budapešti a išlo o prezentáciu monografie s názvom *Pázmány, a jezsuita érsek. Kinevezésének története 1615 – 1616* (*Mikropolitikai tanulmány*) [*Pázmány, jezuitský arcibiskup. Príbeh jeho vymenovania v rokoch 1615 – 1616. (Mikropolitická štúdia.)*]. Druhé vedecké podujatie, tentokrát 3. celoštátne stretnutie cirkevných historikov, sa konalo 8. – 9. júna 2016 v obci Murga.

V závere vydania boli uverejnené recenzie na nasledovné práce: FEDELES, Tamás. „Isten nevében utazunk.” *Zarándokok, búcsújárás, kegyhelyek*

a középkorban. Pécs : Kronosz Kiadó, 2015. 354 s.; GÁBOR, Csilla. *Laus et polemia. Magasztalás és vetekedés középz- és kora újkori szövegtípusokban.* Debrecen – Kolozsvár : Debreceni Egyetemi Kiadó – Bolyai Társaság – Egyetemi Műhely Kiadó, 2015. 348 s.; „Nehéz időkben dönteni kell”. *A veszprémi püspökség a második világháború idején.* Szerk.: Karlinszky Balázs – Varga Tibor László. Veszprém : Veszprémi Főegyházmegye, 2016. 255 s.; BERTALAN, Péter. *A Pálos rend és az állambiztonság küzdelme. Hálózatok szorítá-*

sában. Budapest : Éghajlat Könyvkiadó, 2015. 267 s.; MEZEY, András. *Hittan a katakombákban. A Csongrád megyei nem hivatalos ifjúságpasztoráció története, 1946 – 1980.* Budapest : Új Ember, 2015. 318 s.; *Katolikus egyháztörténelem az oktatásban. Nemzetközi trendek, új szempontok.* Szerk.: Gözsy Zoltán — Varga Szabolcs. Pécs : Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2015. 202 s.

Tibor Dohnanec

Kronika – Chronicle – Chronic – Krónika –Kronika

**IN MEMORIAM FRIEDRICH SPIEGEL-SCHMIDT
27.2.1912-16.8.2016**

Aus dem Altenheim in Planegg in der Umgebung von München erreicht uns die Nachricht, dass der älteste Heimbewohner *Friedrich Spiegel-Schmidt*, Pfarrer und Prodekan der Bayerischen Landeskirche, im hohen Alter von 104 Jahren verstorben ist¹.

Der Theologe *Spiegel-Schmidt* war nach dem Zweiten Weltkrieg als Repräsentant der Ungarndeutschen Mitglied und 1950-1958 Geschäftsführer des Ostkirchenausschusses der Evangelischen Kirche in Deutschland (EKD)², wie der Kirchliche Hilfsausschuss für die Ostvertriebenen nunmehr genannt wurde. Als solcher war er der Initiator des Ostkircheninstituts der EKD an der Universität Münster, das 1956 gegründet und 1957 eröffnet wurde. Mit der Leitung war *Robert Stupperich* (1904-2003), der aus Moskau gebürtige Kirchenhistoriker in Münster betraut. Seine Zielsetzung lag in der Behandlung der "kirchlichen Ostfragen", mit anderen Worten: in der wissenschaftlichen Begleitung des Ostkirchenausschusses. Dabei kam es zu einer Schwerpunktverlagerung zugunsten des nordosteuropäischen Raumes, wie an dem Institutsjahrbuch „*Kirche im Osten*“ zu ersehen ist.

Der Protestantismus in Südosteuropa verschwand mehr und mehr aus dem Blickfeld, weshalb der Gedanke ventiliert wurde, diesem zu beobachtenden Defizit durch eine weitere Institutsgründung zu begegnen. Spiegel-Schmidt der schon 1969 dieses Forschungsdesiderat erläuterte³, sowie der damalige Leiter des Ostkirchenausschusses Dr. *Herbert Patzelt* (*1925), der aus Teschen/Těšín/Cieszyn in Schlesien stammte, verfolgten gemeinsam mit Bischof *Oskar Sakrausky* (1914-2006) und mit tatkräftiger Unterstützung durch den Ratsvorsitzenden der EKD Landesbischof *Hermann Dietzfelbinger* (1908-1984) den Plan, ein solches Institut in Wien zu errichten. Es wurde 1973 im Amtsgebäude des Evangelischen Oberkirchenrates in der Severin-Schreiber-Gasse in der Nähe des Türkenschanzparkes eröffnet⁴, trug aber aus politischen Gründen eine sehr formale Bezeichnung: *Institut für Protestantische Kirchengeschichte*, wurde von der EKD finanziert und von

¹ *Süddeutsche Zeitung* 19.08.2016.

² HARTMUT, R. *Evangelische Kirche und Vertriebene 1945 bis 1972 I: Kirchen ohne Land*. Göttingen 1984, 597.

³ SPIEGEL-SCHMIDT, F. Die evangelische Kirche in Südosteuropa. In *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 85 (1969), 3-19.

⁴ BARTON, P. F. Das „Institut für protestantische Kirchengeschichte Wien“. In BARTON, P. F. – BUCSAY, M. – STUPPERICH, R. *Brücke zwischen Kirchen und Kulturen (= StT II/1)*. Wien-Köln-Graz 1976, 80-89, 85.

Peter F. Barton (1935-2014) bis 2000 geleitet⁵. Bedauerlicherweise konnte es nicht in die Evangelisch-theologische Fakultät inkorporiert werden, sondern wurde im Jahre 2000 nach Bratislava/Pressburg übersiedelt und fand dort unter dem Dach der Evangelisch-theologischen Fakultät der Comenius-Universität Bratislava und unter einem neuen Namen: *Institut für Kirchengeschichte des Donau- und Karpatenraumes / Inštitút pre cirkevné dejiny v oblasti Dunaja a Karpát* seinen Platz und seine neue wissenschaftliche Bestimmung⁶. Die von Barton 1999 herausgegebene Bibliographie⁷ verzeichnet auf fast 900 Seiten den historiographischen Ertrag der Institutsarbeit, der weit mehr als dreißig Bände ausmacht und, geordnet in sechs Buchreihen (*Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte [StT]*), eine ganz beachtliche (10.000 Seiten überschreitende) Bilanz des Instituts darstellt. Als sein Nachfolger habe ich wiederholt sein Vermächtnis zitiert, die Erforschung der Kirchengeschichte dieses Raumes der ehemaligen Habsburgermonarchie unter Beachtung aller konfessionellen und ethnischen Perspektiven zu leisten und dabei Mühen und Rückschläge nicht zu scheuen⁸.

Nun ist es mir eine Pflicht, an den Gründervater des Instituts *Friedrich Spiegel-Schmidt* zu erinnern, dessen Wirken als Theologe und als Wissenschaftsorganisator sehr eng mit dem apostrophierten Donau- und Karpatenraum verbunden war. Unter dem Titel „Lernprozess“⁹ hat er seine Autobiographie herausgegeben und ihr den sprechenden Untertitel gegeben: *„Vom Einsatz für das Deutschtum in Ungarn zum Eintreten für die Versöhnung des deutschen Volkes mit den östlichen Nachbarn“*. Dadurch ist sein Lebensweg gültig umschrieben, ist die politische Konversion von der nationalistischen Volkstumsarbeit hin zum Dienst an der Versöhnung mit den Nachbarvölkern im Osten Europas deutlich gekennzeichnet.

Geboren wurde er allerdings nicht in Ungarn, sondern in der Schweiz. Die ersten Etappen seines Lebens verbrachte er in Montreux, in einem Hotel, unter dessen Dach der Komponist *Igor Strawinsky* (1882-1971) 1912 seine Kantate *„Zvezdoliki“* (Le roi des étoiles / Der König der Sterne) komponierte. Spiegel-Schmidt meinte darin auch einen seiner Kindheitsschreie entdecken zu können. Seine Eltern trugen die königlich-ungarische Staatsbürgerschaft, weil sie aus Gründen des konfessionellen Eherechts von der cisleithanischen Reichshälfte nach Ungarn übersiedelt waren. Als Sohn eines Generalstabsarztes und einer

⁵ BARTON, P. F. *Versuchter Brückenschlag. Ein Leben in einer österreichischen Minderheit (1935-2005) als atypischer Modellfall evangelischer Existenz* (= StT IV/4-5). Wien 2005, 393 ff., 397 (zur Namenswahl).

⁶ SCHWARZ, K.W. Zur Protestantengeschichte des Donau- und Karpatenraumes. In *Acta Collegii Evangelici Presoviensis IX*. Prešov 2001, 267-272.

⁷ BARTON, P. F. *Bibliographie zur Geschichte der evangelischen Christen und des Protestantismus in Österreich und der ehemaligen Donaumonarchie* (= StT VI/1). Wien 1999.

⁸ SCHWARZ, K.W. „Faszination Kirchengeschichte“ – Peter F. Barton und „sein“ Institut für Kirchengeschichte des Donau- und Karpatenraumes (Laudatio zum 70. Geburtstag). In *Amt und Gemeinde* 56 (2005) 54-61; SCHWARZ, K.W. In memoriam Prof. Peter F. Barton. In *Testimonia Theologica* 8 (Bratislava 2014) 185-189; sowie In *Historia Ecclesiastica* 5 (Prešov 2014) 221-226.

⁹ SPIEGEL-SCHMIDT, F. *Lernprozess. Ein Leben zwischen Kirche und Politik: Vom Einsatz für das Deutschtum in Ungarn zum Eintreten für die Versöhnung des deutschen Volkes mit den östlichen Nachbarn* (= StT IV/1-2). Wien 1992.

Wienerin wuchs er in Salzburg auf, wo er nicht nur reiche Eindrücke von den dortigen Festspielen gewann, sondern auch im Rahmen des Christlichen Vereins Junger Männer (CVJM) Zugang zur evangelischen Kirche und Theologie fand. 1930 begann Spiegel-Schmidt nach der Matura in Salzburg an der Wiener Evangelisch-theologischen Fakultät sein Studium. 1932 setzte er es in Tübingen und 1933 in Ödenburg/Sopron fort und schloss es in dieser wegen der Volksabstimmung 1921 als *civitas fidelissima* in die ungarische Geschichte eingegangenen Stadt auch ab.

Hier prallten magyarischer und deutscher Nationalismus aufeinander, die beide Spiegel-Schmidts weiteren Lebensweg ganz entscheidend prägten. Als Theologe fand er Zugang zum Ungarländischen Deutschen Volksbildungsverein, die einzige kulturelle Organisation des Ungarndeutschtums, dessen Leiter Dr. *Franz A. Basch* (1901-1946), ein Germanist und Ethnograph, der 1940 zum Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn ernannt wurde, 1944 nach Deutschland flüchten konnte, aber nach dem Krieg an Ungarn ausgeliefert und dort wegen kriegs- und volksfeindlicher Verbrechen zum Tode verurteilt wurde. Um dessen Rehabilitation war Spiegel-Schmidt sehr bemüht – aus der Erkenntnis, dass seine Verurteilung einer ganzen Generation deutscher Volksgruppenpolitiker gegolten habe¹⁰.

Spiegel-Schmidt hatte sich noch in den Dreißigerjahren manchen Magyarisierungsversuchen widersetzt, die ihm als „Schmähung der ungarischen Nation“ angelastet wurden. Von Bischof *Béla Kapi* (1879-1957) beschützt, wurde er von diesem zum geistlichen Amt der Kirche ordiniert und wirkte in der Folge als Kaplan in Güns/Köszeg, später wechselte er nach Raab/Győr und übernahm dort als Bischofsvikar und Distriktsmissionspfarrer die Herausgabe der deutsch-ungarischen Kirchenzeitung „Wehr und Waffe“. Mit diesem publizistischen Sprachrohr sammelte er die evangelischen Ungarndeutschen und versuchte diese in konfessioneller und ethnischer Hinsicht zu profilieren¹¹, gewissermaßen im Sinne einer „volksdeutschen Sendung der Kirche“, die sich einer „doppelten Diaspora“ ausgesetzt sah.

1944-45 als Kriegspfarrer in der ungarischen Armee tätig, gelangte er zu Kriegsende nach Bayern, wurde Pfarrer in Bad Wörishofen (bis 1949) und Vorsitzender des Hilfskomitees für die evangelischen Deutschen aus Ungarn. Als solcher nahm er Anteil an der Tätigkeit des Evangelischen Hilfswerkes sowie seit 1948 im Ostkirchenausschuss – mit Sitz in Hannover. Auf ihn gehen die Aussagen zurück¹²: „*Mit den Vertriebenen kam Kirche!*“ „*Auch die Kirchen sind*

¹⁰ SPIEGEL-SCHMIDT, F. *Franz Anton Basch. Gedenkrede*, Ulm 1957; SPIEGEL-SCHMIDT, F. - TILKOVŠKY, L. - Gerhard SEEWANN, G. - SPANNENBERGER, N. (Hg.). *Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn 1945/46*. München 2000.

¹¹ Vgl. dazu sein Rückblick in HEIMLER, H. - SPIEGEL-SCHMIDT, F. *Deutsches Luthertum in Ungarn*. Düsseldorf 1955, 104: „Gerade das deutsch-ungarische Problem war eine hohe Schule der Liebe, die dem gemeinsamen Glauben täglich neu gestellt worden ist. Auch hier gab es auf beiden Seiten Schuld. Über der Schuld der Vergangenheit kann aber nur die Bitte um Vergebung stehen.“.

¹² SPIEGEL-SCHMIDT, F. Religiöse Wandlungen und Probleme im evangelischen Bereich. In LEMBERG, E. - EDDING, F. (Hg.). *Die Vertriebenen in Westdeutschland. Ihre Eingliederung und*

mit vertrieben worden!“ - In zahlreichen Untersuchungen hat Spiegel-Schmidt die schwierigen Integrationsprobleme nach 1945 beschrieben¹³ und der kirchlichen Arbeit an den Heimatvertriebenen ein publizistisches Denkmal gesetzt¹⁴. Die Spannungen zwischen den Ortskirchen und den zugezogenen Flüchtlingen, die ihre kirchlichen Bindungen und Traditionen aufrechterhalten wollten, waren auf der Tagesordnung und bestimmten den kirchlichen Alltag¹⁵. Als Mitglied der ersten Synode der EKD in den Jahren 1950-1956 war Spiegel-Schmidt an allen kirchenpolitischen Maßnahmen beteiligt, plädierte er dafür, die neu gewonnene Heimat als Herausforderung zu begreifen und nicht mehr auf eine Rückkehr in die alte Heimat zu setzen. In der Charta der Heimatvertriebenen (1950) war auf Rache und Vergeltung ausdrücklich verzichtet worden, aber zugleich *“das Recht auf Heimat als von Gott geschenktes Grundrecht”* proklamiert worden, allerdings nicht im Sinne reiner Restauration, sondern *“damit aus Schuld, Leid, Armut und Elend für uns alle der Weg in eine bessere Zukunft gefunden wird”*¹⁶. Von jedweder *“Heimatideologie”* aber distanzierte sich Spiegel-Schmidt, stand also je länger je mehr den säkularen Landsmannschaften und Heimatbünden kritisch gegenüber¹⁷. Um es mit einer seiner Thesen zu sagen¹⁸: *“Die Heimat aus Gottes Hand nehmen heißt die Heimat nehmen, wo und wann er sie gibt. Wir widersetzen uns nicht, wenn er uns in eine neue Heimat führt (...) Wir haben keine Treueverpflichtung an ein bestimmtes Heimatland (...) Heimatverlust ist Not. Den Heimatlosen lieben heißt ihm Heimat geben und nicht ihm die Gnade der Heimatlosigkeit preis- sen.”*

Aus diesen Thesen ist zu ersehen, in welche Richtung seine Tätigkeit als Geschäftsführer des Ostkirchenausschusses zielte. Der *“Lastenausgleich”*, das politische Interesse an den Vertriebenen und deren Instrumentalisierung, die ökumenische Dimension der Vertriebenen, die deutsche Ostgrenze an Oder und Neisse, Volk und Rasse, die aufgenommenen Ostbesuche durch kirchliche Repräsentanten, die wissenschaftliche Flüchtlingsforschung, das Selbstbestimmungsrecht im

ihre Einfluss auf Gesellschaft, Wirtschaft, Politik und Geistesleben Bd. III. Kiel 1959, 23-91, hier 24.

¹³ SPIEGEL-SCHMIDT, F. *Kirchliche Vertriebenenarbeit*. Hannover 1952; SPIEGEL-SCHMIDT, F. Die Vertriebenen in der Gesellschaft. In *Die Mitarbeit. Zeitschrift zur Gesellschafts- und Kulturpolitik* 18 (1969) 144-157.

¹⁴ SPIEGEL-SCHMIDT, F. (Hg.). Der evangelische Christ und seine Heimat. In *Evangelische Theologie* 14 (1954) 105-120; SPIEGEL-SCHMIDT, F. Religionssoziologische Beobachtungen an heimatlos gewordenen Menschen. In *Integration. Bulletin International* 2 (1955) 155-162.

¹⁵ KOSSERT, A. *Kalte Heimat. Die Geschichte der deutschen Vertriebenen nach 1945*. München 2008, 238 ff.

¹⁶ Zit. bei Spiegel-Schmidt, Lernprozess II, 17.

¹⁷ SPIEGEL-SCHMIDT, F. Lernprozess II, 34; SPIEGEL-SCHMIDT, F. Zur Frage der Heimat. In *Zeitschrift für evangelische Ethik* 1959/3, 174-179; SPIEGEL-SCHMIDT, F. Die Wandlung des Volkstumsgedankens. In *Ein Leben für Kirche und Volk. Festschrift für Roland Steinacker*. Stuttgart 1960, 94-108; SPIEGEL-SCHMIDT, F. *Die Kirche und das deutsche Volk. Auseinandersetzung mit der protestantischen Rechten* [Alexander Evertz, Eugen Gerstenmaier, Werner Petersmann]. Stuttgart 1969.

¹⁸ SPIEGEL-SCHMIDT, F. Lernprozess II, 36; vgl. auch SPIEGEL-SCHMIDT, F. Die Kirche, die Vertriebenen und das Heimatrecht. In HENKYS, R. (Hg.). *Deutschland und die östlichen Nachbarn*. Stuttgart 1966, 10-32.

Lichte evangelischer Ethik, die Ost-Denkschrift der EKD „Die Lage der Vertriebenen und das Verhältnis des deutschen Volkes zu seinen östlichen Nachbarn“¹⁹ – das waren etwa die Themen, denen er sich als Vortragender in den Evangelischen Akademien in Hermannsburg, Loccum, Mülheim, Iserlohn, Bad Herrenalb und Arnoldshain oder an der Forschungsstelle für Pädagogik, Ostkirchenfragen und Vertriebenenfragen widmete, die er in zahllosen Artikeln in der Zeitschrift „Der Remter“ zwischen 1954 und 1964 publizierte. 1958 war Spiegel-Schmidt nach Bayern zurückgekehrt, wirkte als Pfarrer in Berchtesgaden (1958-1969) und als Prodekan in München-West (1969-1976), als der er zugleich die Stellvertretung im Vorsitz der Gesamtkirchenverwaltung München wahrzunehmen hatte.

Zuletzt wurden auch die Kontakte mit Ungarn wieder intensiviert, einige Vorträge wurden im Rahmen der Südostdeutschen Historischen Kommission²⁰ oder in der von ihm herausgegebenen Zeitschrift „*Suevia Pannonica*“ veröffentlicht. In der Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat gab er gemeinsam mit Ernst Hochberger und Anton Scherer (1922-2015) einen Band über „Die Deutschen zwischen Karpaten und Krain“ heraus²¹. An der Arbeit des Wiener Instituts nahm er regelmäßig teil, er kam zu den jährlichen Vorstandssitzungen angereist und steuerte zu einzelnen Institutspublikationen Beiträge bei, etwa zur Festschrift für Bischof Oskar Sakrausky²² oder schon vordem zu den beiden von Peter F. Barton herausgegebenen Toleranzpatentfestschriften²³, die rechtshistorisch die Frage der Emigration analysierten und zur Gemeindegeschichte von Ödenburg/Sopron im 18. Jahrhundert Stellung nahmen.

Friedrich Spiegel-Schmidt hat als Theologe und Kirchenhistoriker stets das interdisziplinäre Gespräch gesucht, er war bemüht, soziologische Fragestellungen aufzunehmen und seine Sicht um die religionssoziologische Perspektive zu erweitern, er war auch stolz darauf, als Theologe die parteipolitische Verantwortung nicht abgewiesen, sondern 1963 in der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands einen Partner gefunden zu haben²⁴. Ausdrücklich erwähnt er die Würdigung der Ostdenkschrift der EKD durch den Parteivorsitzenden Willy

¹⁹ „Die Lage der Vertriebenen und das Verhältnis des deutschen Volkes zu seinen östlichen Nachbarn“ [Denkschrift der EKD], Hannover 1965 – dazu HENKYS, R. (Hg.). *Deutschland und die östlichen Nachbarn. Beiträge zu einer evangelischen Denkschrift*. Stuttgart 1966.

²⁰ SPIEGEL-SCHMIDT, F. Das evangelische Deutschtum zwischen den Konfessionen und Völkern Ungarns. In *Südostdeutsches Archiv* 24/25 (1981/82), 147-161; SPIEGEL-SCHMIDT, F. Die Arbeiterbewegung 1918/19 in Ungarn mit besonderer Berücksichtigung der Deutschen in Ungarn. In ebd. 26/27 (1983/84), 125-138; SPIEGEL-SCHMIDT, F. Das Deutschtum Ungarns zwischen dem Putsch gegen Peidl und der Ödenburger Volksabstimmung (1919-1921). In ebd. 30/31 (1987/88) 78-111.

²¹ HOCHBERGER, E. – SCHERER, A. – SPIEGEL-SCHMIDT, F. *Die Deutschen zwischen Karpaten und Krain*. München 1994.

²² SPIEGEL-SCHMIDT, F. János Andor [1897-1944] – ein siebenbürgischer Kirchenmann. In BARTON, P. F. (Hg.). *Kirche im Wandel. Festschrift Bischof Oskar Sakrausky zum 80. Geburtstag*. Wien 1993, 175-188.

²³ SPIEGEL-SCHMIDT, F. Vom beneficium emigrandi zur Toleranz. In *Im Zeichen der Toleranz* (= StT II/8). Wien 1981, 39-75; SPIEGEL-SCHMIDT, F. Die evangelische Gemeinde Ödenburg in der Toleranzzeit. In *Im Lichte der Toleranz* (= StT II/9). Wien 1981, 151-169.

²⁴ SPIEGEL-SCHMIDT, F. Lernprozess II, 177.

Brandt (1913-1992), der diese als "wichtigen Anstoss" für seine neue Ostpolitik benannte²⁵. Mit der Versöhnung des deutschen Volkes mit den östlichen Nachbarn war das Ziel erreicht, das sich Spiegel-Schmidt gesetzt hatte. Damit lieferte er auch dem von ihm initiierten Institut für die Kirchengeschichte des Donau- und Karpatenraumes einen theologisch gültigen Maßstab und den Auftrag, für die Versöhnung der Kirchen, Völker und Kulturen einzutreten, aber die Konfliktgeschichte nicht unter den Teppich zu kehren, sondern zur Heilung der Erinnerung beizutragen. R.i.p.

Karl W. Schwarz

BRENNEN FÜR DEN GLAUBEN WIEN NACH LUTHER

Ausstellung im Wien-Museum (16.02.-14.05.2017)²⁶

Die anlässlich des Reformationsjubiläums von den beiden Wiener Universitätsprofessoren *Rudolf Leeb* (Kirchengeschichte) und *Karl Vocelka* (Neuzeit) und dem Museologen *Walter Öhlinger* gestaltete Ausstellung versucht unter äußerst beengten Bedingungen in zwölf Abschnitten die Geschichte des Luthertums in Wien zwischen 1517 und 1781 darzustellen.

Das museologische Konzept geht von einer Rekonstruktion der Stadt Wien im 16. Jahrhundert aus, indem in der Mitte des Raumes Vitrinen so zusammengestellt sind, dass sie als Konglomerat einer Festung gleichen, zu der die Stadt wegen der ständigen Osmanengefahr (Belagerung 1529) ausgebaut wurde. Außerhalb dieses Ensembles sind jene Exponate angeordnet, welche die zeitgleichen Ereignisse darstellen, die auf die Stadt einwirkten: Renaissance und Humanismus, die an der Alma Mater Rudolfina, gegründet 1365, fest verankert waren (*Thomas Maisel* S. 37 ff.) und in Konrad Celtis und Johannes Cuspinian, der als Diplomat die habsburgisch-jagiellonische Doppelhochzeit 1515 einfädelt (S. 43), herausragende Vertreter besaßen. Luthers werbender Brief an Cuspinian, direkt vom Reichstag in Worms geschrieben, ist als Autograph eine der wertvollsten Unikate, die in der Ausstellung zu sehen sind (S. 287). Dass eine Reihe von Reformatoren hier in Wien immatrikuliert war, wird nur am Beispiel von Ulrich Zwingli gezeigt ([1498/99] S. 323 mit dem bekannten „Exclusus-Vermerk“), hier wären darüber hinaus auch noch dessen späterer Schwager Konrad Grebel [1498/99] zu nennen, einer der Begründer des Täuferturns, weiters Johannes Honterus [1520], Reformator in Siebenbürgen, und Primus Truber [1528], der Reformator der Slowenen. Unter Maximilian II., dessen religiöse Einstellung als „Via-media-Haltung“ (*Martina Fuchs*, S. 72 ff.) bezeichnet und auf seinen Hofprediger Sebastian Pfaußer (*Angelika Petritsch*, S. 164 ff.) zurückgeführt wird, gelangten auch deklarierte Protestanten wie der Mathematiker Paulus Fabricius oder der Botaniker Caro-

²⁵ SPIEGEL-SCHMIDT, F. Lernprozess II, 178.

²⁶ LEEB, R. - ÖHLINGER, W. – VOCELKA, K. (Hg.). *Brennen für den Glauben. Wien nach Luther. Ausstellungskatalog der 413. Sonderausstellung*. Wien : Residenz-Verlag, 2017. 412 pp.

lus Clusius zu einem akademischen Lehramt (S. 45), zumal der Doktoreid seiner streng römisch-katholischen Fassung entkleidet und christlich überformt wurde. Diese Ära der Toleranz nahm mit dem Tod des Kaisers ein frühes Ende; ihm folgte Rudolf II., der in seinem Hang zu manieristischer Festkultur (*Karl Vocelka*, S. 79 ff.) das väterliche Erbe bewahrte, nicht hingegen in konfessioneller Hinsicht. Da wurde seine Prägung durch den Jesuitenorden und die Erziehung in Spanien wirksam. An der Universität amtierte seit 1579 Melchior Khlesl als Kanzler und unterzog diese einer strengen katholischen Reform (*Ulrike Denk*, S. 232 ff.).

Ein Erstdruck von Nikolaus Copernicus „*De revolutionibus orbium coelestium*“ (1543) steht für das neue Weltbild (S. 270), die neue Beschäftigung mit der Natur, die Entdeckung der Perspektive und des menschlichen Körpers, die Erkenntnisse der Anatomie, die Entdeckung Amerikas, aber auch für die Erfindung des Buchdrucks, der in Wien in der Offizin des Johann Singriener ein herausragendes Beispiel dieser Zunft besaß, in der viele Reformationsdrucke trotz kaiserlichen Verbotes herausgebracht wurden (*Helmuth W. Lang*, S. 128 ff.), welche die Frühzeit der Reformation (S. 294 ff.) in Wien dokumentieren. So stellte er schon 1520 drei Nachdrucke der Reformationsschrift *De captivitate Babylonica ecclesiae* (1520) her. Um als Typograph unerkannt zu bleiben, verwendete er fremde Typenalphabete. Er verdiente aber auch am Nachdruck des Wormser Edikts (1521), wie er überhaupt als Monopolist sämtliche Drucke der Alma Mater Rudolphina besorgte.

Den ersten Eindruck beim Betreten des Museumsraumes vermittelt indes der Andreas-Altar, ein Altar-Retabel aus St. Pölten um 1480 (S. 281), der die allgemein vorherrschende Angst-Frömmigkeit am Vorabend der Reformation zeigt, die spätmittelalterliche Jenseitsvorsorge, die um die Heilssicherheit zu gewährleisten zu erheblichem finanziellen Einsatz bereit war, zur Stiftung von Seelenmessen und zum Erwerb von Ablässen (S. 280 ff.). Damit war der Anlass für Luthers 95 Thesen angesprochen, von denen ein Erstdruck (Nürnberg 1517) gezeigt wird (S. 284). Hier wäre auch die erkenntnisleitende Frage Luthers anzusiedeln: *Wie bekomme ich einen gnädigen Gott?* Die Wittenberger Bewegung wird an Hand der Disputation mit Johann Eck (1518) und Flugblättern aus der Frühzeit dokumentiert.

„Wien im Aufruhr“ handelt von dem Wiener Neustädter Blutgericht (1519), der Hinrichtung des Wiener Bürgermeisters Martin Copinitz/Siebenbürger, Anstifter einer gegen das „Regiment“ gerichteten Rebellion der Stände nach dem Ableben Maximilians I. (*Josef Pauser*, S. 64 ff.; 293 ff.). Für den frühen Anklang der Thesen Luthers wird der „Pfaffenhass“ (S. 280) verantwortlich gemacht, eine durch die finanzielle Belastung der Bevölkerung verursachte „Vertrauenskrise“ gegenüber dem Klerus. Der Brief Luthers an Cuspinian hatte keine Folgen, der Lehrkörper der Universität blieb trotz artikulierter Zustimmung zur Kirchenreform im altgläubigen Referenzrahmen, lediglich Joachim Vadian, seit 1512 Professor für Poetik, wanderte ab, wurde Bürgermeister seiner Heimatstadt St. Gallen in der Schweiz und führte als solcher die Reformation auch im dortigen Kloster durch (S. 324).

Wien und die frühe Reformation wird von *Rudolf Leeb* (S. 118 ff.) kenntnisreich dargestellt, die Reformationspredigt Paul Speratus auf der Kanzel des Stephansdomes (1522) samt deren Folgen, das Martyrium des Caspar Tauber (1524), die Predigtstätigkeit Sebastian Pfausers. Dessen eindruckliches Wirken an der Augustinerkirche nächst der Hofburg (S. 166) zierte den Umschlag. Er musste aber 1559/60 entlassen werden, Maximilian konnte ihn gegen den Druck seiner katholischen Familie nicht länger halten. Darin zeigt sich auch die Tragik des Protestantismus, der zwar die Landschaft beherrschte, aber in der entschiedenen Haltung der Habsburger (Maximilian II. war mit seiner *Via-media*-Frömmigkeit die einzige Ausnahme) an seine Grenzen stieß. Seit 1524 hatten sie sich für die Durchsetzung des Wormser Edikts mit seinem Reformationsverbot eingesetzt, mussten aber aus realpolitischen Gründen den Ständen ein freies Religionsexerzitium auf der Grundlage einer von David Chytraeus erarbeiteten Agende (S. 350 f.) gewähren (1568/1571). „*Der Türk ist der Lutherischen Glück, sonst würde man anderst mit ihnen umgehen*“, soll der Hofkaplan des Erzherzogs Karl gesagt haben, um diese Auswirkungen der osmanischen Bedrohung auf die religionspolitische Konstellation zu umschreiben (*Walter Öhlinger*, S. 46 ff.; 339 ff.). Zwischen 1574 und 1578 wurde ihnen sogar eine Predigtstätte im Landhaus der niederösterreichischen Stände (*Astrid Schweighofer*, S. 172 ff.; 346 ff.) gewährt, der Wirkungsstätte eines strengen Flacianers, Josua Opitz, der aus Sachsen ausgewiesen 1578 auch aus Wien weichen musste (*Johann Weißensteiner*, S. 218 ff.; 348 f.). Die Machthaber kehrten wieder zu einer restriktiven Interpretation der Religionskonzession zurück (*Martin Scheutz*, S. 240 ff.; 351) und zwangen die Evangelischen zum „Auslaufen“, zum Gottesdienstbesuch bei den evangelischen Zentren vor den Toren der Stadt (*Rudolf Leeb*, S. 182 ff.; 354 ff.), nach Vösendorf, Inzersdorf und Hernals, ehe unter Rudolf II. trotz „Kniefalls“ der 5.000 die katholische Konfessionalisierung einsetzte und die Konfessionsverhältnisse grundlegend umstürzte. Einer der Schlüsselfiguren dabei war der Konvertit Melchior Khlesl (S. 380 f.), ein Schüler des Jesuitenordens, von dem der Satz überliefert ist: „*Es ist in Wahrheit alles reiff und grosse Zeit zum Schnidt*“. Er schrieb ihn in einem Brief an den Obersthofmeister Adam Freiherrn von Dietrichstein und meinte damit die Rekatholisierung der Gesellschaft, zu der die Societas Jesu Wesentliches leistete (S. 228 ff.; 377 ff.). Begonnen hatte es damit, dass er die Prädikanten durch Revers verpflichtete, die Parochialgrenzen einzuhalten und die „auslaufenden“ Bürger zurückzuweisen, um mit der Aufhebung der Religionskonzession zu drohen. Hernals aber wurde zu einem katholischen Wallfahrtsort umgestaltet (S. 367 ff.).

Den religiösen und rechtlichen Rahmen stellten zwei Augsburger Dokumente dar: die Confessio Augustana (1530), die in einer zeitgenössischen Abschrift des deutschen Originals (S. 304), und der Augsburger Religionsfrieden (1555), der in der Gestalt eines Pergamentlibells mit acht Siegeln (S. 386 f.) ausgestellt wird. Er erbrachte die reichsrechtliche Anerkennung der Confessio Augustana und veranlasste 1556 die österreichischen Stände, die Mediatisierung des Religionsbannes zu fordern, um ihre „Ständereligion“ zu legalisieren. Das lehnte aber Ferdinand I. rundweg ab, auf sein *ius reformandi* wollte er keineswegs verzichten, auch wenn

er es politisch vorerst nicht umzusetzen vermochte. Hofburg und Landhaus standen konfliktreich gegenüber (*Markus Jeitler*, S. 84 ff.). Die unter dessen Nachfolger Maximilian II. erteilte Religionskonzession wurde schon von Rudolf II. als Privatangelegenheit einiger Herren und Ritter abgetan, keineswegs fühlte er sich mehr daran gebunden – nach dem jesuitischen Grundsatz: „*Haereticis non esse servandam fidem*.“

In einzelnen Abschnitten wird die katholische Reform dargestellt, die für Reformen aufgeschlossenen Bischöfe Johann Fabri, ein Studienkollege von Balthasar Hubmaier, der den in der Burg Kreuzenstein inhaftierten Täufertheologen besuchte und ihn zum Widerruf seiner Lehren aufforderte, aber dessen ketzerstrafrechtliche Tötung (1527) nicht verhindern konnte (S. 298 ff.), und Friedrich Nausea. Beide hatten mit Melanchthon Kontakt und unternahmen den Versuch, diesen für die Altgläubigen zu gewinnen, letzterer nahm am Religionsgespräch von Worms (1540) teil, wo er mit Melanchthon und Martin Bucer konferierte, und setzte sich am Konzil von Trient für die Freigabe von Laienkelch und Priesterhe ein, erreichte für die habsburgischen Länder, Österreich, Böhmen und Ungarn 1564 tatsächlich die Erlaubnis zur Spendung des Altarsakraments *sub utraque specie*.

Die Ausstellung bettet die Reformationszeit in ein vielgestaltiges sozialgeschichtlich orientiertes Panorama ein, sie berücksichtigt nicht nur das Alltagsleben in Wien (*Andreas Weigl*, S. 94 ff.), die Musikkultur der Reformationszeit (*Hanns Stekel*, S. 208 ff.), das jüdische Leben (*Barbara Staudinger*, S. 106 ff.), den „linken Flügel“ der Reformation, nämlich die „Täufer“ (*Martin Rothkegel*, S. 150 ff.), aber auch den Weinbau (*Peter Rauscher*, S. 101 ff.), die Einflüsse der spanischen und italienischen Kultur (*Christopher F. Laferl*, S. 111 ff.), ja sogar die Rezeption altmexikanischer Gegenstände (*Gerard van Bussel*, S. 26 ff.). Sie dokumentiert gewissenhaft die Frömmigkeitsgeschichte, listet etwa die Prediger der Herrschaft Hernals unter den Jörgern auf (S. 360 ff.), illustriert den Wechsel zur Barockfrömmigkeit (S. 374 ff.), erklärt die *pietas Austriaca* der Habsburger (S. 399 f.) – und leitet schließlich mit dem Hinweis auf die Gesandtschaftskapellen (S. 394 ff.) und der Präsenz evangelischer Personen in der katholischen Haupt- und Residenzstadt der Habsburger (S. 397 ff.) zum Toleranzpatent Josephs II. (1781) (S. 400 ff.) und zur Gründung der beiden akatholischen Toleranzgemeinden in der Dorotheergasse (S. 402 ff.) über. Hier wird ausdrücklich das reformierte Bethaus in einem Kupferstich aus der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts gezeigt (S. 404).

Sonstige Hinweise auf die reformierte Tradition, abgesehen von Zwinglis Exklusiv-Vermerk in der Universitätsmatrikel, finden sich keine. Wenn man bedenkt, dass in der kaiserlichen Hofbibliothek die Erstaussgabe des Heidelberger Katechismus (1563) aufbewahrt wird, die Friedrich III. Kurfürst von der Pfalz am Reichstag in Augsburg im Frühjahr 1563 dem österreichischen Thronfolger Maximilian überreichen ließ, wundert man sich über diese Zurückhaltung der Ausstellungskonzeption. Die von Melanchthon 1540 angefertigte *Confessio Augustana Variata*, die der Pfälzische Kurfürst unterzeichnete, bildete die dogmen-

geschichtliche Brücke, über die auch die Reformierten aus politischen Gründen zu den Augsburger Konfessionsverwandten gezählt wurden. Von diesem Dokument besaß die Hofbibliothek mehrere Ausgaben, die zur Verfügung stünden. Aber dieses Kapitel wird nicht erzählt, weil die Schweizer Richtung der Reformation im „Wien nach Luther“ offenbar zu wenig Spuren hinterließ.

Das muss aber kritisch hinterfragt werden. Denn wenn sich im Bestand der Hofbibliothek achtzig Stück unterschiedlicher Schriften des Schweizer Reformators Ulrich Zwingli, 77 von dessen Nachfolger in Zürich Heinrich Bullinger, mehr als hundert Calvin-Schriften sowie siebenzig Ausgaben von dessen Nachfolger Theodor Beza in Genf befinden, so deutet dies in eine andere Richtung. Diese Schriften waren zumeist requiriert worden, aber das setzt doch voraus, dass sie hierzulande trotz wiederholter Verbote kursierten und gelesen wurden. Auch die konfessionelle Zuordnung einer Reihe von bekannten Persönlichkeiten der Wiener Gesellschaft als (krypto)calvinistisch erlaubt eine andere Schlussfolgerung: der aus Breslau stammende Arzt Johann Crato von Krafftheim, Hausarzt dreier Kaiser, der schon erwähnte Botaniker Charles de l'Escluse/Carolus Clusius, der kaiserliche Feldmarschall Peter Melander Graf von Holzapfel, der kaiserliche Hofbibliothekar Hugo Blotius, der allerdings nach dem Tode Maximilians II. zum Katholizismus konvertierte und auf diese Weise seine weitere Verwendung im Dienste Rudolf II. sicherstellte. Die Ausstellung ist sehr eng gestellt, leidet am Platzmangel. Wahrscheinlich ist das der Grund für die ausgrenzende Konzeption.

Karl W. Schwarz

**Medzinárodná vedecká konferencia
Individuálne a verejné záujmy
Eger, 7. – 8. marec 2017**

Začiatkom marca tohto roku (7. – 8. marca 2017) sa pod organizáciou Ústavu historických vied Filozofickej fakulty Univerzity Károlya Eszterházyho v Egeri uskutočnila vedecká konferencia s názvom *Individuálne a verejné záujmy*. Široko postavená a zaujímavá téma konferencie umožnila prezentáciu referátov z rôznych vedných oblastí (dejín, literatúry, politológie a pod.) z tematického i chronologického hľadiska, ale aj prístupu a metodológie. Počas dvojdnového podujatia sa rokovalo v dvoch sekciách, pričom v prvej odznali príspevky k starším dejinám, v druhej z obdobia 19. a 20. storočia. Po otvorení konferencie odznali plenárne referáty Daniela Bajnoka (Aténski poslovia a „aténsky“ verejný záujem), Ilony Kristóf (Posúdenie Hunyadiovcov a Cilleiovcov) a Eszter Pálffy (Zmena individuálneho a verejného záujmu v literárnom stvárnení Márie Széchyovej).

V sekcii raného novoveku ako prvý s príspevkom vystúpil István Czigány (Ochrana hranice, panstva a politická prezentácia. Súkromné vojsko ako nástroj presadenia osobných záujmov v 17. storočí), potom Tünde Lengyelová (Formy podpory a ich objekty v ranonovovekých testamentoch žien) a Éva Gyulai (Publicus malefactor, publicus officialis, persona privata – súdny spor Michala Kis

Kondaiho za smilstvo pred súdnou stolicou zemepanského mesta Miškolc a jeho odsúdenie a poprava v roku 1698). Po krátkej prestávke v tejto sekcii prezentovali svoje referáty Sándor Gebei (Osobné a verejné záujmy v Rákócziho povstaní), Lilla Krász (V sieti osobných a verejných záujmov: lekárske povolanie v Uhorsku v 18. storočí) a György Kurucz (Jednota osobného a verejného záujmu v politických a kultúrnych snahách keszthelyskej vetvy Fesztetičovcov).

V sekcii moderných dejín odznel prvý referát od Pétra Zakara (Odvracajúce naratíva. Niekdajšie a súčasné hodnotenie satmárského biskupa Jána Háma), potom nasledoval príspevok Ferenca Velkeyho (Terminologická hra: medzi/pri zjednocovaní záujmov a prerokovaní záujmov), Tamása Dobszayho (Pohnútka, záujem a posúdenie – diskusie v reformnom období) a Árpáda Tótha (Úloha záujmov v autoidentifikačných konštrukciách u troch protestantských verejných činiteľov). Aj v druhom bloku prednášok odzneli štyri príspevky, a to od Józsefa Papa (Otázky reprezentácie mestských záujmov v období premien ľudovej reprezentácie), Veroniky Tóth-Barbalics (Strana – politik – konfesia. Reformované stanoviská v hornej komore parlamentu v rokoch 1884-1885) a Leventeho Püskiho (Nestranickosť kontra osobná angažovanosť: Gyula Károlyi a otázka pôdy v 30. rokoch 20. storočia).

Aj na druhý deň konferencie sa rokovalo v dvoch sekciách a opätovne odznelo množstvo zaujímavých a podnetných referátov. V bloku raného novoveku vystúpila Ildikó Horn (Najkrajší deň nášho života. Osobné a verejné záujmy pri voľbe Štefana Báthoryho za poľského kráľa), Angelika T. Orgona (Pojem záujmu v generáčnej pamäti), Judit V. Balogh (Osobné a verejné záujmy v čase Béldiho sprisahania) a Gábor Várkonyi (Muráň 1644).

V sekcii moderných dejín s príspevkom vystúpil Béla Bartók (Umelecká hra o znovuvybudovanie šarišských dedín), Ignác Romsics (Revolučné osudy v rokoch 1918 – 1919), Lórant Kicsák (Tvorcovia dejín, tvorcovia skutočností. Konštitúcia historického – spoločenského sveta u C. Castoriadis), Gábor Veres (Priateľ alebo nepriateľ. Konflikty záujmov technickej inteligencie v prvej polovici 20. storočia), Tibor Valuch (Socialistické prepojenia – korupcia, osobné záujmy, verejné záujmy v maďarskom štátnom socializme), Gabriela Vámos (Hrdinovia z mesta Stalinváros (dnes Dunaújváros) v naratívach o oslavách žatvy v roku 1952) a Zsolt Károly Nagy (Zmena vzťahu štátu a cirkvi v teológii Alberta Bereczkyho začiatkom 50. rokov 20. storočia).

Kvôli veľkému počtu referátov, ale aj širokému záberu tém sa počas druhého dňa konferencie rokovalo aj v tretej sekcii, ktorá mala názov Osobné a verejné záujmy z hľadiska konfesie. Tu odzneli referáty od Emese Nagy Sarkándi (Vlastná reprezentácia cirkevných rádov. Cirkevní donátori v stredovekých tabuľových maľbách v Kresťanskom múzeu), István Szabadi (Organizácia cirkvi a mocenská politika v Zátísi v storočí reformácie), Zsuzsanna Újváry (Kazateľ Sándor – nezištný osloboditeľ otrokov alebo šikovný obchodník? Život jedného zadunajského kazateľa), Attila Verók (Skoré objavenie sa „verejného záujmu“ v nemeckom protestantskom prostredí a jeho uhorská adaptácia v 18. storočí), Peter Kónya (Individuálne záujmy na pozadí prešovských krvavých jatiek) a Annamária Kónyová

(Konverzie: konflikt osobných a verejných záujmov). Po každom bloku referátov nasledovala diskusia.

Dvojdňová vedecká konferencia, na ktorej odznelo vyše tridsať príspevkom, opätovne potvrdila známy fakt, že záujmy či už osobné, verejné, alebo skupinové stáli na pozadí historických udalostí od najstarších čias až po súčasnosť. Samozrejme, za každým politickým, vojenským, majetkovým rozhodnutím, ale aj v otázkach viery sa často skĺbili osobné ambície konkrétnych indivíduí so záujmami väčšej či menšej skupiny obyvateľstva alebo, práve naopak, individuálne pohnútky a potreby verejné boli často v rozpore a z toho dôvodu sú aj hodnotenia mnohých skutkov a ich aktérov dodnes hodnotené nejednoznačne alebo rozdielne. Konferencia bola bohatá na zaujímavé a hodnotné referáty a zároveň priniesla nové podnety a inšpirácie pre pokračovanie ďalšieho výskumu v danej téme.

Annamária Kónyová

Medzinárodná vedecká konferencia

Uhorská reformácia a polstoročie Európy (viera, kultúra, moc a služba)

Budapešť, 13. marec 2017

Ako to už mnohé avíza a pozvánky na rôzne konferencie ukazujú, rok 2017 sa bude niesť dominantne v znamení vedeckých a kultúrnych podujatí venovaných 500. výročiu reformácie. Z toho dôvodu sa rozhodla aj Reformovaná univerzita Gaspára Károliho v Budapešti pod organizačnou taktovkou Historického ústavu usporiadať 13. marca 2017 konferenciu venovanú reformácii v jej najširšom kontexte v Uhorsku. Na konferencii vystúpili poprední bádatelia v oblasti výskumu dejín protestantizmu, teológie, cirkevných dejín v Uhorsku, ako napríklad Zoltán Csepregi, ktorý sa vo svojom referáte venoval otázke poznania a šírenia Lutherových spisov a učenia v Uhorsku. András Szabó mal príspevok o staršej protestantskej literatúre a jej autoroch v období 16. s 17. storočia a ich šírení v Európe. Gábor Ittész sa vo svojom príspevku zamerail na vzťah a úlohu univerzít v procese konfesionalizácie. Reformácia vzbudila zvýšený záujem o prírodné vedy a práve postaveniu prírodných vied v čase reformácie na území Európy a Uhorska v 16. a 17. storočí sa venoval Zsigmond Csoma. Dôležitou súčasťou národnej kultúry sa stala aj reformovaná Biblia, vydaná vo Vizsolyi, a práve jej predstaveniu bol venovaný referát Márty Mészáros. Vývoj náboženských pomerov v Uhorsku v období reformácie bol značne ovplyvnený aj osmanskou prítomnosťou a práve vzťah mohamedánskych Turkov a uhorských protestantov predstavil v príspevku János Hóvári. Po prvom bloku nasledovala krátka diskusia.

V poobedňajšej časti konferencie odznel referát Györgya Kurucza na tému Štátna moc, hospodársky vývoj, európske protestantské centrá vzdelávania a ich vplyv na Uhorsko v 18. storočí. Aj nasledujúce prednášky sa týkali protestantského školstva a vzdelávania. Vzťah sedmohradských a uhorských protestantských kolégií predstavil Dénes Dienes a pôsobenie a vplyv prešovského evanjelického kolégia prezentoval v referáte Peter Kónya. József Hudi sa v referáte venoval vzťa-

hu protestantov a katolíkov v reformovanej Pápe v 16. a 17. storočí. Annamária Kónyová mala referát na tému významu spišských miest v kultúre a vzdelanosti Uhorska v danom období. Problematike školstva sa venoval aj Botond Gudor v príspevku o reformovanom kolégiu v Nagyenyede a jeho zahraničných kontaktoch. Otázkou vplyvu vzdelanca v prírodných vedách Charlesa Bonneta na filozofické a teologické názory uhorského protestantizmu na príklade konkrétneho kazateľa sa zaoberal Attila T. Szabó. Dôsledky a vplyvy reformácie na ľudovú kultúru, folklór prezentovala Ěva Szacsvey a posledný prednášateľ László Tőkeczki sa v príspevku snažil o priblíženie stavu protestantských cirkví po zmene režimu. Po odznení referátov nasledovala diskusia a záverečné slovo organizátorov.

Annamária Kónyová

Medzinárodná vedecká konferencia

Obraz východného Slovenska na Zakarpatskej Ukrajine a Zakarpatskej Ukrajiny na východnom Slovensku v 17. až 20. storočí **Prešov, 24. – 25. apríl 2017**

Podujatia či pracovné stretnutia, ktoré bilancujú a predkladajú odbornej verejnosti výsledky dlhodobej práce početných riešiteľských kolektívov, majú spravidla dosť osobitý priebeh a atmosféru. Medzi takéto akcie možno zaradiť aj medzinárodnú vedeckú konferenciu, ktorá sa pod názvom „*Obraz východného Slovenska na Zakarpatskej Ukrajine a Zakarpatskej Ukrajiny na východnom Slovensku v 17. až 20. storočí*“, uskutočnila v dňoch 24. – 25. apríla 2017 v priestoroch Centra excelentnosti sociohistorického a kultúrohistorického výskumu Prešovskej univerzity v Prešove. Podujatie bolo súčasne záverečným výstupom projektu CBC02/PSK-I/049, financovaného prostredníctvom Nórskeho finančného mechanizmu. Sledovaná problematika, ktorá má nesporne nielen značný význam pre poznanie historického vývoja a súvislostí, ale do istej miery sleduje tiež súčasné aktuálne trendy vo vzťahoch s Ukrajinou, je dôležitá pre lepšie pochopenie tejto veľkej krajiny usilujúcej sa o tesnejšie partnerstvo s Európskou úniou.

Hneď v úvode, po krátkom slávnostnom otvorení podujatia, predstavil celý projekt rektor Prešovskej univerzity prof. P. Kónya. Od počiatočných zámerov a ťažkostí, ktoré boli s riešením tak komplikovaného problému spojené, prešiel postupne k jednotlivým naplánovaným výstupom a celkovému zhodnoteniu projektu. Následne predniesol aj svoj referát s názvom „*Sobrance. Mestečko na hraniciach Zakarpatska v ranom novoveku*“. V ňom v skratke predstavil historický vývoj mestečka, ktoré malo ambíciu stať sa centrom celého regiónu. Kvôli likvidácii či odchodom prakticky všetkého obyvateľstva v závere 17. storočia sa však ocitlo pred hrozbou úplného zániku. Okrem hospodárskeho či demografického vývoja sa sústredil aj na veľmi zaujímavé konfesijné otázky. I v tomto prípade celá oblasť prešla pozoruhodným vývojom.

Rovnako ďalšie prezentované referáty sa z rôznych aspektov venovali problematike vzájomných vzťahov východného Slovenska a Zakarpatskej Ukrajiny.

Vzhľadom na skutočnosť, že z podujatia v dohľadnej dobe bude pripravený osobitný zborník, spomedzi ďalších prednesených príspevkov spomenieme aspoň niektoré, z nášho pohľadu osobitne zaujímavé. Doktorka M. Domenová sa vo vystúpení nazvanom „*Alexander Duchnovič a jeho tvorba: fragment diela v historických knižniciach mesta Prešov*“, pokúsila predstaviť dodnes zachované práce tejto známej osobnosti na území mesta Prešov. Napriek tomu, že dielu i pôsobeniu A. Duchnoviča sa už venovalo viacero autorov, stále je potrebné prehodnocovať existujúce diela, resp. vypátrať staršie zabudnuté texty, týkajúce sa predovšetkým cirkevných otázok. Pôsobeniu jezuitov na Zakarpatskej Ukrajine sa venovala dr. M. Bizoňová v referáte „*Rektori jezuitského kolégia v Užhorode v 17. storočí*“. V jednotlivých bodoch priblížila najdôležitejšie etapy ich činnosti, keď pod patronátom Drugethovcov prichádzali z Humenného nielen šíriť vieru, ale tiež budovať kvalitnejšie školstvo do centra Užskej stolice – Užhorodu. Opis každodennej činnosti predstaviteľov rádu, zameranie kolégia i viaceré spomenuté významné osobnosti spájajúce sa s ich tunajším pôsobením ukázali, že v tomto smere ešte možno predpokladať získanie ďalších nových poznatkov.

Rozšíreniu reformácie v sledovanej priestore sa venovala dr. A. Kónyová vo svojom vystúpení nazvanom „*Reformované cirkevné zbory na území Užskej stolice v 17. – 18. storočí*“. Predstavila osobitý región, kde reformácia prenikla a bez väčších ťažkostí zaujala významné pozície. Prijali ju nielen obyvatelia miest a mestečiek, ale predovšetkým predstavitelia šľachty. Práve vďaka ich podpore sa tu neskôr darilo i kalvinizmu, ktorý s podporou Drugethovcov zakotvil nielen v Užhorode, ako centre sledovaného regiónu, ale aj v ďalších postupne vznikajúcich okolitých zborech. O ich pevnej pozícii svedčí tiež skutočnosť, že viaceré z nich prekonal aj dôsledky neskoršej masívnej rekatolizácie.

Zaujímavú a stále málo preskúmanú problematiku vzájomných vzťahov prezentoval doc. M. Javor v referáte „*Slobodomurárske lóže v Užhorode*“. I keď lóže pracujúce v priestore dnešnej Zakarpatskej Ukrajiny nepatrili počtom svojich členov k tým veľkým, ich činnosť bola vzhľadom na nepriaznivú materiálnu situáciu miestneho obyvateľstva o to dôležitejšia. Svoje osobitné postavenie si zachovali aj v medzivojnovom období, keď sa ich snahou stala okrem iného i emancipácia rusínskeho obyvateľstva. Žiaľ, malé množstvo zachovaných prameňov neumožňuje zatiaľ urobiť v tomto smere celkový súhrn ich aktivít.

Podujatie, o ktoré prejavili výraznejší záujem aj viaceré médiá, na jednej strane umožnilo rekapitulovať už dosiahnuté výstupy a poznatky. Na druhej strane však ukázalo, že existuje celý rad ďalších problematických a neznámych miest v našich dejinách, ktoré by bolo potrebné preskúmať a čo možno najobjektívnejšie zhodnotiť. Zostáva preto iba veriť, že podobné projekty a podujatia sa budú objavovať aj v nasledujúcich rokoch, pretože bez dôkladného poznania našej spoločnej minulosti sa iba ťažko vyhneme problémom pri budovaní lepšej budúcnosti.

Patrik Derfiňák

ZOZNAM AUTOROV

Prof. ThDr. Ján ŠAFIN, PhD.

Katedra cirkevných dejín,
byzantológie a gréckeho jazyka,
Pravoslávna bohoslovecká fakulta,
Prešovská univerzita v Prešove

Prof. PhDr. Peter KÓNYA, PhD.

Katedra najstarších, stredovekých
a ranonovovekých dejín, Inštitút
histórie, Filozofická fakulta,
Prešovská univerzita v Prešove

Dr. Theol. PÁLFI József, PhD.

Partiumi Keresztény Egyetem, Oradea

Prof. PhDr. ThDr. Peter ZUBKO, PhD.

Slavistický ústav Jána Stanislava SAV
v Bratislave

Doc. PhDr. et PaedDr. Marek ŠMÍD, PhD.

Historický ústav, Filozofická fakulta,
Jihočeská univerzita v Českých
Budějovicích

Mgr. LÉVAI Attila, PhD.

Katedra cirkevných dejín,
Fakulta reformovanej teológie,
Univerzita J. Selyeho v Komárne

Prof. Dr. hab. Władysław TABASZ

Staropolska Szkoła Wyższa w Kielcach

Krystyna TABASZ

Centrum Kultury im. Józefa Mehoffera
v Ropczycach

Doc. PhDr. Eduard LUKÁČ, PhD.

Ústav pedagogiky, andragogiky
a psychológie, Fakulta humanitných
a prírodných vied, Prešovská
univerzita v Prešove

Mgr. Simona KAPITÁŇOVÁ

Evanjelická bohoslovecká fakulta, Uni-
verzita Komenského v Bratislave

Prof. PhDr. Viera ŽEMBEROVÁ, CSc.

Inštitút slovakistiky a mediálnych
štúdií, Filozofická fakulta, Prešovská
univerzita v Prešove

Prof. habil.r. SZABÓ T. Attila, DSc. biol.

BioDatLab - Balatonfüred

Informácia pre prispievateľov do časopisu *Historia Ecclesiastica*

Prosíme autorov, aby dodržiavali nasledovné spôsoby popisu dokumentov:

Príklady popisu dokumentov citácií podľa ISO 690 a ISO 690-2

1. Knihy / Monografie. *Prvky popisu:*

Autor. *Názov : podnázov (nepovinný)*. Poradie vydania. Miesto vydania : Vydavateľ, rok vydania. Rozsah strán.

Ak sú traja autori oddeľujú sa pomlčkou. Ak je viac autorov ako traja uvedie sa prvý autor a skratka a kol. alebo et al. ak je to zahraničné dielo. Prvé vydanie sa v citačnom popise nemusí uvádzať.

Príklad:

TIMKO, J. – SIEKEL, P. – TURŇA, J. *História nášho rodu*. Bratislava : Veda, 2004. 104 s.

2. Článok v časopise *Prvky popisu:*

Autor. *Názov. In Názov zdrojového dokumentu (noviny, časopisy)*. ISSN, rok, ročník, číslo zväzku, Rozsah strán (strana od – do).

Príklad:

STEINEROVÁ, J. Princípy formovania vzdelania v informačnej vede. In *Pedagogická revue*. ISSN 1335-1982, 2000, roč. 2, č. 3, s. 8 – 16.

3. Článok zo zborníka a monografie. *Prvky popisu:*

Autor. *Názov článku. In Názov zborníka*. Zostavovateľ. Miesto vydania : Vydavateľ, rok vydania, Rozsah strán (strana od – do).

Príklad:

ZEMÁNEK, P. The machines for "green works" in vineyards and their economical evaluation. In *9th International Conference : proceedings. Vol. 2. Fruit Growing and viticulture*. Pavel Zedníček. Lednice: Mendel University of Agriculture and Forestry, 2001, p. 262 – 268.

4. Elektronické dokumenty – monografie. *Prvky popisu:*

Autor. *Názov* [Druh nosiča]. Vydanie. Miesto vydania : Vydavateľ, dátum vydania. Dátum aktualizácie. [Dátum citovania]. Dostupnosť a prístup.

Príklad:

SPEIGHT, J. G. *Lange's Handbook of Chemistry* [online]. London : McGraw-Hill, 2005. 1572 p. [cit. 2009.06.10.] Dostupné na internete:

<http://www.knovel.com/web/portal/basic_search/display?_EXT_

5. Články v elektronických časopisoch a iné príspevky. *Prvky popisu:*

Autor. *Názov. In Názov časopisu*. [Druh nosiča]. rok vydania, ročník, číslo [dátum citovania]. Dostupnosť a prístup. ISSN.

Príklad:

HOGGAN, D. Challenges, Strategies, and Tools for Research Scientists. In *Electronic Journal of Academic and Special Librarianship* [online]. 2002, vol. 3, no. 3 [cit. 2003-01-10]. Dostupné na internete:

<http://southernlibrarianship.icaap.org/content/v03n03/Hoggan_d01.htm>. ISSN 1525-321X.

6. Príspevok v zborníku na CD-ROM. *Prvky popisu:*

Autor. *Názov. In Názov zborníka* [Druh nosiča]. Zostavovateľ. Miesto vydania : Vydavateľ, rok vydania, Rozsah strán (strana od – do).

Príklad:

ZEMÁNEK, P. The machines for "green works" in vineyards and their economical evaluation. In *9th International Conference : proceedings. Vol. 2. Fruit Growing and viticulture* [CD-ROM]. Peter Mulčák. Lednice : Mendel University of Agriculture and Forestry, 2001, p. 262 – 268.

7. Vedecko-kvalifikačné práce. *Prvky popisu:*

Autor. *Názov práce : označenie druhu práce (dizertačná, doktorandská)*. Miesto vydania : Názov vysokej školy, rok vydania. Rozsah strán.

Príklad:

MIKULÁŠIKOVÁ, M. *Didaktické pomôcka pre praktickú výučbu na hodinách výtvarnej výchovy pre 2. stupeň základných škôl* : diplomová práca. Nitra : UKF, 1999. 62 s.

8. Príklad na heslo zo slovníka (Encyklopédie)

Slovenský biografický slovník. II. zväzok E-J. Zodp. red. Š. Valentovič. Martin : Matica slovenská, 1987. Heslo Krajňák Michal, s. 228 – 229.

9. Odkaz na archívny dokument. *Prvky popisu:*

Archív (zaužívaná skratka), názov fondu, signatúra (príp. inventárne číslo, krabica, č. mikrofilmu a pod.), špecifikácia dokumentu

Príklad:

SNA Bratislava, Národný súd, II. A 880-881, osobný spis G. Fritza. BArch Berlin, R 70 Slowakei / 216, správa z 15. decembra 1940. AACass Košice, Apoštolská administratúra Prešov, č. 3406/1939, list K. Körper Čárskemu z 29. 9. 1939.

Historia Ecclesiastica je vedecké periodikum, ktoré vydáva Centrum excelentnosti sociohistorického a kultúrohistorického výskumu Prešovskej univerzity Prešove vo Vydavateľstve Prešovskej univerzity v Prešove.

Historia Ecclesiastica publikuje zásadne len vedecké práce (štúdie) z dejín cirkví a náboženstiev na území Slovenska a ostatných krajín strednej Európy, materiály, resp. pramene k tej istej problematike, ďalej recenzie vedeckej literatúry a informácie o vedeckých podujatiach s problematikou dejín cirkví a náboženstiev. Vedecké práce, materiály a stále rubriky (recenzie, anotácie, správy) sa uverejňujú v slovenčine, resp. vo svetovom, príp. českom, maďarskom a poľskom jazyku.

Historia Ecclesiastica vychádza dvakrát ročne.

Historia Ecclesiastica is a scientific periodical by University of Prešov Centre of excellence for socio-historical and culture-historical research published by University of Prešov.

Historia Ecclesiastica publishes solely academic papers (studies) dealing with the history of churches and religions in the territory of Slovakia and other central European countries; materials or sources related to such topics, scientific literature reviews and information on scientific events relevant to the field of church and religion history. Scientific works, materials and regular columns (literature reviews, annotations, reports) are published in Slovak, world language, alternatively in Czech, Hungarian or Polish languages.

Historia Ecclesiastica is published on a bi-yearly basis.

„Supported by a grant from Norway“

„Co - financed by the State Budget of the Slovak Republic“

„Projekt je financovaný z grantu Nórskeho kráľovstva prostredníctvom Nórskeho finančného mechanizmu“

„Spolufinancované zo štátneho rozpočtu Slovenskej republiky“

Názov projektu: „Obraz východného Slovenska na Zakarpatskej Ukrajine a Zakarpatskej Ukrajiny na východnom Slovensku v 17. až 20. storočí.“

Výška NFP: 114 440 eur

Číslo projektu: CBC02/PSK-I/049

Názov prijímateľa: Prešovská univerzita v Prešove

„Slovensko – Ukrajina: Spolupráca naprieč hranicou“ – „Slovakia – Ukraine: Cooperation across the Border“

www.norwaygrants.sk

www.eeagrants.sk

ISSN 1338-4341

9 771338 434003